

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені А. С. МАКАРЕНКА

На правах рукопису

УЛАНОВСЬКА АННА СЕРГІЇВНА

УДК 378.013.74:[378.091.59(477):061.2ЄСС]](043.3)

**ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ
ЄВРОПЕЙСЬКОГО СТУДЕНТСЬКОГО СОЮЗУ ЯК СУБ'ЄКТА
БОЛОНСЬКОГО ПРОЦЕСУ**

13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Науковий керівник:

Сбруєва Аліна Анатоліївна,

доктор педагогічних наук, професор

СУМИ – 2017

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СТУДЕНТСЬКОГО СОЮЗУ ЯК СУБ'ЄКТА БОЛОНСЬКОГО ПРОЦЕСУ	15
1.1. Характеристика поняттєво-термінологічного апарату дослідження європейської вищої освіти в контексті Болонського процесу.....	15
1.2. Концептуальні засади залучення студентства до процесу модернізації вищої освіти.....	38
1.3. Основоположні чинники євроінтеграційних процесів у сфері вищої освіти та етапи розвитку Європейського студентського союзу як суб'єкта Болонського процесу	60
Висновки до розділу 1	93
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЙНІ, ЗМІСТОВІ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СТУДЕНТСЬКОГО СОЮЗУ ЯК СУБ'ЄКТА БОЛОНСЬКОГО ПРОЦЕСУ	98
2.1. Організаційні засади діяльності Європейського студентського союзу на наднаціональному рівні	98
2.2. Змістові й процесуальні засади діяльності Європейського студентського союзу щодо реалізації академічних та соціальних інтересів студентів у контексті Болонського процесу	116
2.3. Особливості діяльності національних організацій-членів Європейського студентського союзу: порівняльна характеристика.....	145
Висновки до розділу 2	168

РОЗДІЛ 3. АКТУАЛЬНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СТУДЕНТСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УМОВАХ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗАСАД БОЛОНСЬКОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ.....	172
3.1. Етапи розвитку студентського руху в контексті модернізації вищої освіти України	172
3.2. Рекомендації щодо застосування елементів продуктивного європейського досвіду в українському освітньому контексті	182
Висновки до розділу 3	195
ВИСНОВКИ	199
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	203
ДОДАТКИ.....	241

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- БП** – Болонський процес – **BP** (Bologna Process)
- ВНЗ** – вищий навчальний заклад – **HEI** (Higher Education Institution)
- ВО** – вища освіта – **HE** (Higher Education)
- ГСБП** – Група супроводу Болонського процесу – **BFUG** (Bologna Follow-up Group)
- ЕГЗЯ** – Експертна група ЄСС із забезпечення якості – ESU's Students Experts Pool on Quality Assurance
- ЄАВНЗ** – Європейська асоціація вищих навчальних закладів – **EURASHE** (European Association of Institutions in Higher Education)
- ЄАУ** – Європейська асоціація університетів – **EUA** (European University Association)
- ЄК** – Європейська комісія – **EC** (European Commission)
- ЄМЗЯ** – Європейська асоціація забезпечення якості вищої освіти – **ENQA** (European Network for Quality Assurance in Higher Education)
- ЄПВО** – Європейський простір вищої освіти – **EHEA** (European Higher Education Area)
- ЄС** – Європейський Союз – **EU** (European Union)
- ЄСІБ** – Європейське студентське інформаційне бюро – **ESIB** (European Student Information Bureau)
- ЄСР** – Європейські стандарти й рекомендації щодо забезпечення якості – **ESG** (European quality assurance standards and guidelines)
- ЄСС** – Європейський студентський союз – **ESU** (European Students' Union)
- ЗЄСІБ** – Західноєвропейське студентське інформаційне бюро – **WESIB** (West European Student Information Bureau)
- ЛС** – Лісабонська стратегія – **LS** (Lisbon Strategy)
- НСС** – Національний студентський союз – **NUS** (National Student Union)
- ОСС** – органи студентського самоврядування – **SSG** (Student Self-Governance)
- УАСС** – Українська асоціація студентського самоврядування

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Глобалізація та євроінтеграційні процеси, демократизація й становлення суспільства знань, розвиток інформаційних технологій є факторами, що впливають на всі сфери життєдіяльності соціуму та зумовлюють необхідність трансформації соціальних систем, зокрема системи вищої освіти. Результатом усвідомлення суспільством потреби в модернізації вітчизняної вищої школи та формування нової стратегії її розвитку стало приєднання України до Болонського процесу. Досвід європейських держав у здійсненні Болонських реформ засвідчує, що зміни не можуть мати успіху без залучення всіх суб'єктів освітнього процесу, в тому числі й студентства, на всіх рівнях їхньої реалізації.

Вивчення основних засад діяльності Європейського студентського союзу (ЄСС), зокрема, його участі в Болонському процесі, є актуальним, адже ця організація стала найвпливовішим представником студентства в Європі, метою якої є відстоювати освітні, соціальні, економічні та культурні інтереси студентів на наднаціональному рівні в межах діяльності всіх задіяних у процесах змін міжнародних та міжурядових інституцій та організацій.

Нагальну потребу модернізації вітчизняної системи вищої освіти задекларовано в державних документах: Законі України «Про вищу освіту» (2014 р.) [40], Указі Президента України «Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року» [66], Законі України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» (2012 р.) [46]. Функціонування студентських об'єднань регламентовано в Законі України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» (1998 р.) [44] та Наказі Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Примірного положення про студентське самоврядування у вищих навчальних закладах України» (2007 р.) [43].

Доцільність наукового опрацювання організаційно-педагогічних засад діяльності ЄСС як суб'єкта Болонського процесу (БП) зумовлена потребою розв'язання низки суперечностей у модернізації системи вітчизняної вищої освіти:

- між сучасним вектором розвитку вищої освіти України, що спрямований на інтеграцію в Європейський простір вищої освіти (ЄПВО) та недостатнім рівнем системного вивчення й узагальнення зарубіжного досвіду модернізації галузі у вітчизняному науковому дискурсі;
- між актуальністю дослідження діяльності ЄСС як суб'єкта БП та відсутністю аналізу концептуальних засад участі студентства в модернізації вищої освіти на національному рівні;
- між потребою суспільства в залученні вітчизняного студентства до процесу модернізації вищої освіти та несформованістю його позиції як суб'єкта здійснення перетворень у вищій школі України.

Наукова проблема, яка стала предметом вивчення, має міждисциплінарний характер, оскільки знаходиться у площині різних галузей сучасної педагогічної науки: педагогіки вищої школи, педагогічного менеджменту, порівняльної педагогіки та соціології освіти, що передбачає багатоаспектний характер аналізу стану її розробленості. Актуальні питання становлення сучасної європейської філософсько-освітньої парадигми та модернізаційних зрушень у системі вищої освіти висвітлено в наукових дослідженнях В. Андрущенка [2], Л. Барановської [105], В. Білокопитова [4], О. Гомілко [8], А. Крамаренка [19], В. Кременя [21], В. Лугового [27], О. Мещанінова [31], Є. Пінчука [37], І. Предборської [38], С. Сисоевої [57], Ю. Соколович-Алтуніної [59], Л. Яковенко [84] та інших вітчизняних науковців. Процеси глобалізації, інтернаціоналізації, розвитку європейського виміру освіти проаналізовані в роботах Н. Авшенюк [1], М. Згуровського [13], Г. Ніколаї [34], О. Огієнко [35], А. Сбруєвої [53; 55] та ін. Окремі аспекти становлення студентського руху в Україні розглядають у своїх дослідженнях Р. Божинов [6], Ю. Бобровнік [5], О. Лісовець [24], Ю. Кращенко [20], Л. Сокурянська [61] та ін.

Значний інтерес становлять роботи зарубіжних науковців з проблем євроінтеграції та модернізації вищої освіти в умовах глобалізації, європеїзації й становлення суспільства знань (А. Барблан (A. Barblan) [106; 107], П. Беннел

(P. Bennell) [109], С. Бірзеа (S. Birzea) [113], К. де Віт (K. De Wit) [360], П. Гастон (P. Gaston) [203], А. Горніцка (A. Gornitzka) [205], М. Елкен (M. Elken) [154], О. Каллігаро (O. Calligaro) [128], Р. Кілінг (R. Keeling) [218], А. Корбет (A. Corbett) [139; 140], Б. Кем (B. Kehm) [219], Л. Пипен (L. Pépin) [275], П. Скот (P. Scott) [295], Б. Хаскел (B. Haskel) [207] та ін.), а також залучення студентства до процесу управління, зокрема модернізаційними перетвореннями вищої освіти в контексті БП (Ф. Альтбах (Ph. Altbach) [90; 92; 94], С. Берген (S. Bergan) [111], Е. Данн (E. Dunne) [150], П. Згага (P. Zgaga) [364], Ф. Кері (Ph. Carey) [129], М. Клеменчіч (M. Klemenčič) [221; 222; 223], Т. Луешер-Мамашела (Th. Luescher-Mamashela) [239; 240], Ю. Юнгблот (J. Jungblut) [213; 214; 215] та ін.).

Прагнення України досягти європейських освітніх стандартів потребує модернізації вітчизняної вищої освіти, що значно актуалізує вивчення досвіду реалізації Болонських перетворень та участі студентства в цьому процесі. Актуальність і недостатня розробленість проблеми залучення студентства до БП обумовила вибір теми дисертаційного дослідження **«Організаційно-педагогічні засади діяльності Європейського студентського союзу як суб'єкта Болонського процесу»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота є складовою частиною комплексного дослідження кафедри педагогіки Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка «Інноваційні підходи до управління якістю освіти» (реєстраційний номер 0113U004660). Тему дисертаційної роботи затверджено вченою радою Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка (протокол № 6 від 23 грудня 2013 р.) та узгоджено з Міжвідомчою радою з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук НАПН України (протокол № 2 від 25 лютого 2014 р.).

Мета дослідження: з'ясувати організаційно-педагогічні засади діяльності Європейського студентського союзу як суб'єкта Болонського процесу задля виявлення можливостей використання елементів продуктивного європейського досвіду в аспекті досліджуваної проблеми в Україні.

Відповідно до мети дослідження визначено такі **завдання**:

- 1) схарактеризувати поняттєво-термінологічний апарат дослідження й концептуальні засади залучення студентства до модернізації вищої освіти в контексті БП;
- 2) визначити основоположні чинники євроінтеграційних процесів у сфері вищої освіти й виокремити етапи розвитку ЄСС як суб'єкта БП;
- 3) окреслити організаційні, змістові й процесуальні засади діяльності ЄСС як суб'єкта БП щодо модернізації вищої освіти;
- 4) здійснити порівняльну характеристику особливостей діяльності національних організацій-членів ЄСС як суб'єктів БП;
- 5) обґрунтувати можливості застосування елементів продуктивного європейського досвіду в аспекті досліджуваної проблеми у вітчизняному освітньому контексті.

Об'єкт дослідження: діяльність Європейського студентського союзу як суб'єкта модернізаційних перетворень вищої освіти в контексті Болонського процесу.

Предмет дослідження: теоретичні, організаційні, змістові й процесуальні засади діяльності Європейського студентського союзу як суб'єкта Болонського процесу.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1998–2015 рр. *Нижня хронологічна межа* пов'язана із підписанням Сорбонської декларації (25 травня 1998 р.), у якій було визначено основні пріоритети модернізації європейської вищої освіти. Вибір *верхньої хронологічної межі* детерміновано затвердженням Єреванського комюніке (15 травня 2015 р.), у якому погоджено наміри всіх суб'єктів БП щодо подальшого вдосконалення ЄПВО. У контексті виокремлення основоположних чинників розвитку європейської освітньої політики, що уможливила БП та діяльність ЄСС як суб'єкта даного процесу, хронологічні межі було розширено до 50-х рр. ХХ ст., тобто до початку євроінтеграційних процесів у вищій освіті.

Географічні межі дослідження охоплюють країни Болонського клубу, студентські організації яких є членами ЄСС.

Методологічною основою дослідження є загальні принципи теорії наукового пізнання, діалектичні принципи взаємозв'язку та взаємозумовленості процесів, взаємовпливу і взаємозалежності явищ об'єктивної дійсності; положення про єдність теорії та практики. При розробленні конкретної методології дослідження використано *історичний підхід*, який покладено в основу визначення основних чинників євроінтеграції вищої освіти й залучення студентів до цього процесу в другій половині ХХ ст. – на початку ХХІ ст. та з'ясування етапів розвитку ЄСС як суб'єкта БП у пан-європейському вимірі; *системний підхід*, що забезпечив можливість розгляду процесу залучення студентства, зокрема, ЄСС як складного освітнього феномену, що розвивається у взаємозв'язку всіх його складових у контексті розвитку системи освіти та суспільства в цілому; *компаративний підхід*, що дозволив порівняти практики залучення студентства до модернізації вищої освіти, характерні для різних національних організацій, та окреслити можливості використання елементів європейського досвіду в аспекті досліджуваної проблеми в Україні.

Теоретичну основу дослідження становлять: філософські концепції функціонування та розвитку освітніх систем (В. Андрущенко [3], І. Зязюн [14], В. Кремень [21], В. Лутай [29], К. Приходченко [39], П. Саух [52] та ін.); методологічні та концептуальні засади модернізаційних процесів у вищій освіті (В. Андрущенко [2], С. Берген (S. Bergan) [112], М. Згуровський [13], М. Квіек (M. Kwiek) [15], О. Козлова [17], К. Корсак [18], В. Кремень [22], П. Лазетік (P. Lazetic) [231] та ін.); концептуальні положення педагогічної компаративістики (Ф. Альтбах (Ph. Altbach) [93], О. Джуринський [9], О. Заболотна [11], Н. Лавриченко [23], О. Локшина [26], Г. Ніколаї [34], О. Огієнко [35], Л. Пуховська [49], А. Сбруева [54] та ін.), концептуально-правові засади формування та реалізації європейської освітньої політики (А. Вейга (A. Veiga) [349], С. Гарбен (S. Garben) [202], А. Горніцка (A. Gornizka) [205], Р. Кілінг (R. Keeling) [218], А. Корбет (A. Corbett) [142], Г. Нів (G. Neave) [258]),

теоретичні основи упровадження студентоцентрованої парадигми у вищій освіті (Д. Брендс та П. Гінніс (D. Brandes and P. Ginnis) [121], Г. Райт (G. Wright) [361], В. Луговий [28], Ю. Рашкевич [50] та ін.).

Для досягнення поставленої мети використано такі **методи дослідження**:

- *загальнонаукові* (аналіз, синтез, зіставлення, узагальнення, порівняння, систематизація), які застосовувалися для опрацювання джерельної бази з досліджуваної проблеми;

- *конкретно-наукові*: метод термінологічного аналізу, що уможливив розкриття сутності досліджуваних явищ за допомогою виявлення й уточнення семантики основоположних понять; історико-генетичний аналіз та хронологічний метод, що дозволили окреслити основні чинники змін у вищій освіті, сприяли виокремленню етапів розвитку ЄСС як суб'єкта БП та етапів розвитку студентського руху в контексті становлення України як незалежної держави; методи структурно-логічного й системно-функціонального аналізу, які стали необхідними у визначенні організаційних, змістових і процесуальних засад діяльності ЄСС як суб'єкта БП; системно-структурний і порівняльно-зіставний аналіз для з'ясування особливостей залучення найбільш впливових національних студентських союзів (НСС) до модернізації вищої освіти в національному вимірі; метод наукової екстраполяції застосовано з метою виявлення можливостей використання елементів продуктивного досвіду європейських країн у процесі подальших модернізаційних перетворень вищої освіти України; метод моделювання, який допоміг розробити прогностичну модель залучення студентства до процесу модернізації вітчизняної вищої освіти та модель розвитку національного студентського союзу як суб'єкта модернізації вищої освіти;

- *емпіричні методи*: листування, інтерв'ювання, бесіди з фахівцями, аналіз документації організацій та матеріалів сайтів ЄСС та НСС, що використані з метою уточнення та верифікації отриманих даних.

Джерельну базу дослідження становлять:

- документи Європейської Спільноти: Європейська культурна конвенція (1954 р.), Римські договори (1957 р.), Єдиний Європейський

Акт (1986 р.), Маастрихський договір (1992 р.), Амстердамський договір (1997 р.); декларації самітів очільників європейських держав та національних урядів (1969 р., 1972 р.); резолюції та конвенції Міністрів освіти держав-членів Європейської Спільноти (1971 р., 1972 р., 1976 р.); документи Європейської комісії щодо розвитку освітньої галузі (1973 р., 1974 р., 1985 р., 1991 р., 1993 р., 1997 р.);

- документи Болонського процесу: декларації (Сорбонська, 1998 р., Болонська, 1999 р.), комюніке Міністрів, відповідальних за вищу освіту країн-учасниць Болонського процесу (Прага (2001 р.), Берлін (2003 р.), Берген (2005 р.), Лондон (2007 р.), Льовен та Лювен-Ля-Ньов (2009 р.), Будапешт-Відень (2010 р.), Бухарест (2012 р.), Єреван (2015 р.));

- документи МОН України (накази, програми, звіти), що стосуються проблем упровадження положень БП та модернізації вітчизняної вищої освіти;

- програмні документи ЄСС, аналітичні матеріали його експертів з проблем реалізації Болонського процесу («Болонський процес очима студентів» 2003 р., 2005 р., 2007 р., 2009 р., 2012 р., 2015 р.), а також наукові розвідки щодо різних напрямів розвитку ЄПВО;

- наукові статті та монографії вітчизняних і зарубіжних науковців з проблеми дослідження; матеріали вітчизняних і зарубіжних наукових періодичних видань: «Вища освіта України», «Высшее образование сегодня», «Філософія освіти», «Higher Education», «Tertiary Education and Management», «International Higher Education», «European Journal of Education», «Assessment and Evaluation in Higher Education», «European Journal of Higher Education», «European Educational Research Journal», «Journal of College Student Development», «Studies in Higher Education», «Times Higher Education», «The Guardian» та ін.

- офіційні веб-сайти НСС, що входять до складу ЄСС.

Наукова новизна отриманих результатів дослідження полягає у тому, що *вперше* в українській педагогічній науці було здійснено цілісне дослідження організаційно-педагогічних засад діяльності Європейського студентського союзу

як суб'єкта Болонського процесу. З'ясовано концептуальні засади залучення студентства до модернізації вищої освіти в контексті БП (теорія включення (А. Астін), теорія мотивації (Р. де Чармс), теорія самовизначення (Е. Дісі та Р. Раян) та основні сучасні концепції сприйняття студентства (комунітарна, концепція стейкхолдерів, соціалізаційна, конс'юмеристська)); виокремлено етапи розвитку досліджуваної організації як наднаціонального суб'єкта БП та розвитку ЄПВО: 1) спостережувально-інтегровальний (1998–2001 рр.); 2) партисипативно-кооперативний (2001–2003 рр.); 3) стратегічно-аналітичний (2003–2006 рр.); 4) конструктивно-партнерський (2007–2015 рр.). Окреслено організаційні засади діяльності ЄСС (цілі та пріоритетні напрями роботи, особливості організаційної структури, основоположні принципи міжнародної освітньо-політичної діяльності, механізми взаємодії з іншими наднаціональними організаціями – суб'єктами БП); схарактеризовано змістові (основні напрями діяльності ЄСС у контексті модернізації освітньої галузі) та процесуальні засади діяльності ЄСС як суб'єкта БП (види діяльності й форми залучення Союзу до процесу ухвалення рішень щодо реалізації модернізаційних перетворень). Здійснено порівняльну характеристику особливостей діяльності найбільш впливових НСС щодо модернізації національних систем вищої освіти. У контексті обґрунтування можливостей творчого використання в Україні елементів продуктивного досвіду залучення ЄСС та НСС-членів до процесу модернізації вищої освіти визначено етапи розвитку студентського руху в сучасній Україні (неформальний (1989–1991 рр.), інституалізаційний (1991–2004 рр.), розвивальний (з 2005 р.)). Розроблено прогностичну модель залучення студентства до модернізації вищої освіти України та модель розвитку національного студентського союзу як суб'єкта модернізації вищої освіти.

Уточнено зміст основоположних понять дослідження («Болонський процес», «модернізація вищої освіти», «студентська представницька організація», «залучення студентства до модернізації вищої освіти», «Європейський студентський союз як суб'єкт Болонського процесу» та ін.).

Подальшого розвитку набула характеристика основних зовнішніх та внутрішніх чинників євроінтеграційного розвитку вищої освіти, що зумовили укладання Болонської угоди та початку модернізації галузі.

До наукового обігу введено маловідомі та невідомі зарубіжні джерела, історичні документи та факти, що стосуються особливостей залучення студентства до модернізації вищої освіти європейських країн у контексті БП.

Практичне значення отриманих результатів дослідження полягає у тому, що основні положення та висновки щодо теоретичних, організаційних, змістових і процесуальних засад діяльності ЄСС як суб'єкта БП можуть бути використані в контексті модернізації вітчизняної системи вищої освіти в цілому та процесі залучення студентів до управління вищою освітою зокрема; у викладанні навчальних курсів «Порівняльна педагогіка вищої школи», «Актуальні проблеми інноваційного розвитку освіти», «Інноваційний менеджмент в освіті», «Історія педагогіки» в педагогічних ВНЗ. Джерельна база та матеріали дослідження можуть бути корисними для здійснення наукових розвідок з проблем інтеграції національних систем вищої освіти до ЄПВО та вдосконалення механізмів залучення всіх суб'єктів освітньої діяльності до модернізаційних перетворень.

Результати дослідження **упроваджено** в навчальний процес Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (довідка № 5332/01-55/33 від 20.10.2016 р.); Рівненського державного гуманітарного університету (довідка № 186 від 19.10.2016 р.); Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка (довідка № 2689 від 19.10.2016 р.); Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка (довідка № 1773 від 25.10.2016 р.).

Апробація отриманих результатів дослідження здійснювалася на науково-практичних конференціях і семінарах різного рівня: *міжнародних* – «Інноваційний розвиток вищої освіти: глобальний та національний виміри змін» (Суми, 2014 р., 2015 р., 2016 р.); «Актуальні проблеми соціального включення у Європейський освітній простір» (Глухів, 2014 р.); «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору» (Київ, 2014 р.);

«Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи» (Дрогобич, 2015 р.), «Педагогика. Актуальные научные исследования. Теория и практика» (Познань, Польща, 2015 р.); «Сучасна вища освіта: реалії, проблеми, перспективи» (Кременчук, 2015 р.); «Pedagogy and Psychology in the age of globalization – 2015» (Budapest, 2015) «Освітні інновації: філософія, психологія, педагогіка» (Суми, 2015 р.); «Європейський університет: імідж, мобільність та соціальні перспективи» (Суми, 2016 р.); «Наукові абриси III тисячоліття, індустрія хай-тек та проблеми інноваційної освіти в умовах крос-культурних взаємодій» (Суми, 2016 р.); *всеукраїнських* – «Педагогічна компаративістика – 2014: якісний вимір освіти зарубіжжя та український контекст» (Київ, 2014 р., 2015 р.).

Публікації. Основні положення дисертації висвітлено у 16 одноосібних публікаціях, з яких 1 розділ у колективній монографії, 7 статей у фахових наукових виданнях, 1 розділ у навчальному посібнику, 1 стаття у закордонному виданні (англійською мовою), 6 статей у матеріалах науково-практичних конференцій та семінарів.

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел, що налічує 364 найменування, із них – 280 іноземними мовами. Подано 16 таблиць і 15 рисунків (із них 3 таблиці й 2 рисунки займають окремі сторінки) та 19 додатків на 57 сторінках. Повний обсяг тексту дисертації – 298 сторінок. Основний зміст викладено на 198 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СТУДЕНТСЬКОГО СОЮЗУ ЯК СУБ'ЄКТА БОЛОНСЬКОГО ПРОЦЕСУ

1.1 Характеристика поняттєво-термінологічного апарату дослідження європейської вищої освіти в контексті Болонського процесу

Однією з визначальних характеристик розвитку європейської вищої освіти в контексті Болонського процесу (БП) стала демократизація системи управління й посилення ролі студентів як суб'єктів ухвалення важливих рішень і реалізації реформ. Найвпливовішою організацією, що представляє інтереси студентства на наднаціональному рівні, є Європейський студентський союз (ЄСС). Вивчення основних засад діяльності даної міжнародної структури як суб'єкта БП ускладнює той факт, що деякі важливі для нашої розвідки поняття трактуються в науковій літературі неоднозначно й потребують конкретизації. Необхідним вважаємо розкриття сутності таких основоположних понять і явищ: *Болонський процес, модернізація вищої освіти, відкритий метод координації, суб'єкт модернізаційних перетворень у вищій освіті, студентська представницька організація та залучення студентства до модернізації вищої освіти.*

Досліджуючи філософські аспекти розвитку освіти, відомий вітчизняний науковець В. Андрущенко визначає дві головні тенденції в історичній еволюції вищої школи: 1) здійснення вищої освіти (ВО) через зміцнення її головних осередків – університетів; 2) її трансформація (за змістом і формами навчання) як відповідь на потреби змінної суспільної практики [2, с. 7–8].

Провідний польський аналітик освітньої політики М. Квієк (M. Kwiek) у своїй монографії «Університет і держава: дослідження глобальної трансформації» (2006), аналізуючи соціальні, економічні, політичні й культурні зміни в сучасному суспільстві, стверджує, що вища школа сьогодні наражається на потужні впливи зі сторони всіх своїх вкладників: держави, студентів,

викладачів та виробництва. Крім того, сучасні потреби «стейкхолдерів» дедалі більше відрізняються від традиційних, тож ВНЗ повинні змінюватися» [15, с. 54]. Дійсно, ВО, як один із основних суспільних інститутів, повинна швидко реагувати й пристосовуватися до нових умов глобалізованого суспільства та розвиватися на демократичних засадах, ураховуючи інтереси й потреби всіх учасників освітнього процесу. У європейському регіоні основною стратегією вирішення нагальних проблем та модернізації ВО став на початку ХХІ ст. Болонський процес.

Європейська співдружність пройшла майже піввіковий шлях до прийняття Болонської декларації, основною метою якої було проголошено створення ЄПВО шляхом гармонізації цілей, стандартів, моделей ВО різних європейських країн, і це стало адекватною відповіддю на зростаючу конкуренцію у світі, особливо з північноамериканським регіоном (США, Канада). Беззаперечною є оригінальність та безпрецедентність БП у глобальному освітньому просторі, що, на думку П. Маасена (P. Maassen) та К. Масселен (Ch. Musselin), полягає, по-перше, у зародженні даної ініціативи на національному рівні без прямого втручання європейських урядових організацій (підписання Сорбонської Декларації у 1998 р.); по-друге, у структурі БП, що виходить далеко за межі ЄС та об'єднує 47 європейських країн; по-третє, у його спрямуванні на трансформацію змістового та процесуального компонентів, а не лише інституційних умов розвитку національних систем ВО [242, с. 7]. Крім того, на наш погляд, унікальною є система координування БП, що включає представників усіх зацікавлених сторін у наднаціональному вимірі, хоча, зважаючи на певні фактори, рівень їхнього залучення та впливу є різним і потребує детального дослідження.

Різні аспекти інтеграції вітчизняної ВО в Європейський освітній простір досліджено в працях багатьох вітчизняних науковців [1; 12; 13; 23; 25; 27; 28; 29; 34; 35; 38; 50], аналіз яких засвідчує в цілому позитивне ставлення академічної спільноти до Болонського процесу, незважаючи на численні проблеми імплементації його положень в Україні. Проте маємо констатувати, що в сучасній науковій літературі відсутнє єдине визначення поняття *Болонський процес*, а відтак у нашому дослідженні вважаємо необхідним схарактеризувати основні підходи до

його інтерпретації з метою подальшого аналізу векторів змін і впливу суб'єктів, зокрема студентства, на процес ухвалення й реалізації рішень.

Значна кількість дослідників розвитку європейської ВО (У. Тайхлер (U. Teichler), А. Корбет (A. Corbett), М. Абельсон (M. Abelson), А. Вейга (A. Veiga), А. Махалхаес (A. Magalhaes), А. Амарал (A. Amaral), С. Гарбен (S. Garben) та ін..) розглядають БП першочергово як один із проявів потужного інтеграційного процесу європеїзації. Так, німецький науковець У. Тайхлер зазначає, що БП спрямований на розвиток «європейського характеру» ВО у країнах-учасниках [325, с. 22]. Відома французька дослідниця А. Корбет інтерпретує БП як нову форму гнучкої координації, головною метою якої є євроінтеграція [139, с. 24], а М. Абельсон наголошує, що це є способом залучення університетів до розбудови єдиної Європи [85, с. 65].

Найбільш повне визначення *європеїзації* подано, на наш погляд, у дослідженні італійського вченого К. Радаеллі (C. Radaelli), який трактує дане поняття як процес конструювання, дифузії та інституціоналізації формальних і неформальних правил, процедур, політичних парадигм, стилів, а також спільних норм і цінностей, окреслених з початку існування ЄС та включених у внутрішній національний контекст та державну політику європейських країн [286, с. 31]. Відтак, БП, як прояв європеїзації у ВО, спрямований на розробку й інституціоналізацію нових формальних і неформальних правил організації навчання й дослідження у ВНЗ, а також стандартів і керівних принципів для забезпечення якості, гарантії взаємовизнання дипломів та участі студентства в процесах змін.

Проте, як слушно зауважує відомий німецький науковець Дж. Ендерс (J. Enders), європеїзація в освітній галузі є досить суперечливим явищем, адже, з одного боку його можна розглядати як процес зростаючого регіонального співробітництва, або навіть інтеграції, особливістю якої є «горизонтальна» взаємодія на всіх рівнях – між національними та субнаціональними урядами, між секторами та ВНЗ у межах регіону, а також між спорідненими факультетами університетів та коледжів. З іншого боку, є досить вагомими підстави вважати, що

європеїзація у ВО є органічною складовою процесів глобалізації в тому плані, що співробітництво між сусідами зміцнюється з метою протидії тиску з боку інших регіонів світу [157, с. 363]. Отже, європеїзація – це інтеграційний процес, основною метою якого є зростання конкурентоспроможності Європейського регіону в соціально-економічній сфері, а БП став однією із стратегій досягнення визначеної мети в галузі ВО.

Заслуговує на увагу в даному контексті дослідження португальських учених А. Вейги (A. Veiga), А. Магалхаеса (A Magalhaes) та А. Амарала (A. Amaral), які вказують на необхідність розгляду БП як форми диференційованої інтеграції, оскільки як пан-європейська стратегія він є досить фрагментованим територіально, за вимірами імплементації реформ (наднаціональний, національний, інституційний), за інтересами та вимогами суб'єктів даного процесу, а також за рівнем їхньої готовності до реалізації освітніх змін [348, с. 86–88]. Відтак, БП є механізмом побудови ЄПВО на основі моделі диференційованої інтеграції *a la carte*, ключовими характеристиками якої є колегіальне ухвалення рішень, можливість членства для країн поза межами ЄС, вибіркового підходу у процесі реалізації положень на національному та інституційному рівнях. Таким чином, за умови відсутності законодавчої бази та жорстких норм на наднаціональному рівні, управління Болонськими реформами здійснюється на основі «м'якої» політики (soft law) за допомогою *відкритого методу координації – ВМК (Open method of coordination)*, що застосовується у широкому спектрі євроінтеграційних процесів. Розглянемо детальніше природу та особливості застосування ВМК в контексті БП.

Вперше ВМК було представлено на засіданні Європейської ради в Лісабоні як механізм координації політики працевлаштування, що передбачає нові способи поширення кращої практики й досягнення більшої конвергенції національної політики держав із головними цілями ЄС. У глосарії офіційних термінів Союзу ВМК інтерпретовано як інструмент європейського врядування, рамковий метод міжурядового співробітництва між державами-членами [204]. Ґрунтуючись на принципі субсидіарності, ВМК уможливорює використання різних підходів та

методів досягнення цілей, а також внесення змін на всіх етапах вироблення політики. Цілком очевидно, що зазначені особливості роблять ВМК вкрай привабливим для держав, і тому сфера застосування даного методу розширюється, охоплюючи політично «чутливі» галузі (соціальний захист, проблеми молоді, освіта), де традиційний комунітарний метод управління є неприйнятним.

Згідно з положеннями Лісабонської угоди про підвищення глобальної конкурентоспроможності ЄС та розвиток динамічної економіки, заснованої на знаннях, використання ВМК у межах БП включає такі компоненти: 1) визначення спільних цілей та пріоритетних завдань розвитку ВО у короткостроковій та довгостроковій перспективах; 2) узгодження інструментів і критеріїв оцінки прогресу в процесі реалізації змін (зразки, стандарти); 3) трансформація цілей БП у національну та регіональну освітню політику з урахуванням їхньої специфіки; 4) моніторинг і порівняння досягнень держав Болонського клубу («бечмаркінг») та обмін досвідом [278]. Проте такий підхід до розуміння ВМК як інструменту управління в секторі ВО, на наш погляд, не є вичерпним, оскільки невизначеною залишається роль суб'єктів на різних етапах реалізації освітніх реформ. Принципово важливою характеристикою ВМК за відсутності ієрархії влади ми вважаємо можливість залучення до процесу координування та консультування широкого кола «зацікавлених сторін»: експертів, соціальних партнерів та громадських організацій.

У ході дослідження нашу увагу привернули й критичні погляди щодо застосування ВМК у контексті БП, які передусім пов'язані з проникненням неоліберальних ідей в освітню галузь. Порівнюючи основоположні стратегії інтеграції європейських освітніх систем, вітчизняна дослідниця А. Сбруєва слушно зауважує, що головна відмінність БП і Лісабонської стратегії (ЛС) полягає в домінувальній детермінанті розвитку ВО: для БП вона може бути визначена як культурно-освітня, а для ЛС – як економічна. У такому контексті, на думку професора, суттєво відрізняються ідеологічні засади розвитку кожного з освітньо-політичних процесів. Якщо для БП такими засадами слугують полікультурність та новий гуманізм, то для Лісабонської стратегії цілком очевидним є вплив

неоліберальних принципів [55, с. 151]. Проте, незважаючи на суттєві концептуальні та геополітичні розбіжності, очевидним, на думку провідного фахівця в галузі європейського права С. Гарбен (S. Garben), є поступове злиття названих регіональних проектів, що обумовлено, передусім, схожими цілями й завданнями розвитку ВО та домінуютьною позицією Європейської комісії (ЄК) в обох модернізаційних процесах [202, с. 221]. Ключовою метою, спільною для обох ініціатив, стало підвищення конкурентоспроможності Європейського регіону в глобальному освітньому й економічному контексті (див. табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Основоположні цілі розвитку ВО в контексті БП та ЛС [115; 278]

Болонська декларація (1999 р.)	«Конкретні цілі для майбутнього розвитку системи освіти та підготовки кадрів» (2001 р.)
1. Сприяння європейському співробітництву в процесі забезпеченні якості. 2. Прийняття системи порівнянних ступенів. 3. Запровадження системи на основі двох ключових навчальних циклів: додип-ломного та післядипломного	1. Підвищення якості та ефективності системи освіти та підготовки кадрів у ЄС: - удосконалення системи педагогічної освіти; - розвиток навичок, необхідних у суспільстві знань; - забезпечення доступу до ІКТ для всіх; - збільшення набору на науково-технічних спеціальностях; - максимально ефективного використання ресурсів
4. Розвиток академічної мобільності: - забезпечення студентам доступу до навчальних можливостей, а також до відповідних послуг; - забезпечення визнання та зарахування часу, який учитель, дослідник чи член адміністративного персоналу провів у європейському навчальному закладі проводячи дослідження, викладаючи та виконуючи відповідну до свого фаху роботу, зі збереженням їхніх законних прав. 5. Створення системи кредитів на зразок Європейської системи трансферу оцінок (ECTS), як відповідного засобу сприяння мобільності студентів. 6. Просування необхідних європейських стандартів у галузі вищої освіти.	2. Спрощення доступу до освіти для всіх бажаючих: - відкрите освітнє середовище; - підвищення привабливості освіти; - підтримка активної громадянської позиції, рівних можливостей і соціальної згуртованості. 3. Відкриття Європейської освіти для світу: - посилення зв'язків освіти з наукою, ринком праці та суспільством в цілому; - розвиток духу підприємництва; - поліпшення вивчення іноземної мови; - підвищення мобільності та обміну; - посилення європейської співпраці.

Отже, як видно з табл. 1.1, від самого початку БП та ЛС мали досить багато спільних цілей, а саме: підвищення якості освіти, розвиток академічної мобільності, доступність освіти для всіх бажаючих і посилення європейської співпраці в освітній галузі. Цікаво, що в наступних Болонських комюніке (2001–2015 рр.) до порядку денного додавалися нові пріоритети, які віддзеркалювали ідеї, проголошені в межах ЛС у 2001 р.: підвищення рівня готовності випускників до працевлаштування, сприяння дослідженням та інноваційній діяльності, ухвалення стратегії «ЄПВО в глобальному контексті» та ін. (Додаток В). Відтак, БП був схарактеризований відомою німецькою дослідницею Б. Кем (В. Kehm) як «рухома мішень» («moving target»), оскільки відбувалося поступове зміщення пріоритетів від структурних змін до ґрунтовних курикулярних реформ, а також, що особливо наголошено дослідницею, до процесу продукування освітньої політики та реалізації ініціатив долучалися нові суб'єкти [219, с. 529–530]. Цілком очевидно, що це призвело до становлення складної багатоаспектної структури управління процесом як на національному, так і на європейському рівні.

Подібні погляди щодо зв'язку досліджуваних ініціатив висловлюють і експерти ЄСС. Так, в аналітичній публікації «Лісабонська стратегія очима студентів» (Lisbon with Student Eyes) (2007 р.) зокрема зазначено, що частково цілі БП та ЛС є взаємопов'язаними, а механізми реалізації освітніх реформ – взаємодоповнюючими [235, с. 15]. Саме тому, як наголошують експерти Союзу, вибір на користь однієї із стратегій може стати перешкодою для загального успіху реформ у ВО на національному рівні. Докази негативних наслідків для держав за такого підходу наведено в регулярних публікаціях ЄСС під назвою «Болонський процес очима студентів» (Bologna with Student Eyes) (2003, 2005, 2007, 2009, 2012), а також у аналітичній розвідці «Чорна книга Болонського процесу» (The Black Book of the Bologna Process). Проте позицію студентства щодо поступового злиття ЛС та БП, а також комерціалізації освітньої галузі чітко викладено в програмному акті 2010 р. «Соціальні цілі й економічна перспектива Лісабонської стратегії у галузі вищої освіти» (Social objectives and the economic perspective of the Lisbon Strategy in relation to Higher Education). У даному документі, зокрема,

наголошено: «Жодна європейська ініціатива щодо реформування ВО не повинна суперечити цілям, визначеним у контексті БП. ЛС не можна вважати всеохоплюючим проектом, що включає БП, крім того вона не повинна використовуватися країнами ЄС для одержання більших повноважень в освітньому секторі» [302].

На противагу поглядам студентства деякі науковці вважають, що об'єднання БП та ЛС є необхідним кроком на шляху сталого розвитку Європейського регіону. Так, досліджуючи горизонтальні зв'язки між різними центрами управління в європейській освітній політиці, норвезька професор А. Горніцка (A. Gornitzka) вказує на існування низки труднощів у взаємодії програм та ініціатив, прив'язаних до ЄС і Лісабонської стратегії (відтак, підконтрольні ЄК) і тих процесів, які частково або повністю не підконтрольні ЄС (наприклад, БП). Така секторальна диференціація, на думку вченої, не відповідає затвердженому курсу на побудову «Європи знань», що є основною метою євроінтеграції, і створює низку загроз [205, с. 539]. Вирішення даних проблем дослідниця вбачає в повній конвергенції Лісабонської та Болонської політики, зокрема в галузі управління, не лише на рівні ВНЗ, а й у наднаціональному вимірі. Цю точку зору не поділяють учені Е. Біркенс (E. Beerkens) [109, с. 412] і Р. Кілінг (R. Keeling) [218], стверджуючи, що поступове злиття БП та ЛС, а також зростаючий вплив ЄК на прийняття рішень у сфері європейської ВО є негативними тенденціями у процесі розвитку освіти.

Продовжуючи розгляд критичних поглядів щодо застосування ВМК в освітній галузі, звернемося й до інших досліджень. Група науковців на чолі з Н. Алексіадоу (N. Alexiadou) визначають ВМК як модель врядування, що являє собою не лише певний набір інструментів для управління внутрішніми системами, але й виступає каталізатором для глибших змін та перебудови освітньої політики на національному рівні з метою встановлення відповідності основним засадам конкурентоспроможної «економічної Європи» та пов'язаною з нею лімітованою версією «соціальної Європи». Таким чином, звужуючи можливості розвитку соціального виміру в системі освітніх реформ, ВМК

спричиняє парадигмальний зсув у європейській політиці від становлення «соціальної Європи» до реалізації проекту «освіта для потреб економіки» [87, с. 346–347]. Дійсно, у процесі ухвалення важливих рішень перевага віддається економічним пріоритетам, що реалізуються шляхом роздержавлення освітньої сфери, приватизації освітніх послуг.

Активними опонентами такої тенденції виступають, перш за все, студенти, які в потужних протестах та публікаціях відстоюють ВО як суспільне благо та сферу відповідальності національних урядів, наполягаючи на відновленні державного фінансування й забезпечення галузі. Отже, можна стверджувати, що наразі питання економічної природи ВО породжує напруженість серед прибічників зростаючої конкуренції і комерціалізації освітніх послуг та захисників концепції «соціальної Європи». Відтак, розроблений від початку для економічних цілей ВМК не лише не вирішує зазначеної проблеми, але й здатен загострити її.

Підтвердження вищенаведених міркувань знаходимо в дослідженнях португальських учених А. Вейги й А. Амарала, які розглядають ВМК як недостатньо ефективний механізм для вирішення управлінських проблем у межах БП. Це, на думку вчених, спричинено такими основними факторами: 1) суперечлива природа ВМК, що поєднує елементи кооперації та конкуренції, дивергенції і конвергенції, а також протиріччя між різним темпом імплементації реформ у державах-учасниках та чітко визначеними часовими межами для досягнення загальноєвропейських цілей; 2) складна багаторівнева структура БП, що охоплює наднаціональний, національний та інституційний виміри реалізації змін з великою кількістю як горизонтальних, так і вертикальних зв'язків; 3) наявність власної освітньої політики в державах Болонського клубу; 4) відсутність у контексті ВМК інструментів для координування ВНЗ із досить високим рівнем автономії, які імплементують болонські положення відповідно до власних інтересів, цілей і стратегій [349, с. 292–293].

Таким чином, у наукових та документальних джерелах ВМК позиціоновано як новий децентралізований підхід в управлінні

євроінтеграційними процесами, зокрема в галузі ВО, застосування якого в контексті БП має як переваги, так і недоліки (див. табл. 1.2).

Таблиця 1.2

Переваги та недоліки застосування ВМК у контексті БП

<i>Переваги</i>	<i>Недоліки</i>
+ неієрархічна структура; + відсутність жорсткої законодавчої бази; + визнання різних підходів та методів досягнення цілей; + навчання через взаємний обмін досвідом; + активне залучення широкого кола зацікавлених сторін до процесу ухвалення рішень	- неефективний інструмент вирішення нагальних проблем; - засіб реалізації неоліберального підходу в галузі освіти; - ключовий механізм злиття Болонського процесу та Лісабонської стратегії, а відтак розширення сфери впливу політики ЄК у європейській ВО

За критерієм головних суб'єктів ухвалення рішень і реалізації перетворень у ВО значна кількість дослідників визначають БП як *міжурядовий проект*. Так, французська дослідниця П. Равіне (P. Ravinet) наголошує, що БП – це процес гнучкої європейської міжурядової співпраці, який був створений та розвивався поза інституційними межами ЄС, хоча Європейська комісія має значний вплив [288, с. 354]. Відомі теоретики в галузі ВО Г. Нів (G. Neave) та П. Маасен (P. Maasen), досліджуючи освітні зміни в контексті розвитку інтергаверментальної політики, вказують, що БП є, по суті, прагненням Міністерств виробити єдину освітню політику, а також створити систему спільних заходів для досягнення окреслених цілей [258, с. 135].

Однак, як слушно зауважує українська дослідниця в галузі філософії освіти О. Гомілко, визначення БП як міжурядової реформи вказує на його адміністративний характер. Це означає, що зміни пропонуються не зсередини академічного університетського середовища, як це відбувалося у США, а згори, з міністерських кабінетів [8]. Дійсно, з самого початку під час Болонської Конференції Міністри погодилися «...посилувати міжурядову співпрацю, а також сприяти взаємодії між європейськими неурядовими організаціями пов'язаними з ВО» [115]. Упродовж першої декади розвитку БП акценти помітно зміщуються у бік рівноправної взаємодії між урядами, академічною спільнотою,

неурядовими структурами та іншими стейкхолдерами [327]. Таким чином, досить швидко дана програма вийшла за межі міждержавної кооперації й наразі охоплює широке коло різних за своїм походженням, сферою впливу та інтересами суб'єктів. Відтак, ми підтримуємо думку відомого австрійського вченого Г. Вінклера (G. Winckler), який стверджує, що поступово міждержавна ініціатива з лінійною формою реалізації реформ перетворилася на «трикутник» взаємодії урядів, європейських організацій, ВНЗ та студентів [356, с. 2]. Іншими словами, відбувся перехід від вертикальних до горизонтальних зв'язків у процесі ухвалення та реалізації важливих рішень у галузі ВО.

Досить розповсюдженим у наукових колах є *мережевий підхід (network perspective)* у дослідженні розвитку європейської ВО, у межах якого БП розглядається як мережева спільнота й особливу увагу приділено різним способам розподілу повноважень серед суб'єктів управління. Мережеве суспільство, за визначенням відомих бельгійських науковців К. де Віта (K. De Wit), та Дж. С. Верховена (J. C. Verhoeven), є результатом поєднання технологічного, економічного, політичного та соціального розвитку, що формує новітній контекст для європейських суспільних інститутів, зокрема ВО. Крім того, дослідники наполягають, що поняття *мережа* є найбільш доцільним для характеристики інформаційного суспільства, оскільки воно поєднує як організаційну структуру так і технологію взаємодії її учасників [359, с. 263–264].

Найширше, на наш погляд, міждисциплінарне тлумачення поняття *мережева спільнота* подано в дослідженнях німецької вченої Т. А. Бьорзел (T. A. Börzel): «Сукупність відносно стабільних неієрархічних взаємозалежних зв'язків між різними акторами, що обмінюються ресурсами з метою просування спільних інтересів і визнають кооперацію як найкращий спосіб досягнення спільних цілей, і є мережевою спільнотою» [119, с. 266]. Отже, основними концептуальними характеристиками будь-якої соціальної мережі є стабільність, неієрархічна природа, взаємозалежність суб'єктів, спільні інтереси та визнання кооперації як оптимального методу досягнення спільних цілей.

Згідно з найбільш розповсюдженою класифікацією, запропонованою Р. Родесом (R. Rhodes), існує п'ять основних типів політичних мереж: політичні спільноти, професійні, міжурядові, виробничі та проблемні мережі [292, с. 13–15]. Однак, норвезькі дослідниці М. Елкен (M. Elken) та М. Вукасовік (M. Vucasovic) доводять, що БП неможливо віднести до жодного з наведених типів, оскільки він має лише деякі ознаки мережевої спільноти, а саме: 1) неієрархічну природу з елементами асиметрії у процесі розподілу повноважень та ресурсів; 2) відносну стабільність, що виражається в безперервності процесу модернізації освіти; 3) наявність акторів (суб'єктів), які не завжди мають однакові погляди та поділяють інтереси щодо освітньої політики; а також по-різному сприймають пріоритети БП; 4) співробітництво спрямоване на досягнення мети, яка досить часто є не чітко визначеною [154, с. 135–138]. Таким чином, можна стверджувати, що *Болонський процес* – це унікальне явище, що має ознаки диференційованої інтеграції, динамічної системи, мережевої спільноти й реалізується шляхом міжурядової кооперації і транснаціонального співробітництва неурядових організацій з метою підвищення конкурентоспроможності європейської ВО у глобальному вимірі.

Для обґрунтування сутності БП дослідники часто використовують поняття *трансформація, інновація, реформування та модернізація*. Варто зазначити, що в академічних колах не існує однозначного, точного, загальноприйнятого тлумачення даних термінів, оскільки кожен з них має певну змістову специфіку порівняно з іншими, що визначається семантикою того чи іншого слова, а також суб'єктивним поглядом науковців у різних галузях знань. Поняттям, що найповніше відображає масштаб змін у європейській ВО в контексті БП, на наш погляд, є модернізація. Проте з метою уникнення некоректного використання нам вважається доцільним здійснити термінологічний аналіз шляхом виявлення й уточнення значень і смислів вищенаведених понять та порівняти їх із поняттям *модернізація*.

Згідно з визначенням, сформульованим у сучасному словнику іншомовних слів за редакцією С. Морозова та Л. Шкапапути, модернізація – це оновлення,

вдосконалення, надання будь-чому сучасного вигляду, зміна відповідно до сучасних вимог [58, с. 365]. Проте в соціально-філософському ракурсі багато дослідників указують на комплексний характер названого процесу, що охоплює складну сукупність змін певної системи. Так, відомий американський соціолог Н. Смелзер (N. Smelser) наголошує, що модернізація включає постійні зміни в економіці, політиці, освіті, сфері традицій та релігійному житті суспільства. Незважаючи на те, що деякі галузі змінюються раніше за інших, на думку науковця, всі вони в тій чи іншій мірі схильні до змін [301, с. 387].

До інших ключових характеристик процесу модернізації, видатний американський філософ і політолог С. Хантінгтон (S. Huntington) відносить: *революційність*, оскільки він передбачає кардинальний характер змін, радикальну і тотальну зміну всіх інститутів, систем, структур суспільства і людського життя; *системність*, тому що зміни одного компонента системи спонукають і визначають зміни в інших компонентах; *глобальність*, оскільки, зародившись в Європі, модернізація набула всесвітнього розмаху; *тривалість*, тому що даний процес, зважаючи на масштабність змін, потребує часу; *ступеневість*, оскільки кожна соціальна система проходить певні стадії на шляху до модерності; *незворотність*, тому що, розпочавшись, модернізація не може не завершитися успіхом; *прогресивність*, адже, незважаючи на численні перешкоди, у будь-якому випадку модернізація є виправдиним заходом [210, с. 288–290]. Таким чином, модернізаційні перетворення – це ґрунтовні якісні зміни, що сприяють переходу соціальних систем у більш досконалий стан.

Вагомий внесок у дослідження модернізаційних процесів здійснили британські вчені Б. Чарлтон (B. Charlton) та П. Андрас (P. Andras). Науковці інтерпретують модернізацію як тенденцію до збільшення адаптивних можливостей та ефективності соціальної системи, що є неминучою і, в цілому, бажаною, і цей факт, на думку вчених, є основним імперативом даного процесу. Таким чином, питання полягає не в тому, чи потребують соціальні системи модернізації, а скоріше, як вона повинна відбуватися [131, с. 5]. Абсолютно погоджуємося із твердженням науковців, що необхідність постійного зростання

й диференціації є характеристикою не лише економічної, політичної та правової систем, а й освіти зокрема, оскільки статична або деградуюча система є неспроможною забезпечити зростаючі потреби інших галузей суспільства. Взявши за основу дефініцію П. Андруса і Б. Чарлтона, вітчизняна дослідниця Ю. Соколович-Алтуніна визначає модернізацію ВО як нелінійний процес трансформації цієї системи, що полягає у збільшенні її адаптивної складності й ефективності та характеризується посиленням функціональної диференціації змісту підготовки й переходом від вертикальних до горизонтальних зв'язків між компонентами системи [59, с. 34].

Досить близьким за змістом до модернізації є поняття *трансформація*. Проте ми погоджуємося з думкою відомої дослідниці в галузі соціології Л. Сокурянської, яка стверджує, що головна відмінність змісту даних понять полягає в тому, що модернізація – це зміни, які мають конкретний напрям (відтворення інституційного порядку сучасних західних суспільств), у той час як трансформаційна парадигма акцентує увагу не на подібності суспільств, а на їх відмінностях; модернізація – це переважно свідоме регулювання суспільних процесів, трансформація вбирає в себе й спонтанні прояви [61]. Отже, очевидним є той факт, що використовувати поняття трансформація в контексті дослідження БП є недоречним.

На перший погляд, синонімом поняття *модернізація* є *інновація*, оскільки означає введення нових ідей (*innovation* – з англ. *нововведення*) в мету, зміст, методи та форми навчання і виховання, організацію навчального процесу, систему контролю й оцінки рівня освіти, фінансування, навчально-методичне забезпечення, а також зміни у взаєминах суб'єктів освіти.

У сучасних дослідженнях проблем освітньої інноватики вчені досить часто звертаються до міжнародного документу під назвою Oslo Manual (Керівництво Осло), у якому подано рекомендації щодо розробки та застосування інновацій у економічній сфері. Отже, згідно з даним документом, інновація – це введення у вжиток будь-якого нового або значно покращеного продукту (товару або послуги) чи процесу, нової маркетингової стратегії або нового організаційного методу в

діловій практиці, організації робочих місць чи зовнішніх зв'язках [271, с. 55]. Таким чином, інновація – є складним поняттям, що застосовується для позначення не лише нової ідеї, але й процесу її практичної реалізації.

Як слушно зазначає видатний вітчизняний науковець академік В. Кремень, інновація є упровадженням нових ідей, технологій у виробництво, галузь, підприємство, а в іншому аспекті, це нововведення, яке ще недостатньо поширене в суспільній діяльності чи виробництві [21, с. 182]. Подібних поглядів дотримується й відома українська дослідниця в галузі освіти О. Дубасенюк, яка стверджує, що освітні інновації – це процес творення, запровадження та поширення нових ідей, засобів, педагогічних та управлінських технологій, у результаті яких підвищуються показники (рівні) досягнень структурних компонентів освіти, відбувається перехід системи до якісно іншого стану [10, с. 13]. На думку фахівця з питань управління освітою О. Козлової, інноваційна діяльність між іншим вимагає забезпечення функціонування цілісної системи взаємодії всіх суб'єктів на рівні ВНЗ (керівництво – викладачі – фахівці – студенти) та належного ресурсного забезпечення [17, с. 48–49]. Однак, як зауважує відомий вітчизняний філософ Є. Пінчук, зміст модернізації не зводиться лише до інновацій, оскільки вони складають частину повного циклу модернізаційного процесу. Модернізація освіти, за визначенням науковця, це системна якісна зміна, що включає інноваційні процеси, інформатизацію та нові технології, і при цьому змінює через нові завдання домінанту розвитку [37, с. 8].

На основі вище наведених дефініцій інновацію, на нашу думку, слід розглядати як одну з важливих складових процесу модернізації ВО, оскільки, очевидно, що модернізація є ширшим поняттям. Як зазначає професор В. Андрущенко, основними компонентами модернізації освіти, зокрема вищої є: приведення системи освіти у відповідність із європейськими нормами й стандартами; прискорення інтеграційного процесу; інтенсивне впровадження в систему освіти сучасних інформаційних технологій, мовних стратегій, наукових досягнень (інновацій); фундаменталізація освіти на основі поглиблення її зв'язків з наукою та соціальною практикою; підвищення якості освітніх послуг; створення

ринку освітніх послуг та забезпечення рівного доступу до нього; забезпечення безперервності, створення можливості для кожного громадянина мати доступ до освіти впродовж життя; інтеграція системи освіта – наука – практика [3, с. 9–14]. Сутність модернізації системи освіти, на думку науковця, полягає в переході до нової освітньої парадигми, під якою розуміється сукупність принципів, ціннісних настанов і способів організації освітньої діяльності, які визначають кут зору на освіту: її мету, модель та освітній ідеал, адекватний антропологічним і соціокультурним запитам суспільства.

Широко вживане в науковій літературі поняття *реформування освіти* має яскраво виражену специфіку, пов'язану із загальнофілософським значенням слова реформа («нова форма») – спосіб зміни суспільного ладу, соціального інституту або окремого, значущого для суспільства явища, що здійснюється керівною (владною) структурою з чітким усвідомленням мети перетворення. Вагомий внесок у дослідження освітніх реформ зробила вітчизняна компаративістка А. Сбруєва. На основі аналізу різних підходів до визначення реформ в освіті дослідниця дійшла висновку, що у вузькому розумінні поняття реформування освіти означає процес політико-адміністративних змін, що ініціюється «згори» й передбачає здійснення певного кола структурних перетворень на різних рівнях освітньої системи, що можуть мати як частковий, так і радикальний характер. У широкому розумінні дане поняття означає процес політико-адміністративних, педагогічних та суспільних змін, що передбачає здійснення широкої сукупності перетворень освітньої системи в цілому та кожного навчального закладу зокрема, ініціюється як «згори вниз» (політико-адміністративний процес), так і «знизу вгору» (педагогічний процес), урахуває взаємні впливи чинників «зсередини» та «ззовні» (соціальний процес), включає як структурний (організаційний), так і культурний (функціональний, педагогічний) аспекти [54, с. 10–11]. Таке розуміння сутності процесу реформування є, на нашу думку, досить близьким до поняття *модернізація*.

Румунський науковець Ц. Бірзеа (С. Birzea), вивчаючи особливості розвитку освітніх систем, що відбувалися в постсоціалістичних країнах Європи наприкінці

XX ст., розробив типологію реформ відповідно до сутності, обсягу та якості змін. Дослідник виокремив такі види реформ: 1) корекційні, покликані ліквідувати недоліки, характерні для командно-адміністративної системи; 2) модернізаційні, що полягають в оновленні змісту підготовки та методів викладання й не передбачають змін в інституційній структурі системи освіти; 3) структурні, що включають оновлення законодавства, реорганізацію органів управління освітою, забезпечення контролю якості освіти, особливо педагогічної; 4) системні, що охоплюють усі аспекти функціонування системи освіти, у тому числі її взаємовідносини із суспільством [113, с. 8–9]. Абсолютно погоджуючись із доцільністю виокремлення поверхових (корекційних) і глибоких (системних), структурних і змістових реформ, все ж вважаємо недоречним визначення останніх як модернізаційних з огляду на комплексність і багатовимірність поняття модернізація.

Отже, аналіз поняттєво-термінологічного апарату, який використовується дослідниками для характеристики БП, засвідчив, що вживані ними поняття, позначаючи різні аспекти перетворень, не можуть охопити всієї сукупності процесів, які відбуваються в європейській ВО на початку XXI ст. Лише поняття *модернізація*, на нашу думку, охоплює увесь спектр перетворень, оскільки це комплексний багаторівневий процес якісних змін у ВО, зумовлений сукупністю чинників і, перш за все, новими потребами на сучасному етапі розвитку суспільства, характерними особливостями якого є посилення структурно-функціональної диференціації системи, а також перехід від вертикальних до горизонтальних зв'язків між її основними компонентами.

Важливою характеристикою модернізації ВО в контексті БП, на наш погляд, є її *полісуб'єктність*, що передбачає взаємодію всіх зацікавлених суб'єктів (суспільства, держави, ВНЗ, бізнес-спільноти й студентства) у процесі вироблення й реалізації освітньої політики. Нам імпонують погляди вітчизняної дослідниці економічних засад розвитку ВО Л. Яковенко, яка позиціонує студентство як основного суб'єкта на ринку освітніх послуг, що відіграє важливу роль у контексті освітніх змін на європейському, національному та інституційному рівнях [84, с. 108]. За відсутності у вітчизняній науці цілісного

аналізу діяльності студентства в контексті БП, ми вважаємо вкрай важливим теоретичне обґрунтування суб'єктності європейських студентів щодо модернізації ВО на всіх рівнях реалізації Болонських положень.

У сучасних дослідженнях тісно переплітаються, а інколи й ототожнюються такі поняття як *студентська політика*, *студентський активізм*, *студентський рух*, *студентська представницька організація* та *студентське самоврядування*. Проте очевидним є факт, що кожне з указаних понять має власне смислове наповнення й відображає певний вимір студентської діяльності.

На думку фахівця в галузі політичних досліджень Т. Луешера-Мамашели (Th. Luescher-Mamashela), найширшим поняттям, що охоплює всі види політичної діяльності студентів: формальну й неформальну, звичайну й екстраординарну, суспільну чи академічну, є *студентська політика* [241, с. 36]. *Студентські організації* в загальному розумінні – це платформи для формування колективної студентської політики. Згідно з класифікацією Ф. Альтбаха (Ph. Altbach), вони можуть бути міжнародними, національними, міжінституційними та інституційними. Незважаючи на певну спорідненість понять *студентський рух* і *студентська організація*, американський дослідник М. Бадат (M. Badat) указує на суттєву відмінність між ними, що базується на підходах до членства. Відтак науковець підкреслює, що студентські організації – це переважно об'єднання всередині певної студентської спільноти з добровільним членством, у той час як рух є ширшою реалією, що включає зазвичай декілька студентських організацій і не має офіційного індивідуального членства [103, с. 22]. Ф. Альтбах також розмежовує дані поняття, вказуючи, що студентський рух – це велика група студентів, об'єднаних цілями в межах певної ідеологічної доктрини (досить часто політичної). Отже, увагу дослідника привертає не офіційне членство, а «поєднання емоційної реакції й інтелектуального переконання» як основний критерій відмінності [90, с. 180]. Особливим видом студентських об'єднань є представницькі організації (союзи, гільдії, асоціації, ради, парламенти), пріоритетною метою яких є захист інтересів і прав студентської спільноти. Вони функціонують згідно з нормами чинного законодавства та внутрішніми

установчими документами ВНЗ у кожній європейській країні, утворюючи систему студентського самоврядування. Найбільш влучну дефініцію цього явища подано, на нашу думку, в дослідженні вітчизняного науковця Ю. Краценка, згідно з яким студентське самоврядування є цілісним структурованим механізмом, що дає змогу студентам через самоорганізовану діяльність активно долучатися до керівництва справами свого ВНЗ у взаємодії з іншими органами управління з метою захисту власних прав та інтересів, гармонійного розвитку особистості майбутнього фахівця, виховання лідерських якостей та соціальної активності [20, с. 7]. Можемо лише додати, що в сучасних умовах інтенсивних освітніх змін студентство перетворилося на активного суб'єкта модернізації ВО не лише на інституційному, але й на національному та загальноєвропейському рівнях.

Слід зазначити, що у вітчизняних та зарубіжних теоретичних дослідженнях проблем залучення студентів до процесу управління ВО, поняття суб'єкт управління та модернізації використовується як синонім до низки інших термінів. Найчастіше для позначення активності й дієвості студентства науковці вживають такі поняття як *агент* (або *агент змін*), *актор*, *стейкхолдер* і *партнер*. Однак, на наш погляд, кожен із наведених термінів має певну змістову специфіку порівняно з іншими. Відтак, з метою коректного використання нам вважається необхідним здійснити міжгалузевий порівняльний аналіз даних понять, які позначають різну позицію студентства в контексті модернізації ВО та становлення ЄПВО.

У сучасній соціологічній науці поняття суб'єкт, актор та агент використовуються для позначення діючого індивіда або групи. Проте в контексті аналізу рушійних сил трансформаційних процесів у суспільстві професор Л. Сокурянська наполягає на використанні категорії соціальний суб'єкт, оскільки лише цей термін, на думку вченої, означає не просто активно діючого індивіда (групу), але і його самостійність, самодіяльність, здатність продукувати певні соціальні форми. У порівнянні, агент – це провідник тих чи інших норм і цінностей певної соціальної системи, логіка якої визначає логіку його поведінки в тій чи іншій ситуації, а актор, хоча й активно діючий, проте лише «виконавець» певних соціальних актів та ролей [60, с. 2]. Іншими словами, використання

поняття «агент» акцентує увагу на зовнішньому контролі системи над індивідами і / або соціальними спільнотами, а «актор» – на ролі, яку вони прагнуть (свідомо чи несвідомо) грати відповідно до очікувань оточуючих, що ґрунтуються на соціальному статусі суб'єктів.

Підтверджуючи логіку вищенаведених міркувань, дослідники І. Князев та О. Калтиріна основним критерієм розмежування понять суб'єкт та актор вважають ставлення до соціальної діяльності: актори грають певну роль і можуть розглядатися як суб'єкти лише за наявності в них відповідних характеристик свідомості [16, с. 104]. Досліджуючи проблему суб'єкта в постнекласичній науці, група російських учених на чолі з О. Анісімовим визначили такі ключові ознаки колективного суб'єкта: відповідальність, високий рівень сомоорганізації й самоврядування, навички та досвід здійснення узгоджених групових дій, групова саморефлексивність, відкритість (закритість) до внутрішньої чи зовнішньої взаємодії, здатність вирішувати суперечності [48, с. 13–14]. Однак цікаво, що такими самими змістовими ознаками наповнено поняття актор у наукових розвідках французького соціолога А. Турена (A. Touraine) [335], російського вченого-політолога П. Циганкова [82, с. 32–33] та вітчизняних науковців І. Тимошенка й О. Нащекіної [65, с. 168]. Більш того, у зарубіжних науково-дослідних колах для характеристики міжнародних організацій, у тому числі й студентських, даний термін є найбільш широковживаним. Зокрема, в аналітичних публікаціях ЄСС «Болонський процес очима студентів» (2003, 2005, 2007, 2009, 2012, 2015) багаторазово наголошено на необхідності залучення студентства до модернізації як основних акторів ВО та головних бенефіціарів розвитку галузі.

Поняття *стейкхолдер*, яке було введено в науковий обіг у 1984 р. Р. Фріменом (R. Freeman) у контексті розвитку теорії організацій, в останні роки набуло широкого розповсюдження і в дослідженнях ВО. Згідно з базовим визначенням, стейкхолдери – це індивідууми та групи, які вони утворюють, що самі впливають на організацію або відчують на собі її вплив. Застосування теорії стейкхолдерів до аналізу діяльності організацій передбачає визначення всіх зацікавлених сторін і виявлення їхніх інтересів та очікувань [199]. У контексті

аналізу освітнього простору використання даної теорії обумовлено досить потужним економічним вектором сучасного розвитку ВО в умовах зростаючої глобальної конкуренції й комерціалізації освітніх послуг. До числа стейкхолдерів ВО дослідники відносять: 1) споживачів, які одержують освітню послугу (фізична особа або колектив); 2) провайдерів (виробники), які надають освітні послуги (державні або приватні навчальні заклади); 3) державу, що в певній мірі регулює ринок освітніх послуг та замовляє підготовку спеціалістів у межах державного фінансування; 4) суспільство, бо відчуває вплив підвищення або зниження освітнього рівня на соціальний клімат; 5) «бізнес-спільноту» – комерційні організації як «споживачі» випускників [62; 84].

Отже, можемо констатувати, що на відміну від поняття *агент*, який має чітко виражену конотацію, у науковому просторі наразі не існує єдиного розуміння сутності категорій *суб'єкт* та *актор*. У багатьох дослідженнях вони замінюють або доповнюють один одного. Термін *стейкхолдер*, хоча і є широковживаним у сучасних дослідженнях ВО, зокрема її модернізації, має економічне підґрунття й може означати як активну, так і пасивну участь в процесах змін. Зазначимо разом із тим, що в зарубіжних наукових і нормативних джерелах для окреслення позиції студентства, зокрема ЄСС, у контексті модернізації ВО, широко застосовується поняття *партнер*. Дійсно, за своїм семантичним наповненням терміни *суб'єкт* і *партнер* є досить близькими, однак, послуговуючись науковими розвідками відомих дослідників у галузі управління ВО [208; 222], можемо стверджувати, що партнерство варто розглядати як найвищий рівень залучення студентства до модернізаційних перетворень сучасної університетської освіти.

Відтак, у нашому дослідженні діяльності ЄСС у контексті БП правомірним вважаємо використання найбільш нейтрального терміну *суб'єкт*, що дозволить здійснити ґрунтовний всебічний аналіз розвитку даної організації. *Суб'єкт модернізаційних перетворень у ВО*, на наш погляд, є самостійним активним учасником якісних змін в освітній галузі, що здійснює вплив на процес ухвалення та реалізації важливих рішень і характеризується відповідальністю, високим

рівнем сомоорганізації, відкритістю до зовнішньої взаємодії та здатністю вирішувати суперечності.

Досліджуючи організаційні та процесуальні аспекти БП, доходимо висновку, що він включає в себе низку як індивідуальних, так і колективних суб'єктів. При цьому індивідуальні суб'єкти, хоча й беруть участь у певних процедурах, входять у процес за допомогою колективних (див. рис. 1.1).

Рис.1.1. Основні суб'єкти Болонського процесу

Отже, БП включає дев'ять транснаціональних колективних суб'єктів, а також міністерства, що є відповідальними за систему ВО в країнах-учасницях – національні колективні суб'єкти, що входять до складу Групи супроводу БП (ГСБП / BFUG). Основними функціями даної структури, що була створена рішенням учасників Берлінської Конференції у 2003 р., стали, по-перше, розробка й реалізація програми роботи між міністерськими конференціями, а, по-друге, координування й моніторинг процесу імплементації Болонських реформ.

Протягом останнього десятиліття широкого розповсюдження у галузі організації та управління ВО набуло поняття *залучення студентства*, що

обумовлено визнанням студентів рівноправними партнерами в контексті БП, становленням студентоцентрированої парадигми в освіті та необхідністю підвищення якості освітніх послуг. У широкому розумінні залучення студентства (*student engagement*) є багатовимірним і багатоаспектним поняттям, що використовується в нормативних і наукових джерелах для позначення різних сфер діяльності студентів (навчальна, наукова, управлінська тощо). Визначення даного терміну в дослідженнях варіюються від вкрай простих до глибоких і дещо ускладнених тлумачень, однак варто зауважити, що всі вони характеризують лише один або декілька аспектів залучення студентства, не відображаючи всієї комплексності цього процесу.

На основі аналізу праць зарубіжних науковців [92; 102; 223; 232; 244] нами було визначено три основні аспекти дослідження поняття *залучення студентства*: суспільно-політичний, академічний та організаційно-управлінський (див. рис. 1.2).

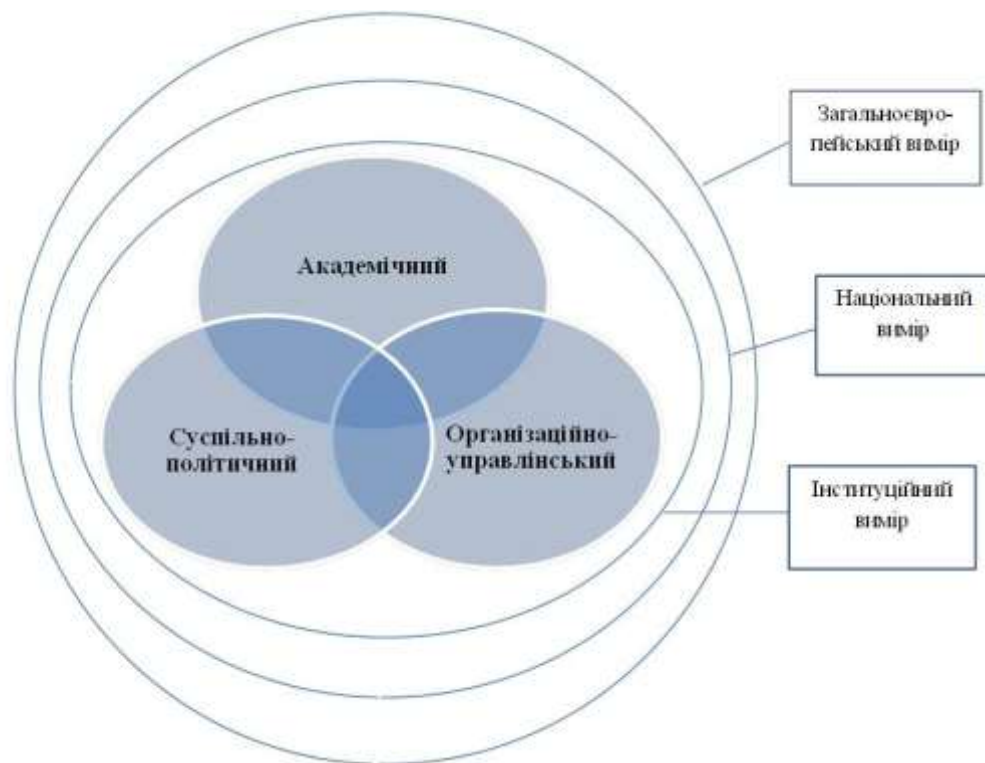

Рис. 1.2. Основні аспекти дослідження поняття *залучення студентства*

Очевидно, що всі окреслені аспекти є взаємопов'язаними та переплітаються в межах певного освітнього середовища – ВНЗ, національної системи ВО чи загальноєвропейського освітнього простору. Далі логічним вважаємо детальний розгляд основних концептуальних засад дослідження

проблем залучення студентства до модернізації ВО в суспільно-політичній, академічній та організаційно-управлінській сферах.

1.2. Концептуальні засади залучення студентства до процесу модернізації вищої освіти

У соціології студентство визначається як соціально-демографічна група, що характеризується спільністю інтересів, субкультурою й особливими умовами життя при віковій однорідності, не притаманній іншим соціально-професійним групам [63, с. 288]. Основним і в більшості випадків єдиним заняттям студентів є набуття знань і підготовка до майбутньої професійної діяльності. Проте важливо зазначити, що, перебуваючи в процесі формування життєвих орієнтацій, інтересів, а також пошуку й оволодіння певними соціальними ролями, студентська молодь являє собою найактивнішу групу населення, діяльність якої не обмежується академічним виміром. Як слушно зауважує словенська дослідниця М. Клеменчич (M. Klemenčič), незважаючи на те, що епоха студентських революцій уже скінчилася, студенти продовжують брати активну участь у суспільному житті, і вони часто є рушійною силою акцій протестів, спрямованих на певні соціальні зміни [92, с. 2]. Основною формою залучення студентства до суспільного життя є студентський політичний активізм.

Найвидатнішим аналітиком студентського політичного активізму та студентського руху другої половини ХХ ст. та початку ХХІ ст. є Ф. Альтбах (Ph. Altbach), чії праці стали відправною точкою для більшості досліджень студентської політики в Європі та поза її межами. Вивчаючи ключові характеристики студентського активізму, а саме контекстуальні чинники й передумови, способи організації, сутність, а також ідеологічну орієнтацію, ефективність та вплив, науковець неодноразово наголошує, що не існує всеохоплюючого теоретичного пояснення даного явища, а відтак його вкрай важко досліджувати і тим паче передбачити. За визначенням Ф. Альтбаха, *студентський активізм* – це публічне висловлення нових ідей, організація

громадських обговорень із приводу гострих суспільних проблем, що реалізується шляхом публікацій, виступів, кампаній, використання ЗМІ, а також через демонстрації та інші форми агітацій [90, с. 176]. Сьогодні в умовах інтернаціоналізації освітніх послуг, масовізації ВО та диверсифікації контингенту студентів, студентський активізм, на думку Т. Луешера-Мамашели (Th. Luesher-Mamashella), варто розглядати як частину неформальної екстраординарної політичної активності студентів, що існує на противагу звичайній формальній діяльності студентського представництва в офіційних органах управління ВО (на різних рівнях) [241, с. 36].

Крім того, аналіз наукової літератури дозволив дійти висновку, що в *суспільно-політичній сфері* залучення студентства розглядається крізь призму соціальних факторів, що впливають на формування студентського досвіду в межах освітнього середовища. Так, наприклад, досліджуючи антитетичне по відношенню до *залучення* поняття *відчуження студентів*, шотландська дослідниця С. Манн (S. Mann) виокремлює такі основні детермінанти цього явища, як дисциплінарна влада, академічна культура й надмірний акцент на успішності студентів, що також може сприяти відстороненню студентів від навчання та університетського життя [244]. Крім того, згідно з Л. Томас (L. Thomas), проблемою освітнього середовища будь-якого рівня залишається лобювання інтересів та прав домінуючих соціальних груп, що призводить до зниження рівня залучення нетрадиційних студентів [334, с. 431]. Виклики пов'язані з ідентифікацією особистості в межах академічної культури, у якій маргінальні студенти сприймаються як «інші», були предметом розвідок таких дослідників у галузі соціології освіти: П. Аскхема (P. Askham), який вивчав досвід залучення студентів старшого віку [101]; А. Х. Нікольса (A. H. Nichols) та С. Дж. Квеї (S. J. Quaye), які здійснили ґрунтовний аналіз основних перешкод на шляху академічного й соціального залучення студентів із особливими потребами [262]; Д. Р. Джонсон (D. R. Jonson), під керівництвом якої здійснювалося дослідження різних аспектів процесу інтеграції в академічне середовище представників расових, етнічних і сексуальних меншин [196];

Г. Андерсона (G. Anderson), К. Карміхаеля (K. Carmichael), Т. Харпер (T. Harper), Т. Хуанг (T. Huang) [211], а також Дж. Лі (J. Lee) [232], які зробили вагомий внесок у дослідження залучення іноземних студентів. Таким чином, зважаючи на соціо-культурну диверсифікацію сучасного контингенту студентів, проблема пошуку нових стратегій їхнього залучення до навчальної та позанавчальної діяльності, на думку багатьох науковців, є, як ніколи, актуальною.

У ширшому соціальному контексті значний вплив на процес залучення студентства до модернізації ВО здійснюють низка суспільно-політичних, соціально-економічних та культурно-освітніх чинників, детальний аналіз яких подано в розділі 1.3.

Найчастіше термін залучення студентства використовується в *академічній сфері*, що охоплює навчальну, викладацьку й науково-дослідну діяльність. Уперше концепція академічного залучення студентства була схарактеризована відомим американським науковцем у галузі ВО, автором теорії включення (theory of involvement) А. Астіном (A. Astin) у 80-х рр. ХХ ст. Дослідник, ототожнюючи поняття *включення (involvement)* та *залучення (engagement)*, визначає їх як об'єм фізичної і психічної енергії, що студент присвячує навчальній діяльності. Згідно з теорією А. Астіна, що ґрунтується на мотивації та поведінці студентів, основними формами залучення студентства є занурення в академічну роботу, участь у позанавчальних заходах та взаємодія з викладацьким і адміністративним персоналом [102, с. 519]. Відомий австралійський дослідник Х. Коутс (H. Coates) на основі теорії А. Астіна визначає залучення студентства як широку систему, що охоплює академічні й неакадемічні аспекти студентського досвіду, а саме:

- академічний виклик, тобто рівень очікувань і оцінки результату, що мотивують студентів до активного навчання;

- збагачення освітнього досвіду, в основі якого лежить розширення навчального процесу (використання електронних технологій для організації дискусій і виконання завдань, професійна практика, соціальна робота, навчання за кордоном і вивчення іноземних мов);

- активне та колаборативне навчання (спрямування зусиль на співпрацю, вибудову консенсусу в досягненні результативності поставлених завдань);
- підтримуюче середовище, у якому студент відчуває себе повноцінним членом академічної спільноти;
- тісна взаємодія студентів з викладацьким складом [133, с. 122].

Зазначені компоненти складають концептуальну основу Національного дослідження залучення студентів, яке з 2000 р. щорічно проводиться у США і Канаді, охоплюючи сотні державних і приватних ВНЗ. Основною метою такої масштабної розвідки є визначення, а також порівняння рівня участі студентів молодших та старших курсів у програмах і заходах, організованих освітніми установами для підвищення якості навчання й особистісного розвитку. У межах ЄПВО, на жаль, подібне дослідження проводиться лише в деяких країнах на національному рівні, проте у 2009 р. група зацікавлених у вивченні й розвитку залучення студентства вчених, студентів, розробників навчальних планів і програм із різних країн Європи заснували міжнародну мережу, відому як RAISE (Researching, Advancing and Inspiring Student Engagement – Дослідження, просування та заохочення залучення студентства). Дане об'єднання створює можливості для взаємовигідного наукового обговорення і спільних проєктів, обміну передовим досвідом та лобіювання інвестицій і більш ефективної політики на місцевому, міжгалузевому й інтернаціональному рівнях. Згідно з офіційним визначенням RAISE, залучення студентства – це сукупність цілей, прагнень, цінностей і переконань, які студент вносить у ВО, а також їх трансформація під час набуття освітнього досвіду відповідно до сприйняття й висновків, що кожен формує індивідуально в процесі навчання та взаємодії [287].

Важливим внеском у розуміння досліджуваного поняття є науковий доробок американських вчених Дж. Фредерікс (J. Fredricks), П. Блуменфельда (P. Blumenfeld) та А. Паріс (A. Paris), у якому виокремлено три основні виміри залучення учнів середньої школи до навчальної та позанавчальної діяльності: 1) *біхевіористичний*, що передбачає активне включення учнів у навчальну та інші види діяльності, а також відсутність негативних і деструктивних форм поведінки;

2) *емоційний*, що характеризується наявністю в учнів таких емоційно-реактивних реакцій, як інтерес, задоволення і відчуття приналежності;
3) *когнітивний*, ключовою ознакою якого є ініціативність і готовність вирішувати надскладні завдання та протистояти будь-яким викликам [198].

Адаптуючи даний психологічний підхід до реалій ВО, новозеландська дослідниця Е. Каху (E. Kahu) окремим виміром залучення студентства визначає здатність до вольового руху, що має такі ключові ознаки: віра, мужність, енергія, цілеспрямованість, переконаність і гнучкість. Як стверджує науковець, психологічна концепція залучення студентства, незважаючи на відсутність чітких визначень і диференціації між вимірами, допомагає осмислити студентський досвід як процес, що існує окремо від минулого впливу й майбутніх наслідків. Однак, зосереджуючись на індивіді, важливо не забувати й про контекстуальний характер залучення студентства, адже воно виникає в результаті взаємодії особистості та освітнього середовища [216, с. 762].

Іншим не менш важливим недоліком психологічного підходу до аналізу феномену залучення студентства, на думку британської дослідниці В. Траулер (V. Trowler), є розгляд даного явища як «доброякісної» сили, тобто припущення, що студенти, одержуючи можливість, неминуче спрямують свою діяльність у русло особистісного розвитку чи на користь освітнього середовища. Однак у багатьох випадках студенти долучаються до академічних чи управлінських процесів шляхом опору. Протистояння, як стверджує науковець, є цілком законною формою участі, яка, проте, не завжди сприймається позитивно. Отже, згідно з В. Траулер, кожен психологічний вимір залучення студентства має два полюси: «позитивний» та «негативний», між якими знаходиться нейтральний рівень, що характеризується апатією та незацікавленістю студентів у будь-яких внутрішніх чи зовнішніх змінах [340, с. 5]. Вживання таких означень, на наш погляд, є некоректним, оскільки імпліцитно вони передають певне суб'єктивне ставлення до досліджуваного явища. Ми погоджуємося із думкою П. Пабієна (P. Pabiena) та Л. Мінскової (L. Minskova) про те, що більш доречним для відображення спектру взаємодії студентів із іншими суб'єктами у ВО є

використання понять «протистояння», «байдужість» та «кооперація» [274]. Зауважимо, якщо кооперація завжди передбачає активну участь студентів, то байдужість і протистояння можуть мати як активні, так і пасивні форми. Як видно з таблиці 1.3 (розроблено автором на основі аналізу джерел [216; 274; 340]), протистояння не є абсолютно негативним явищем, оскільки така форма залучення студентства потенційно може мати позитивні наслідки як для особистісного становлення студентів, так і для освітнього середовища взагалі, та сприяти розвитку кооперації в майбутньому. Значно небезпечнішим є байдуже ставлення здобувачів вищої освіти до власного досвіду, що формується в результаті відсутності необхідних емоційних і вольових компонентів.

Таблиця 1.3

Характеристика психологічних вимірів залучення студентства

	<i>Біхевіористичний вимір</i>		<i>Емоційний вимір</i>	<i>Когнітивний вимір</i>	<i>Вольовий вимір</i>
<i>кооперація</i>	позитивна поведінка, відвідування та участь у навчальних та позанавчальних заходах		зацікавленість, захопленість, відчуття приналежності	саморегуляція, ефективне використання необхідних умінь і навичок, ініціативність, самоефективність, наявність мотивації, відповідальність	переконання, мужність, енергійність, цілеспрямованість, працездатність, гнучкість
<i>байдужість</i>	<i>активні форми</i>	невідвідування занять і заходів	відсутність інтересу, апатія, нудьга, відчуженість	безвідповідальність, відсутність мотивації і очікувань	безвілля, зниження активності, нерішучість, лінь
	<i>пасивні форми</i>	відсутність зворотнього зв'язку			
<i>протистояння</i>	<i>активні форми</i>	публічні заяви, бойкот, пікети, масові страйки тощо	неприйняття, невдоволення, занепокоєння, страх, агресія	бажання протистояти викликам, готовність відстоювати власні права й інтереси, відповідальність, проактивність	рішучість, мужність, цілеспрямованість
	<i>пасивні форми</i>	негативні відгуки, скарги, невідвідування занять і заходів тощо			

Таким чином, важливою складовою залучення студентства є мотивація як зовнішня, тобто обумовленість поведінки впливами зовнішнього середовища, так і внутрішня, що пов'язана з процесом, а не результатом діяльності. Не можемо не погодитись із твердженням науковців [216, с. 761–762; 237, с. 73–74], що наявності лише зовнішньої мотивації, студенти, хоча й долучаються до академічної чи управлінської роботи на біхевіористичному рівні, проте емоційно залишаються відчуженими.

Дійсно, згідно з теорією американського психолога Р. де Чармса (R. de Charms) (1968 р.) (*theory of personal causation*) визначальною є внутрішня мотивація, що полягає у прагненні людини відчувати свою ефективність і бути джерелом змін у навколишньому світі. На основі цього припущення, дослідник виокремив два типи особистостей: «джерела» і «пішаки». Відчуття внутрішнього локусу каузальності, здатності впливати на навколишнє середовище та здійснювати цілеспрямовану активну діяльність є характерним для «людей-джерел», які самі ініціюють поведінку і спостерігають зміни в середовищі як наслідок своєї активності. «Пішаки» відчують себе об'єктом дій певної зовнішньої сили, інших людей чи подій. Це супроводжується переконанням, що сили, які визначають зміни в житті людини, перебувають поза межами її психологічного простору та не підвладні особистому впливу [132]. Отже, важливим висновком даної теорії є те, що зовнішні фактори (тиск, вимоги оточення, обіцяні винагороди й можливі покарання) можуть знижувати рівень пережитого самоствердження, аж до появи повної залежності.

На основі поглядів Р. де Чармса й інших теоретиків у галузі педагогічної психології американські науковці Е. Дісі (E. Deci) та Р. Раян (R. Ryan) розвинули своє власне бачення зовнішньої та внутрішньої мотивації, розробивши фундаментальну *теорію самовизначення (self-determination theory)* (1985 р.). Згідно з названою теорією базовими психологічними потребами людини, які виявляються у внутрішньомотивованій діяльності, є такі: 1) потреба в *автономії*, що означає прагнення відчувати себе ініціатором власних дій, самостійно контролювати свою поведінку; 2) потреба в *компетентності*, яка являє собою

бажання суб'єкта досягти певних внутрішніх і зовнішніх результатів та бути ефективним у своїй діяльності; 3) потреба у *взаємозв'язку з іншими людьми*, тобто прагнення суб'єкта до встановлення надійних відносин, заснованих на почуттях прихильності й приналежності. Іншими словами, внутрішньою мотивація є тоді, коли людина вважає, що вона сама є причиною своїх дій, відчуває себе компетентною, а також включеною в систему значимих стосунків. Автори даної теорії, між іншим, стверджують, що внутрішня мотивація є природною властивістю організму, притаманною кожній людині від народження та потенційно наявною протягом усього життя, але вона не завжди виявляється в діяльності [147]. Таким чином, внутрішня мотивація не може виникати під дією зовнішніх чинників, проте може стимулюватися певними умовами середовища.

Цікавою в контексті аналізу психологічної складової процесу залучення студентства є *теорія потоку (flow theory)* М. Чіксентміхаї (M. Csikszentmihalyi) – відомого дослідника угорського походження, професора психології Чикагського університету. Головною характеристикою внутрішньої мотивації, згідно з названою теорією, є почуття радості від процесу активності та насолоди від діяльності. На основі вивчення досвіду різних людей, які одержували задоволення від процесу навчання чи роботи, М. Чіксентміхаї визначив такі головні показники стану «потоку», тобто суб'єктивного переживання процесуальної мотивації: відчуття повної (фізичної та розумової) зануреності в діяльність; зосередженість уваги, думок та почуттів на справі; чітке усвідомлення мети діяльності; абсолютний контроль над своїми діями; відсутність тривоги з приводу можливої невдачі чи помилки; відчуття суб'єктивної зупинки часу; втрата чіткого усвідомлення власного «Я» у процесі діяльності [83, 207–208]. На думку науковця, поєднання всіх цих критеріїв породжує почуття настільки глибокої радості, що люди не шкодують сил, щоб пережити її знову. Відтак, досвід «потоку» значною мірою сприяє виникненню в суб'єкта діяльності мотивації до активного залучення в майбутньому.

Отже, на основі розглянутих психологічних теорій можемо дійти висновку, що вирішальну роль у процесі залучення студентів відіграє

внутрішня вмотивованість, основними характеристиками якої є відчуття своєї ефективності та сприйняття себе як джерела змін в освітньому середовищі, потреба у взаємозв'язку з іншими людьми, радість і внутрішнє задоволення від діяльності.

Важливо відзначити, що у вищезгаданих підходах до аналізу поняття *залучення студентства* відповідальність за успіх у навчанні та формуванні власного досвіду покладено на студента. Таке трактування, на наш погляд, не є вичерпним, оскільки важлива роль у процесі залучення студентства належить зокрема й закладу ВО як освітнього середовища. Відтак, нам імпонує визначення Дж. Куха (G. Kuh), який розглядає залучення студентства як поєднання часу й зусиль, що студенти витрачають на навчально-дослідну діяльність із метою одержання бажаних результатів, та політики вишу, спрямованої на заохочення студентів до активної участі в цій діяльності [229, с. 683]. Подібних поглядів дотримується й британська дослідниця С. Дж. Ман (S. Mann), стверджуючи, що залучення студентства як концепт неможливо осмислити без урахування динаміки розподілу влади в університеті [245]. Такий двосторонній підхід нам видається доречним та актуальним для аналізу залучення студентства й у *організаційно-управлінській сфері*.

Важливим для нашої наукової розвідки є дослідження британських учених Е. Данн (E. Dunne) та Р. Зандстра (R. Zandstra) «Студенти як агенти змін: нові шляхи взаємодії в навчанні та викладанні у вищій школі» («Students as Change Agents: New ways of engaging with learning and teaching in Higher Education»), у якому акцентовано увагу на потужній ролі як студентів, так і університетів у процесі переходу від пасивних форм студентської участі до активної діяльнісної позиції, що дає можливість здійснювати реальний вплив [150, с. 11–15]. У запропонованій дослідниками теоретичній моделі інтеграції студентства в процес освітніх змін визначено різні ступені їхнього залучення, а також окреслено сфери відповідальності як освітньої установи так і власне студентів (див. рис. 1.3).

Таким чином, студенти, в залежності від рівня залучення до процесу модернізації, можуть виступати в якості оцінювачів освітніх послуг, що реалізується шляхом моніторингу якості освіти на всіх рівнях (опитування, робота з цільовими групами, аналіз офіційних скарг тощо). Важливою формою залучення студентів до модернізації ВО є участь в ухваленні рішень у процесі взаємодії керівництва, професорсько-викладацького складу та студентства, спільного пошуку шляхів вирішення нагальних проблем, а також включення студентів до управлінських органів. Студенти як партнери, співтворці та експерти беруть безпосередню участь у розробленні навчальних планів, стандартів оцінювання, нових технологій навчання, ресурсної бази тощо. Діяльність студентів як агентів змін є, на думку дослідників, найдосконалішою формою залучення студентства, оскільки передбачає збільшення студентської ініціативи в процесі внесення змін до освітньої політики університету, регіону чи держави.

Рис. 1.3. Теоретична модель інтеграції студентства в процес освітніх змін (за Е. Данн та Р. Зандстра [150, с. 17])

На основі схарактеризованої моделі професор Ліверпульського університету Ф. Кері (Ph. Carey) в своєму дисертаційному дослідженні розробив ієрархічну

структуру взаємозалежності політики закладу освіти й рівня залучення студентства до процесу ухвалення та реалізації важливих рішень (див. рис. 1.4).

Рис.1.4. Ієрархічна структура залежності політики ВНЗ та рівня залучення студентства в організаційно-управлінській сфері

На особливу увагу заслуговують визначені й схарактеризовані типи вишів у контексті залучення студентства до управління:

1) *реакційний* – це тип ВНЗ, що здійснює аналіз поведінки та рівня задоволеності студентів з метою визначення цілей подальшого розвитку. У таких установах залучення студентів до процесу управління обмежується участю в опитуваннях щодо їхньої успішності та побажань;

2) *респонсивний* заклад освіти враховує погляди студентів і запрошує їх до обговорення актуальних проблем на спеціальних форумах. За такого підходу студенти виступають у якості консультантів, які не лише відповідають, але й ставлять запитання та оскаржують відповіді на них;

3) *колаборативний* ВНЗ розглядає студента як активного суб'єкта своєї діяльності та розвитку. На практиці даний підхід реалізується шляхом досягнення повного порозуміння зі студентами, яким завжди пропонується внести власні аргументи та пропозиції щодо запровадження змін;

4) у *прогресивній* інституції освіти пріоритет в ухваленні важливих рішень належить студентам. Роль університету полягає в задоволенні потреб студентів і

створенні умов та механізмів для студентської ініціативи та активної управлінської діяльності [129, с. 26].

Як коментар до наведеної моделі інтеграції студентства в процес освітніх змін та типології вишів Ф. Кері (Ph. Carey) зазначимо, що в межах політичного дискурсу ЄПВО, а також у багатьох західноєвропейських розвідках [208; 222; 250; 260] найдосконалішим рівнем залучення студентів до управління освітою все ж таки визнано партнерство, що розвивається в колаборативному типі ВНЗ. Це можна пояснити тим, що ідея про пріоритет студентів у процесі управління є недостатньо обґрунтованою, ідеалістичною та, навіть, дещо утопічною.

У Болонських комюніке, зокрема, констатовано, що «студенти є рівноправними членами освітньої спільноти та повинні брати участь, а також здійснювати вплив на організацію та формування змісту освіти в університетах та інших ВНЗ» [277], дещо пізніше Міністрами було наголошено: «студенти є повноправними партнерами в управлінні освітою і їхня участь має бути активною, а не символічною» [134]. У ході підготовки до першого Болонського семінару з питань участі студентства в процесі розвитку ВО (м. Осло 2003 р.) було проведено масштабне опитування, у якому взяли участь три групи респондентів: студенти, представники ВНЗ та міністри відповідальні за вищу освіту. Основною метою даного заходу було визначено збір інформації щодо рівня залучення студентства до процесу управління вищою школою в різних європейських країнах. Згідно з результатами дослідження, що були оприлюднені під час семінару, 90 % студентів, 72 % представників вишів і 70 % міністрів висловили загальне позитивне ставлення до посилення впливу та участі студентства у прийнятті важливих управлінських рішень, зокрема, що стосується модернізаційних перетворень. Проте у висновках також вказано суттєві недоліки в законодавчому забезпеченні управлінської діяльності студентів та в інших аспектах, що стосуються активізації студентської позиції [276, с. 34, 38]. Учасниками семінару активна участь студентів у якості партнерів була визнана необхідною умовою для розвитку суспільства, міжнародної відповідальності та співпраці [116].

Підкреслимо разом із тим, що в подальших офіційних документах не було приділено серйозної уваги питанню залучення студентства до управління ВО. Цей факт, на наш погляд, може свідчити про ставлення Міністрів до даної проблеми як до вирішеної або ж неактуальної, незважаючи на те, що в регулярних розвідках експерти ЄСС указували на відсутність прогресу в питанні залучення студентства на національному й інституційному рівні в більшості країнах Болонського клубу.

Крім того, як справедливо стверджує Т. Луешер-Мамашела, в Європі існують значні розбіжності в способах залучення студентства як в академічній, так і в організаційно-управлінській сфері, що відображають різні сучасні концепції сприйняття студентства [239, с. 264–267]. На підставі використання аналітико-синтетичних методів, а також порівняння й узагальнення ідей зарубіжних науковців можемо виокремити такі концепції сприйняття студентів:

1) *комунітарна*, згідно з якою студенти розглядаються як «рівноправні члени академічної спільноти». Яскравим представником даного підходу є провідний дослідник у галузі ВО та відомий європейський політичний діяч С. Берген (S. Bergan), який стверджує, що студенти, як члени академічної спільноти, несуть відповідальність за свою освіту, а також за функціонування освітньої установи, що створює необхідні умови для одержання освіти. До того ж, учений наголошує, що активна участь усіх членів академічної спільноти є вигідною, оскільки всі вони щиро зацікавлені в розвиткові та вдосконаленні ВНЗ [111, с. 23–24]. У межах ЄПВО це бачення було схвалено Міністрами, які однозначно констатували, що «студенти є повноправними учасниками освітньої спільноти» й «повинні брати участь та впливати на організаційний та змістовий аспекти вищої освіти в університетах та інших ВНЗ;

2) *концепція*, згідно з якою студенти вважаються *стейкхолдерами*, виникла після студентських повстань 60-х – 70-х рр. ХХ ст., що стали початком демократизації європейської ВО шляхом збільшення рівня залучення викладацького складу та студентства до ухвалення важливих рішень. У сучасній теорії управління наголошено, що жоден «гравець» у ВО не володіє усіма знаннями та інформацією, необхідною для вирішення складних, динамічних та

багатогранних проблем у даній сфері. Крім того, жоден «гравець» не має повного й достатнього бачення, щоб ефективно використовувати існуючі інструменти для виходу з кризи, а також жоден «гравець» не володіє достатнім потенціалом для одноосібного домінування в будь-якій галузі управління [228, с. 6];

3) *соціалізаційна*, за якою студенти розглядаються як *громадяни та майбутня еліта*, виникла разом з ідеєю про те, що ВО робить значний внесок у розвиток демократичних суспільств у європейському контексті. Відомий вчений, представник даної теорії П. Згага (P. Zgaga) стверджує, що концепція демократичного громадянства є невід'ємною частиною існування університету, і розвиток громадянської позиції студента слід вважати однією з основних функцій ВО. У той самий час, формуючи власну громадянську позицію, найважливіший досвід студенти отримують, беручи участь у різних об'єднаннях, а також відстоюючи свою позицію та інтереси, якщо, звичайно, вони мають таку можливість [364, с. 181];

4) *конс'юмеристська*, згідно з якою студенти є клієнтами, споживачами, користувачами, розвивалася паралельно зі становленням ринкових відносин у ВО, охоплюючи переважно приватний, прибутковий сектор. Загальноприйняте уявлення про те, що дана концепція не передбачає участі студентства в управлінських процесах є в більшості випадків помилковим, адже студентські представництва – це універсальна складова будь-якого ВНЗ. Підтвердження даним міркуванням знаходимо у відомій публікації Світового банку «Формування суспільства, заснованого на знаннях», де наголошено: «Коли відбувається еволюція системи освіти від елітарної до більш демократичної масової вищої школи й переміщення акценту з викладання на засвоєння знань, студенти стають найважливішими дієвими особами як клієнти, споживачі, учні» [136, с. 36]. Проте, на думку С. Бергена, комерціалізація освіти може суттєво зменшити рівень активності студентів та обмежити їхній вплив [111, с. 25].

Незалежно від концепцій сприйняття студентів, як стверджує німецький дослідник Ю. Юнгблот (J. Jungblut), сьогодні існує три основні типи залучення студентства:

1) участь студентів в академічному самоуправлінні, що має місце у вишах із високим рівнем автономії, де керівництво закладом здійснюють внутрішні стейкхолдери, а саме професорсько-викладацький склад, студенти та адміністрація. Даний тип передбачає включення представників студентської спільноти до різних органів управління на всіх рівнях, хоча їм відведена класична роль спостерігачів, що забезпечують зворотній зв'язок у процесі ухвалення важливих рішень;

2) студентські структури самоуправління, тобто створення студентами об'єднань політичного спрямування, які відстоюють право бути рівними партнерами в управлінні ВО як на місцевому так і на національному рівні;

3) залучення студентства до процесу забезпечення якості освіти – відносно новий тип участі студентів в процесі модернізації, що розглядається дослідником, як відправна точка для посилення студентського впливу на найвищих рівнях. Враховуючи те, що студенти є найбільш зацікавленою стороною в підвищенні якості, долучатися до модернізацій них перетворень їм стане простіше, навіть у тих середовищах, де вони сприймаються як клієнти. За Ю. Юнгблютом, існує два основних способи залучення студентства до процесів забезпечення якості освіти: *пасивний*, що не потребує спеціальної підготовки й передбачає лише зворотній зв'язок, тобто висловлення думки щодо якості програми чи курсу, рівня професійної компетенції викладача, умов навчання тощо; *активний* – створення незалежної студентської експертної групи з метою просування інтересів студентів у питаннях, що стосуються забезпечення якості освіти [214, с. 66–67].

Важливим внеском у розуміння сутності та рівнів залучення студентів до модернізації ВО є наукові праці відомої дослідниці М. Клеменчич (M. Klemenčič), яка, використовуючи аналітичний підхід, розглядає залучення студентства як формальну та / або фактичну можливість впливати на рішення, що приймаються не лише в межах університету. Основними характеристиками даного явища, на думку професора, є такі:

1) *багаторівнева природа*, оскільки процес управління освітою, а відповідно й участь студентства в ньому, проходить у багаторівневих системах. У більшості

випадків лінія формування представницького студентського органу йде від окремих студентів, що обирають собі представників до інституційних студентських організацій, а на національному рівні вони об'єднуються в Національний союз студентів чи мережу регіональних або інституційних організацій. Найбільш впливовим представником студентства в європейському освітньому просторі в сучасних умовах є Європейський студентський союз (ЕСС), основною метою якого є просування інтересів студентів на наднаціональному рівні. Оскільки моделі управління ВО варіюються в різних країнах, регіонах та установах, моделі представництва студентів та механізми їхнього впливу також відрізняються, перш за все, за своєю структурою, джерелом фінансування, нормативною базою та вимогами до своїх учасників;

2) *«сфера» залучення студентства*, що крім формальної участі у прийнятті рішень, вирішенні фінансових питань, затвердженні навчальних програм тощо, включає також неформальну участь студентів у процесі забезпечення якості освіти та організації студентоцентрованого навчання, що є взаємопов'язаними та однаково важливими елементами в системі академічної демократії.

3) *ступені участі студентства*, до яких дослідниця відносить: а) доступ до інформації, тобто надання студентським представницьким структурам необхідної інформації (базовий ступінь); б) консультування – ступінь, що характеризується не лише одностороннім потоком інформації від керівництва до студентських представництв, але й наявністю зворотного зв'язку; в) структурований діалог – достатньо високий рівень залучення студентів, який передбачає регулярний обмін думками та ідеями між управлінськими органами та студентськими організаціями, що базується на взаємних інтересах та спільних цілях; г) партнерство – найдосконаліша форма взаємодії керівництва та студентських об'єднань, що передбачає спільну відповідальність на всіх етапах ухвалення ключових рішень [223, с. 633–645].

Таким чином, *залучення студентства до модернізації ВО* можемо розглядати як складний процес реалізації впливу на ухвалення та виконання важливих рішень в освітній політиці, що характеризується багаторівневою

природою, наявністю різних ступенів та сфер взаємодії студентства з іншими суб'єктами освітніх перетворень. Підкреслимо, що згідно з М. Клеменчич, найвищим рівнем залучення студентства до модернізації ВО є партнерство.

Очевидно, що *партнерство* не варто розглядати як сукупність окремих заходів або механізмів залучення, оскільки це є значно глибшим явищем. Відстоюючи право студентів долучатися до управління в системі ВО, експерти ЄСС наголошують, що партнерські стосунки передбачають взаємоповагу та співпрацю на шляху досягнення спільних цілей. Крім того, в освітніх середовищах, де існує культура партнерства, студенти не тільки вказують на існуючі проблеми, але й допомагають визначити шляхи їх вирішення та сприяють процесу реалізації модернізаційних перетворень [163].

Провідні фахівці британської Академії вищої освіти з питань залучення студентства на інституційному й національному рівнях М. Хілі (M. Healey), Е. Флінт (A. Flint) та К. Харрінгтон (K. Harrington) слушно наголошують, що партнерство є за своєю сутністю процесом кооперації, а не продуктом, способом досягнення результату, а не власне результатом [208, с. 12]. У межах спільної ініціативи Ради з фінансування вищої освіти в Англії (HEFCE) та Студентського національного союзу під назвою «Залучення студентства через партнерство» (The Student Engagement Partnership (TSEP)) було здійснено аналіз основних аспектів партнерства як складного процесу взаємодії студентства з іншими суб'єктами управління й модернізації ВО [328, с. 12–14]:

1) *заохочення студентів до активної участі у внутішніх процесах забезпечення якості освіти*, що реалізується шляхом розвитку функціональної та високоефективної студентської репрезентативної системи в межах комітетів відповідальних за якість, включення студентів у процес розробки й реалізації заходів щодо підвищення якості, організації спільних тренінгів для студентів і персоналу з питань забезпечення якості, опитувань студентів тощо;

2) *участь студентів у процесі ухвалення важливих рішень*, що не обмежується консультуванням, а передбачає рівні можливості в ініціації та продукуванні таких рішень;

3) *стратегічний підхід у регулюванні процесу залучення студентства*, що включає розробку довгострокових планів розвитку партнерської взаємодії та призначення стратегічного керівництва, тобто досвідчених представників від адміністрації ВНЗ та органів студентського самоврядування, які візьмуть відповідальність за посилення ролі студентів в організаційно-управлінській сфері закладу освіти;

4) *становлення ефективних студентських лідерів*. Вирішальне значення у даному процесі має розвиток механізмів навчання та підтримки ініціативних і відповідальних студентів, готових представляти інтереси й відстоювати права студентської спільноти в управлінських органах;

Можемо констатувати, що дане дослідження зосереджено на провідній ролі університету в процесі становлення партнерських засад у галузі управління. Адже, як слушно наголошують фахівці TSEP, зацікавленість ВНЗ є очевидною, оскільки партнерство – це інтенсивний спосіб розвитку певної освітньої культури, в основі якої знаходиться об'єднувальний фактор, а саме спільна для всіх суб'єктів освітнього простору мета вищої освіти, що посилює такі основоположні принципи співпраці, як взаємоповага, підтримка й розуміння, професіоналізм і колегіальність управлінських структур [328, с. 6]. Формулювання єдиної мети ВО може стати предметом широкої дискусії, тому ми дотримуємося думки, що це сукупність основоположних цілей. Згідно з документами Ради Європи, вища освіта має чотири рівнозначні цілі, а саме: підготовка фахівця для ринку праці; формування активної громадянської позиції для розвитку демократичних суспільств; особистісний розвиток; набуття і вдосконалення широкої та активної бази знань [289]. Відтак, освіта є фундаментальною основою не лише для економічного зростання, але й для становлення демократичної культури в суспільстві. Адже, як стверджує німецький політолог В. Меркель (W. Merkel), проблема розвитку демократичної держави полягає в тому, що громадські рухи можуть бути організовані в короткий термін, а ті цінності та поведінка суспільства, на які спирається демократія, не можуть виникати спонтанно. Вони

повинні формуватися, поширюватися й історично накопичуватися як соціальний капітал у результаті довгострокової громадської активності [30, с. 75].

Цікавим у даному контексті є дослідження відомого вченого, голови департаменту освіти при Раді Європи С. Бергена (S. Bergan) щодо ролі ВНЗ та освітньої системи взагалі в розвитку демократичного суспільства. У своїй праці з символічною назвою «Не хлібом єдиним» (Not by Bread Alone) науковець між іншим схарактеризував одну з ключових проблем сучасної освіти, яка, на наш погляд, є надзвичайно актуальною і не повинна залишатися поза увагою в освітньо-політичному просторі. Вона полягає в орієнтації системи ВО на підготовку висококваліфікованих спеціалістів із різних дисциплін у той час як формування загальних компетентностей у студентів відсувається на другий план. Іншими словами, ВНЗ випускають фахівців, які володіють профільними знаннями, проте не вміють їх адекватно та ефективно використовувати. Така тенденція, що розвинулася внаслідок зростаючої комерціалізації в галузі ВО, на думку вченого, створює серйозну загрозу для громадянського суспільства [112, с. 40–41]. Дійсно, зосередженість виключно на академічній складовій освіти, уникнення студентами громадської відповідальності, обмеження участі студентських представництв в управлінні призводить до звуження студентського досвіду та розвитку культури конс'юмеризму. Ми абсолютно погоджуємося із С. Бергеном, що сучасна ВО має готувати всебічно розвинених спеціалістів, здатних працювати не лише заради власної вигоди, але й на благо суспільства, у якому вони живуть. Успіх реалізації даної мети багато в чому залежить від рівня залучення студентства до модернізаційних перетворень у контексті розвитку ЄПВО. Таким чином, бенефіціарами об'єднання студентів у представницькі організації та їх залучення в якості рівноправних партнерів процесу модернізації ВО є не лише студенти, але й ВНЗ, освітня система й суспільство взагалі. Далі з метою підтвердження цієї думки детальніше розглянемо численні вигоди від залучення студентства, що одержує кожна з вищезгаданих сторін.

Залучення до процесу модернізації ВО першочергово сприяє особистісному психосоціальному й когнітивному розвитку студента. Так, британська дослідниця В. Траулер (V. Trowler) дійшла висновку, що активне залучення студентів прискорює набуття ними важливих для успішного професійного й громадянського становлення якостей, а саме: почуття власної гідності, критичне мислення, наполегливість, працездатність, толерантність, гнучкість, уміння протистояти викликам тощо [340, с. 35]. Досліджуючи протистояння як форму залучення студентства на прикладі студентського протесту в хорватському м. Рієка 2009 р., Б. Кулум (B. Ćulum) і К. Дулан and (K. Doolan) виокремили п'ять категорій якісних змін, що відбуваються з активними учасниками таких кампаній (див. табл. 1.4). Взагалі, такий досвід був схарактеризований респондентами як «трансформативний» та «фундаментальний для формування активної громадянської позиції» [144, с. 83, 91]. До інших індивідуальних вигод, що одержують студенти, долучаючись до управлінської діяльності, варто також віднести нові знайомства, посилення міжособистісних зв'язків та полегшення процесу інтеграції в академічне життя.

Таблиця 1.4

Основні категорії якісних змін у житті активних учасників студентських протестних кампаній (за Б. Кулум і К. Дуланом)

Нові знання	у галузі управління, політології, психології, соціології, ІКТ
Навички	- загальні: організаційні, комунікативні, адміністративні; - спеціальні: робота в команді, управління часом, спілкування із представниками ЗМІ, робота з соціальними мережами, ведення документації тощо
Суспільні погляди	зміни в ставленні до сучасних політичних і економічних проблем, місії університету в суспільстві, академічної влади й громадських рухів
Освітні й професійні траєкторії	визначеність із темою дипломної роботи, продовження навчання або дослідження в галузі політології чи управління освітою, підвищення академічної активності, вибір кар'єрного спрямування

Далі логічним є визначення переваг, що студенти отримують колективно як суб'єкт ВО в результаті залучення до процесу ухвалення й реалізації важливих рішень. Як засвідчує аналіз підсумкової публікації ЄСС «Болонський процес на фініші: підсумок десяти років реформ у європейській вищій освіті» (Bologna at the

finish line: An Account of Ten Years of European Higher Education Reform) (2010 p.) [114], залучення представницьких студентських об'єднань до управління на інституційному, національному й міжнародному рівнях дає можливість, по-перше, відстоювати суспільні, культурні й економічні права та інтереси студентів; по-друге, протистояти комерціалізації освіти, що розглядається студентами як негативне явище; по-третє, посилювати студентський вплив у контексті масштабної модернізації європейської ВО, а також ініціювати певні зміни в освітній системі.

Основні вигоди ВНЗ від залучення студентства до модернізаційних перетворень можна умовно розділити на три групи:

- *академічні*: 1) підвищення якості освіти, оскільки студенти відіграють провідну роль в оцінці рівня якості освітніх стандартів, програм, технологій, навчально-методичної і матеріально-технічної бази. Крім того, саме студенти можуть стати джерелом нових ідей щодо забезпечення якості ВО на всіх рівнях [282, с. 19]; 2) реалізація однієї із основних складових місії вищої школи – виховання активних громадян і майбутніх лідерів для розвитку демократичного суспільства [151, с. 101]; 3) політична соціалізація студентської молоді, тобто засвоєння студентами ідеологічних і політичних норм, цінностей і традицій, наявних у суспільстві [240]; 4) створення загальної атмосфери взаєморозуміння, підтримки й кооперації, що сприяє підвищенню рівня успішності студентів;

- *репутаційні*: 1) формування позитивного іміджу університету, адже одним із показників успішного розвитку ВНЗ є дієве студентське самоврядування [129, с. 114]; 2) становлення мирного та впорядкованого академічного життя [240, с. 1446], зменшення ризику виникнення кризових ситуацій [158, с. 195];

- *фінансові*: 1) зростання філантропічної підтримки, адже рівень залучення студентів до розвитку ВНЗ формує в них відчуття приналежності та бажання підтримувати *alma mater*, у тому числі фінансово, після завершення навчання [247, с. 15]; 2) досягнувши певного успіху в галузі залучення

студентства до процесу модернізації ВО, університет може залучати кошти, розробляючи програми й організовуючи конференції та тренінги з даної проблематики.

Як констатовано Міністрами країн-членів ЄС у «Рекомендаціях щодо суспільної відповідальності за розвиток вищої освіти та науки» (Recommendation by the Committee of Ministers to member states on the public responsibility for higher education and research), не варто недооцінювати й переваги від залучення студентства для національної системи ВО в цілому, адже неможливо об'єктивно оцінити ефективність освітньої політики, не враховуючи позицію тих, хто навчається й випускників ВНЗ [289]. Послугуючись даними Критичного звіту Групи супроводу Болонського процесу 2009 р. (Bologna Process Stocktaking Report) [117], можемо відзначити позитивний вплив від залучення студентства до системи забезпечення якості, оскільки ті країни, у яких студенти беруть участь в управлінні національними органами з питань забезпечення якості, у зовнішніх оцінках і внутрішніх процесах забезпечення якості, а також у підготовці звітів, займають найвищі позиції загального рейтингу.

На завершення розгляду основних вигод від залучення студентства до модернізації ВО, підкреслимо, що в умовах диверсифікації суспільства за расовою й етнічною приналежністю, національністю, соціально-економічним становищем та релігійними вподобаннями питання збереження демократичного порядку й культури в європейському регіоні стало надзвичайно актуальним. Вища школа, як важливий соціальний інститут, покликана допомагати суспільству вирішувати проблеми, пов'язані зі зростаючою різноманітністю і послабленням соціальних зв'язків. Становлення партнерських стосунків між усіма суб'єктами системи вищої освіти, як один із основних принципів ЄПВО, має значний інтеграційний потенціал і сприяє закріпленню демократичних засад у соціумі.

Далі ми вважаємо необхідним здійснити аналіз головних факторів, що зумовили модернізаційні перетворення в європейській вищій освіті в XXI ст. і сприяли залученню нових потужних суб'єктів освітніх змін, зокрема студентства, в міжнародному, національному й інституційному контексті.

1.3. Основоположні чинники євроінтеграційних процесів у сфері вищої освіти та етапи становлення Європейського студентського союзу як суб'єкта Болонського процесу.

Як засвідчує історико-генетичний аналіз наукових та документальних джерел у галузі розвитку європейської ВО, Болонська декларація – це не спонтанна спроба вирішення існуючих проблем, а результат узагальнення, цілеспрямованого осмислення об'єктивних суспільно-політичних, культурно-освітніх і соціально-економічних процесів та їхнього впливу на освітні системи. Саме тому дослідження основоположних засад діяльності студентства, зокрема їхньої найвпливовішої організації – ЄСС, як суб'єкта БП, на наш погляд, є неможливим без висвітлення історичного контексту й визначення основних чинників модернізації європейської ВО, що також сприяли підвищенню рівня залучення студентства до цього процесу.

У сучасному освітньо-політичному дискурсі існує низка наукових розвідок, предметом аналізу яких стала євроінтеграційна політика в галузі ВО в доболонський період. Найбільш ґрунтовними серед них, на наш погляд, є дослідження французької вченої, експерта з питань кооперації в галузі ВО Л. Пипен (L. Répin) під назвою «Історія європейської кооперації в галузі освіти та професійної підготовки» (The history of European cooperation in education and training) [275], опубліковане в 2006 р. за підтримки Європейської комісії, а також наукові праці А. Корбет (A. Corbett), у яких здійснено детальний аналіз процесів та явищ, що передували підписанню Болонської угоди [140; 141; 142]. Використовуючи хронологічний підхід, кожна з дослідниць визначила основні етапи євроінтеграційного розвитку ВО, характеристику яких представлено в Додатку Г. Узагальнення названих досліджень дозволяє зробити висновок, що пріоритетними у вивченні історії європейської ВО як для Л. Пипен, так і для професора А. Корбет стали суспільно-політичні зміни, які відбувалися як у глобальному вимірі так і всередині Європейської Спільноти й спонукали національні уряди до спільного пошуку нових стратегій розвитку ВО.

Значимими в контексті нашої наукової розвідки є й інші групи чинників, що здійснили вплив на формування європейської освітньої політики. Застосування історичного підходу в дослідженні уможливило визначення основних зовнішніх, тобто глобальних, та внутрішніх, тобто європейських регіональних, чинників суспільно-політичного, культурно-освітнього й соціально-економічного характеру (див. табл. 1.5). Першочергово варто зазначити, що значний вплив на розгортання євроінтеграції в галузі ВО здійснили зовнішні чинники, до яких ми відносимо такі глобальні процеси та явища: *культурно-освітні* (інтернаціоналізація та масовізація ВО), *суспільно-політичні* (глобалізація та становлення суспільства знань), *соціально-економічні* (комерціалізація освіти, глобальна економічна криза). Далі звернемося до характеристики кожного з названих чинників.

Таблиця 1.5

Основні зовнішні (глобальні) та внутрішні (європейські регіональні) чинники євроінтеграційного розвитку ВО в другій половині ХХ ст.

	Суспільно-політичні	Культурно-освітні	Соціально-економічні
Зовнішні (глобальні)	<p>✓ <i>глобалізація</i> (розвиток міжнародних комунікаційних потоків, заснування міжнародних організацій (ООН, МВФ, СОТ та ін.) та формування глобальних професійних мереж, тенденції глобальної уніфікації навчальних стандартів, програм та освітніх технологій; розвиток стратегії нового менеджеризму в ВО);</p> <p>✓ <i>становлення суспільства знань</i> (виробництво знань шляхом наукових досліджень; засвоєння знань у процесі професійної підготовки; поширення знань за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій; використання знань в інноваційних процесах)</p>	<p>✓ <i>інтернаціоналізація вищої освіти</i> (розвиток транскордонної академічної або професійної мобільності суб'єктів навчальної, наукової або управлінської діяльності вищів, розвиток міжнародної ВО);</p> <p>✓ <i>масовізація вищої освіти</i> (збільшення чисельності та диверсифікація студентського контингенту, підвищення рівня доступності вищої освіти)</p>	<p>✓ <i>комерціалізація вищої освіти</i> (запровадження механізмів ринкової економіки, конкурентної боротьби в сферу ВО; заохочення державно-приватного партнерства в освіті, що означає трансформацію функції держави в сфері соціальної політики; створення нормативної бази глобального ринку освітніх послуг (WTO-GATS);</p> <p>✓ <i>глобальна фінансово-економічна криза</i> (скорочення державного фінансування ВНЗ, зменшення фінансових надходжень з інших джерел)</p>

Продовження таблиці 1.5

Внутрішні (європейські регіональні)	<ul style="list-style-type: none"> ✓ боротьба з ультра-націоналістичним рухом у повоєнні роки; ✓ необхідність встановлення гарантій миру в Європі; ✓ заснування перших міжнародних організацій: Рада Європи (1949 р.), Західно-європейський союз (1954 р.); ✓ суспільно-політична криза кінця 60-х рр. XX ст.; ✓ початок євроінтеграції в соціальній та культурній сферах (70-ті рр. XX ст.); ✓ посилення ролі ЄК у всіх сферах євроінтеграції; ✓ геополітичне розширення Європейської спільноти; ✓ заснування ЄС у 1992 р. 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ розробка Комісією Євратом триєдиної стратегії розвитку європейської ВО (1969 р.); ✓ зустрічі Міністрів освіти країн-членів ЄЕС (1971, 1976); ✓ розробка та реалізація Програми дій у галузі освіти (1976 р.); ✓ інституалізація європейського співробітництва в галузі ВО (з середини 70-х рр. XX ст.); ✓ діяльність національних та пан-європейських міжурядових організацій (АЄУ, ККРС, НСС держав-членів та ЗЄСІБ); ✓ розширення кооперації між європейськими університетами та підвищення рівня мобільності студентів; ✓ налагодження системи інформаційного обміну в галузі освіти 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ економічна криза в повоєнні роки; ✓ заснування міжнародних і європейських організацій з економічного співробітництва: ОЄЕС (1948р.), ЄСВС (1951 р.), ЄЕС та Євратом (1957 р.); ✓ перехід до єдиного внутрішнього ринку (1986 р.); ✓ економічна криза 80-х- 90-х рр. XX ст.
-------------------------------------	---	---	---

У перших наукових розвідках щодо *інтернаціоналізації ВО* дане явище трактовано як «численні заходи, програми та послуги, що реалізуються в межах міжнародних досліджень, міжнародних обмінів та технічного співробітництва в освітній галузі» [224, с. 3]. Очевидно, що таке розуміння інтернаціоналізації сфокусовано на її трьох основних компонентах: 1) міжнародний зміст навчальних програм; 2) міжнародний рух (мобільність) учених і студентів, пов'язані з навчанням та дослідженнями; 3) міжнародна допомога й співпраця. Більш того, згідно з наведеним трактуванням, інтернаціоналізація ВО є багатоаспектним і багатовимірним процесом, основними вимірами якого, на думку А. Сбруєвої, є такі: *глобальний* – розвиток транскордонної академічної або професійної

мобільності суб'єктів навчальної, наукової або управлінської діяльності вишів, розвиток міжнародної ВО; *регіональний* – регіоналізація вищої освіти; *національний* (національні стратегії розвитку мобільності) – досягнення взаєморозуміння, отримання прибутку, кваліфікована міграція, нарощування інтелектуального потенціалу; *міжінституційний* – співробітництво з академічним товариством з інших країн, інституційна та програмна мобільність; *інституційний* – надання міжнародного та інтеркультурного виміру змісту освіти, викладанню та науковим дослідженням, здійснюваним в університеті (зовнішня та внутрішня мобільність студентів, викладачів, науковців, адміністраторів); *індивідуальний* – індивідуальна академічна та професійна мобільність; формування інтернаціональної (космополітичної) особистості громадянина світу, що є інтелектуально, морально й естетично відкритим до неупередженого сприйняття людей та досвіду інших культур [56, с. 90–91].

У контексті нашого дослідження вважаємо доцільним з'ясування впливу інтернаціоналізації на становлення ЄПВО в ХХІ ст. та залучення широкого кола суб'єктів, зокрема студентства, до цього процесу. У межах причинно-наслідкового підходу до характеристики інтернаціоналізації освіти український науковець В. Савчук виокремив такі основні цілі даного процесу: освіта заради миру, освіта для міжнародного взаєморозуміння, освіта для розвитку забезпечення технічної допомоги, підтримка міжкультурних, міжнародних перспектив та ініціатив [51, с. 8]. Слід зауважити, що це далеко не всі орієнтири інтернаціоналізації ВО, адже, по-перше, завдяки обміну науково-педагогічними кадрами, студентами та досвідом даний процес стимулює економічне зростання країни. По-друге, інтернаціоналізація ВО може здійснюватися з метою формування позитивного іміджу країни та розповсюдження власної культури. По-третє, міжнародна освіта – це джерело основного або додаткового прибутку вишів та освітніх організацій, а також потужний стимул їхнього розвитку. По-четверте, як зазначають дослідники Дж. Найт (J. Knight), та Х. де Віт (H. de Wit), очевидною метою інтернаціоналізації є набуття міжкультурного соціального досвіду [225, с. 12], що, згідно з теорією соціального й культурного капіталу,

означає можливість включення у науково-освітні професійні мережі, а також розвиток здібностей та навичок адаптуватися до культурних особливостей глобального академічного середовища. Саме тому, на нашу думку, всі суб'єкти модернізації європейської ВО (наднаціональні урядові та неурядові організації, держави, ВНЗ, викладачі й науковці, студенти), попри можливі ризики («брейн-дрейн», втрата національного компоненту в змісті освіти тощо), були зацікавлені в подальшому розширенні процесу інтернаціоналізації.

Підтвердження необхідності розширення інтернаціоналізації та зростаючого впливу цього процесу на розвиток європейської ВО знаходимо в таких важливих документах ЄС:

1) Біла книга з освіти та навчання «Викладання та навчання: до суспільства, що навчається» (White Paper On Education And Training «Teaching And Learning Towards The Learning Society») (1995 р.), у якій було виокремлено, зокрема, такі пріоритетні завдання, як оволодіння новими знаннями; поєднання секторів бізнесу і освіти; розробка програм з вивчення трьох мов [353, с. 2–4];

2) Зелена книга «Освіта – Навчання – Дослідження: перешкоди транснаціональної мобільності» (Green Paper «Education - Training - Research: the obstacles to transnational mobility») (1996 р.) поставила за мету проаналізувати не тільки правові та адміністративні перешкоди, а й соціально-економічні, мовні та практичні труднощі мобільності [206];

3) Лісабонська конвенція про визнання кваліфікацій (Convention on the recognition of qualifications concerning higher education in the European region) (1997 р.) була розроблена і прийнята під егідою Ради Європи та ЮНЕСКО. Лісабонська угода задекларувала наявність та вагомість різноманітних освітніх систем і мала на меті створення умов, за яких більша кількість людей, скориставшись усіма перевагами та здобутками національних систем освіти і науки, змогли б бути мобільними на європейському ринку праці [137].

4) Сорбонська декларація (Sorbonne Joint Declaration on harmonisation of the architecture of the European higher education system), завдання якої спрямовані на створення відкритого ЄПВО, що має стати більш конкурентоспроможним на

світовому ринку освітніх послуг. Основна ідея декларації – запровадження двоступеневої структури ВО, використання системи кредитів, міжнародне визнання бакалавра як рівня вищої освіти, що надає право продовжувати навчання за програмами магістра відповідно до положень Лісабонської угоди [303].

Розвиток мобільності став пріоритетним завданням і в контексті БП. Основними інструментами, розробленими для реалізації мобільності, стали Європейська кредитно-трансферна система (ЄКТС), Додаток до диплома (Diploma Supplement), сітки ENIC Network/NARIC Network.

З середині 90-х рр. XX ст., з точки зору У. Тайхлера (U. Teichler), процес інтернаціоналізації ВО в Європі відбувається під впливом трьох тенденцій на міжнародній освітній арені: 1) збільшення потоку міжнародної мобільності; 2) зростання значення інших видів інтернаціоналізації, таких як розробка міжнародних навчальних планів та розвиток «внутрішньої інтернаціоналізації» («internationalization at home»); 3) збільшення популярності концепту глобалізації, що характеризується комерціалізацією міжнародних відносин у галузі ВО, поширенням транснаціональної освіти, домінуючою роллю конкуренції у міжнародній взаємодії та активізацією зусиль щодо покращення репутації ВНЗ, держав та регіонів в освітній сфері [325]. Усвідомлюючи зростаючу роль міжнародної кооперації у галузі ВО та її вплив на національні системи університетської освіти, все більше студентських спілок, особливо з країн Центральної та Східної Європи, почали приєднуватися до ЄСІБ. Проте, незважаючи на швидке збільшення даної міжнародної організації, її участь у європейській освітній політиці у 90-х рр. XX ст. була вкрай обмеженою.

Отже, з кінця XX ст. інтернаціоналізація відбувається в жорстких умовах глобалізації світового освітнього простору. Інтернаціоналізація, згідно з влучним висловом Дж. Найт (J. Knight), змінює вимір освіти, а глобалізація змінює світ, у якому розвивається інтернаціоналізація [226, с. 3]. На думку австралійського дослідника С. Канінгхема (S. Cunnigham), глобалізація є комплексним процесом, оскільки об'єднує низку явищ, характерних для сучасного світу, а саме: інтернаціоналізацію виробництва, торгівлі, фінансів; міжнародне переміщення

людей (фахівців, студентів, туристів, імігрантів, гастарбайтерів тощо) і, як наслідок, розвиток мультикультурного суспільства; міжнародні комунікаційні потоки, що здійснюються за допомогою новітніх інформаційних технологій; глобальний обмін ідеями й фактами; заснування і розвиток міжнародних громадських організацій; зростаючий вплив міжнародного права на вироблення національної політики [261, с. 7–8]. Порівняльний аналіз процесів глобалізації та інтернаціоналізації подано в наукових розвідках учених (У. Тайхлер (U. Teichler) [325], П. Скотт (P. Scott) [296], Ф. Альтбах (Ph. Altbach) [91; 93], Х. де Віт (H. d Wit) [357; 358], Дж. Найт (J. Knight) [225; 227], Р. Мідлхерст (R. Middlehurst) [253], П. Беннела (P. Bennell) [109], Р. Робертсон (R. Robertson) [293] та ін.).

Досліджуючи різницю між глобалізацією та інтернаціоналізацією першочергово, на нашу думку, слід звернутися до праці англійського вченого П. Скотта (P. Scott), який вважає, що дані процеси є досить спорідненими й взаємопов'язаними. Проте дослідник стверджує, що глобалізацію не можна розглядати просто як вищу форму інтернаціоналізації з декількох причин: 1) інтернаціоналізація передбачає існування міцних національних держав: глобалізація або ігнорує, або ж є відверто ворожою до них; 2) інтернаціоналізація, як правило, заявляє про себе через «високе» слово дипломатії або культури, тоді як глобалізація – «заземленою» мовою масового споживання та глобального капіталізму; 3) інтернаціоналізація, пов'язана з існуючим (нерівним) устроєм системи національних держав, намагається відтворити і навіть легітимізувати ієрархію та гегемонію. Глобалізація ж, навпаки, оскільки вона не пов'язана з минулим і є динамічною (навіть руйнівною), може сформулювати новий порядок денний: глобальні кліматичні зміни, забруднення оточуючого середовища, нові технології і, що найважливіше, нерівність між окремими націями» [296, с. 2–4]. Однак, незаперечним є факт, що глобалізацію подібно до інтернаціоналізації варто розглядати як один із основних чинників розвитку ЄВО та початку БП, метою якого було заснування Європейського простору вищої освіти (ЄПВО).

На практиці, як зауважує Ф. ван Вут (F. van Vught), інтернаціоналізація є ближчою до усталеної традиції міжнародного співробітництва та мобільності, у той час як основним імперативом глобалізації є конкуренція, що підштовхує ВО до ринкових відносин і кидає виклик концепції «освіта як суспільне благо» [350, с. 104]. Проте ми абсолютно погоджуємося із відомими голландськими вченими Ю. Бранденбургом (U. Brandenbourg) і Х. де Вітом (H. de Wit), які в публікації під назвою «Кінець інтернаціоналізації» (The End of Internationalization) стверджують, що глобалізацію не можна розглядати як «абсолютне зло», адже багато заходів, які за своєю сутністю сприяють розвиткові торгівлі в галузі ВО, реалізуються під знаменами інтернаціоналізації. Яскравим підтвердженням цьому, на думку дослідників, є загальноєвропейські ініціативи Болонський процес та Лісабонська стратегія, в яких поєднуються і переплітаються співробітництво та конкуренція. З одного боку, в даних програмах наголошено на необхідності посилення співпраці з метою становлення ЄПВО та розвитку «Європи знань». З іншого ж боку, акцентовано, що така кооперація потрібна для підвищення конкурентоспроможності європейської ВО в глобальному контексті [120, с. 16]. Таким чином, незважаючи на те, що глобалізація й інтернаціоналізація ВО є різнопорядковими явищами (явищем глобальної світової економіки і явищем культури), у сучасних умовах вони є взаємопов'язаними і, в певному сенсі, взаємообумовлювальними процесами.

На думку відомої вітчизняної дослідниці процесів глобалізації та інтернаціоналізації А. Сбруєвої, вплив глобалізації на освіту зумовлений такими чинниками: 1) перенесення на соціальну сферу в цілому та на освіту зокрема неоліберальної ідеології, яка є характерною для глобальної економіки; 2) розвиток НТП та інформаційних технологій, що об'єктивно зумовлюють можливість інтеграційних процесів в освітніх системах на регіональному та глобальному рівнях; 3) прагнення світового співтовариства до формування у сучасних умовах нових глобальних цінностей – цінностей загальнолюдської культури, серед яких провідними повинні стати не влада сильного і багатого, а гуманізм, толерантність, повага до представників інших культур, націй, рас, релігій, схильність до

співпраці з ними, до взаємозбагачення культур; 4) вестернізація духовних цінностей, що пов'язана з домінуючою позицією західної цивілізації в економічному, науково-технічному та політичному житті людства [55].

Надзвичайно важливим у XXI ст. став вплив економічного аспекту глобалізації на розвиток ВО. Особливим проявом цього впливу стала *комерціалізація освіти*, тобто перетворення освітніх послуг на предмет міжнародної торгівлі, що передбачає запровадження механізмів ринкової економіки й конкурентної боротьби в сферу ВО та заохочення державно-приватного партнерства в освіті. Комерційна освіта є вираженням грошової культури населення. Її можна визнати базисним, фундаментальним чинником розвитку освіти в умовах суспільства, де переважає інститут права приватної власності та великий дохід, який цей інститут дає [52]. Таким чином, освіта стає засобом одержання прибутку, хоча частково вона забезпечується із коштів платників податків, тобто державою

У статті для журналу «Міжнародна вища освіта» Ф. Альтбах з цього приводу зазначає: «...із зростанням комерціалізації освіти ринкові цінності вторгаються в університетські містечка. Одним із найважливіших результатів цього процесу є зміна ставлення суспільства до ВО, яку трактують «приватним благом», що приносить вигоду тим, хто навчається чи проводить дослідження. Під таким кутом зору здається справедливим, що користувачі повинні платити за цю послугу, як вони платять за будь-яку іншу. Постачання знання стає ще однією комерційною операцією» [92, с. 3]. Слід зауважити, що активними опонентами даних тенденцій у ВО стали студенти, представницькі структури яких перетворилися на потужних агентів впливу у процесі вироблення європейської освітньої політики. Яскравим підтвердженням цьому стали масові студентські протести, що прокотилися по всій Європі в період з 2005 по 2010 рр. Характеристику наймасштабніших страйків подано в Додатку Д. Отже, студентські повстання можна розглядати як деструктивну, проте інколи дієву форму впливу студентства на процес ухвалення важливих рішень. Це доводить, що студенти є потужними

суб'єктами перетворень ВО в контексті БП, позицію яких не можна не враховувати в процесі модернізації освітньої галузі.

Як справедливо стверджує П. Скот, посилення глобальної конкуренції для студентів, викладачів, а також ресурсів, призвело до переосмислення моделей управління ВО та їх реформування в напрямі «нового менеджеризму» [295]. Як відомо, даний режим управління було розроблено як механізм реалізації неоліберального проекту шляхом інституціоналізації ринкових принципів в управлінні організаціями. У державному секторі він передбачає визначення пріоритетів приватних (комерційних) цінностей (ефективність і продуктивність) у регуляції суспільних інститутів та їхніх відносин. Досліджуючи різні аспекти процесу залучення студентства, Т. Луешер-Мамашела (Th. Luescher-Mamashela) наголошує, що стратегія нового менеджеризму в ВО створює чітку організаційну структуру, яка поглинає студентів як «споживачів» або «клієнтів» і потребує від них лише зворотнього зв'язку для підвищення якості успішності. Така модель залучення студентства, констатує науковець, характеризується деполітизованим студентським самоврядуванням, діяльність якого зосереджено на наданні послуг студентам із метою забезпечення якості їхнього навчання [239, с. 261]. Незважаючи на те, що дана концепція студентської суб'єктності є загальноприйнятою в приватних ВНЗ, очевидно, що з поширенням нового менеджеризму вона проникає і в державний сектор.

Заслуговує на увагу в даному контексті, як справедливо стверджує М. Клеменчич, й інший аспект модернізації системи управління ВО під впливом глобалізаційних чинників, а саме системна диференціація, тобто стрімке зростання кількості стейкхолдерів із різними вимогами. Крім того, нові умови *економіки та суспільства, заснованих на знаннях (knowledge-based economy and society)*, поставили перед ВО, зокрема її основними осередками ВНЗ, нові надскладні завдання [221, с. 2]. Отже, важливим для нашого дослідження є аналіз впливу розвитку суспільства знань на євроінтеграцію ВО.

Становлення суспільства знань – це етап цивілізаційного розвитку, для якого характерними є чотири взаємопов'язані складові: 1) виробництво знань, яке здійснюється передусім шляхом наукових досліджень; 2) засвоєння знань у процесі освіти і професійної підготовки; 3) поширення знань за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій; 4) використання знань в інноваційних процесах [55]. Ключовою особливістю концепції «суспільство знань» стала необхідність постійного навчання протягом усього життя, що зумовлена швидкими темпами збільшення обсягів доступної інформації та розвитком технологій її передачі.

Поняття *Європа знань* уперше було введено в політичний і науковий обіг Європейською Комісією у 1997 р. Документ під назвою «На шляху до Європи знань» (*Towards the Europe of Knowledge*) був розроблений Генеральним директором ЄК як внесок до Лісабонського порядку денного й передбачав два основних вектори: 1) розвиток політики в галузі інновацій, дослідження, освіти та професійної підготовки (*knowledge-based policies*); 2) підвищення рівня знань й умінь європейських громадян з метою покращення працевлаштування [336].

До ключових компонентів, необхідних для становлення Європи знань згідно з дослідженнями румунських учених С. Захарія (S. Zaharia), С. Міронова (C. Mironov) та А. Борзеа (A. Borzea), слід віднести: 1) створення відповідного економічного стимулювання та інституційної структури, яка, по-перше, буде стимулювати поширення й ефективне використання локальних і глобальних знань у всіх галузях економіки, а, по-друге, сприятиме розвитку підприємництва і дозволить підтримувати економічні й соціальні трансформації породжені революцією знань; 2) становлення суспільства кваліфікованих, творчих людей, що швидко пристосовуються до нових умов і мають вільний доступ до освіти й навчання впродовж життя; 3) побудова динамічної інформаційної інфраструктури та конкурентоспроможного інноваційного економічного сектору, що сприятиме розвитку якісних інформаційних і комунікаційних послуг та інструментів, доступних для всіх верств населення; 4) створення ефективної інноваційної системи, що включає фірми, науково-дослідні центри, університети й інші

інституції, здатних використовувати глобальні знання, адаптувати їх до локальних потреб [363]. Отже, становлення Європи знань – це багатоаспектний та багатовимірний процес оновлення та зростання європейського суспільства як суб'єкта глобальної політики. Основним каталізатором позитивних змін у даному контексті, як наголошено в Білій книзі ЄС «Зростання, конкурентоспроможність та працевлаштування. Виклики та шляхи розвитку в XXI ст.» (Growth, competitiveness, employment. The challenges and ways forward into the 21st century), є освіта [352, с. 117]. Саме тому в галузі ВО було ініційовано велику кількість програм та проектів, що сприяють становленню Європи як провідного розвинутого суспільства знань, і, очевидно, що Болонська стратегія відіграє досить важливу роль у цьому процесі (див. рис. 1.5).

Рис. 1.5. Програми й ініціативи розвитку ВО в контексті становлення Європи знань

Суттєвим поштовхом модернізаційних зрушень стало масове прагнення населення до ВО, що розпочалося в повоєнні роки й триває донині. Глобальна масовізація є однією з визначальних тенденцій розвитку освіти не лише в

європейському регіоні, а й в усьому світі. Так, статистичні дослідження засвідчують, що на 2000 р. налічувалося близько 100 млн. студентів, що становило приблизно 20% від відповідної вікової групи в усьому світі, у той час як на початку ХХ ст. лише близько 500 тис. студентів навчалися у вишах по всьому світу. На сьогодні ця цифра складає приблизно 135 млн. студентів, а до 2025 вчені прогнозують її подвоєння [249]. Таке зростання чисельності студентів створило величезне навантаження на національні уряди та освітні установи, які різними способами намагаються впоратися з проблемами, пов'язаними з розширенням меж систем вищої освіти, і особливо зі зміною їхніх структур. У соціальній політиці більшості європейських країн однією з ключових є проблема доступності ВО. Зробити освіту більш доступною означає надати можливість більшій кількості випускників середньої школи претендувати на більш високий соціальний статус, що гарантує певний підйом матеріального рівня та якості життя. Традиційно зростання доступності ВО оцінюється як позитивне явище, оскільки вважається, що це забезпечує підвищення соціальної мобільності людей, розвиток економіки знань окремих націй та збільшення рівня кваліфікації в усьому світі. Однак, на думку провідного експерта в даній галузі Ф. Альтбаха, масовізація ВО призводить до нерівності в цій сфері, зменшення державного фінансування та підвищення вартості навчання, крім того, для більшості студентів це означає зниження якості освіти та збільшення відсотку відсіву. «Всі ці наслідки є логічними та неминучими», зазначає дослідник [91].

Цілком погоджуємося з М. Клеменчич, що важливим наслідком масовізації ВО стала диверсифікація студентських представницьких організацій. Дослідниця, зокрема, констатує, що зростаюче значення освіти впродовж життя (life-long education) призвело до збільшення частки більш зрілих студентів, інтереси та очікування яких досить відрізняються від тих, що мають студенти 18-24 років. Крім того, із поширенням дистанційних освітніх програм зростає кількість віртуальних студентів, що також характеризуються специфічними вимогами та стилями в навчанні [222, с. 3]. Хоча в контексті соціального виміру ВО

урізноманітнення студентського контингенту дослідниця визначає як позитивну тенденцію, очевидно, що для студентського представницького органу це створює певні проблеми: по-перше, більш фрагментована студентська спільнота зі слабкими взаємозв'язками має значні труднощі в погодженні спільних інтересів та виробленні єдиної політики; по-друге, нетрадиційні студенти (ті, що працюють та мають сім'ю) мають професійну орієнтацію і не зацікавлені у вирішенні управлінських проблем. Таким чином, більша частка таких студентів потенційно сприяє деполітизації студентства та його представницьких організацій, а, відтак, зменшенню впливу на процес ухвалення рішень у ВО.

До актуальних чинників, що значною мірою визначають вектори модернізаційних перетворень ВО, ми зараховуємо *глобальну фінансово-економічну кризу (2008–2009 рр.)*, яку вважають найглибшою з часів Другої світової війни. На підставі аналізу кількісних показників впливу означеної кризи, пов'язаних зі скорочення державного фінансування ВНЗ у більшості країн Європи та зменшенням фінансових надходжень з інших джерел (благодійні фонди, плата за навчання), вітчизняна дослідниця А. Сбруєва визначила такі основні тенденції розвитку Європейської ВО: зростання розбіжності між рівнем фінансування ВО у країнах Європи; перетворення на норму обмеження державного фінансування ВО у країнах Південної та Східної Європи в період кризи та посткризовий період; зростання обсягів студентських контингентів у більшості країн Європи; актуалізація державних інвестицій в інфраструктуру ВО; подальша регіоналізація (європеїзація) конкурентного фінансування наукових програм університетів у рамках програми «Горизонт 2020»; фундаментальне переосмислення і реструктуризація всіх сфер діяльності та аспектів функціонування ВНЗ європейських країн з метою оптимізації фінансових витрат та диверсифікації джерел фінансування [53, с. 235–236]. Незважаючи на певні труднощі, очевидно, що Європейські держави активізують зусилля щодо розвитку фінансової та політичної підтримки ВО, залучаючи до процесу вирішення проблем широке коло суб'єктів у пан-європейському, національному й інституційному вимірі.

Крім зовнішніх факторів, значний вплив на розгортання євроінтеграції в галузі ВО здійснили внутрішні (європейські регіональні) чинники. Незважаючи на те, що ідея європейської інтеграції зародилася задовго до II Світової війни, серйозний імпульс для свого розвитку, на думку багатьох вчених [128; 148; 360], вона отримала в повоєнні роки, коли основними спільними пріоритетами для більшості західноєвропейських держав стали: економічне зростання, подолання ультра націоналістичного руху, встановлення гарантій миру в Європі та розвиток соціальної гармонії. Велика заслуга в цьому належала представникам руху Опору, що активно діяв на території окупованих Німеччиною країн, а в кінці 40-х рр. XX ст. перетворився на Європейський рух, основною місією якого було пропагування ідеї розбудови єдиної Європи на противагу економічній експансії США та політичному впливу СРСР. У цей час виникли перші міжурядові асоціації: Організація європейської економічної співпраці (ОЄЕС) (The Organisation for European Economic Co-operation (OEEC)) (1948 р.), що передувала Організації економічного співробітництва та розвитку (The Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD)), Рада Європи (РЄ) (The Council of Europe) (1949 р.), Європейська спільнота з вугілля та сталі (ЄСВС) (European Coal and Steel Community (ECSC)) (1951 р.) і Західноєвропейський союз (The Western European Union) (1954 р.). Проте, як слушно зауважує Л. Пипен, від початку функціонування названих структур освіта не входила до їхнього порядку денного [275, с. 21], хоча, за твердженням А. Корбет, саме з появою потужних наднаціональних інституцій пов'язано зростання вимог до ВО, адже університети мали постачати робочу силу, необхідну для розбудови нової Європи. Так, правління ЄСВС наголошувало на гострій потребі у кваліфікованих інженерах, а також необхідності альянсу науково-дослідних інститутів, що дозволило б стимулювати мобільність ідей і досвіду, водночас зберігаючи регіональні особливості цих невеликих установ. У той самий час Західноєвропейський союз потребував фахівців для міжнародної дипломатії [141, с. 44–45].

Проте розвиток національних систем ВО мав важливе значення не лише для економічної інтеграції. У Європейській культурній конвенції (European Cultural Convention), ухваленій РЄ в 1954 р., було наголошено на необхідності виховання поваги до культури, мови та історії інших суспільств, а також заохочення взаємного навчання й розуміння [170]. Очевидно, що особлива роль у процесі культурного єднання європейських народів належала університетам як осередкам виховання молоді та майбутньої еліти, тому всі пан-європейські структури були зацікавлені в їхньому розвитку. У 1955 р. під час зустрічі Міністрів закордонних справ у м. Мессіна (Італія) було навіть унесено пропозицію щодо створення Європейського Університету як автономної інституції для навчання та дослідження, яка об'єднувала б викладачів та студентів із держав-учасниць ЄСВС. Незважаючи на те, що дана ініціатива не отримала достатньої підтримки в той час, вона розпочала активні дискусії на загальноєвропейському рівні про необхідність позитивних змін в освіті.

Важливими документами на шляху становлення Європейської співдружності стали такі угоди: 1) *Римські договори 1957 р.* про заснування Європейської економічної спільноти (ЄЕС) та Європейської спільноти з атомної енергії (Євратом), у яких країни-підписанти (Бельгія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Німеччина та Франція), між іншим, підтвердили свою готовність закласти основи для більш тісного союзу народів Європи; 2) *Єдиний Європейський Акт* (1986 р.), у якому було представлено програму переходу до єдиного внутрішнього ринку, який базуватиметься на чотирьох свободах: вільний рух товарів, вільний рух осіб, вільний рух капіталу, вільний рух послуг; 3) *Маастрихський договір* (1992 р.) про утворення Європейського союзу – політичного та економічного об'єднання 27 європейських країн, основою якого стали європейські спільноти:, спільна зовнішня політика й політика безпеки, співпраця у сфері юстиції та внутрішніх справ; 4) *Амстердамський договір* (1997 р.), що вніс істотні зміни в договір про ЄС (визначено умови вступу до ЄС, включена Шенгенська угода, змінено нумерацію статей і параграфів установчих договорів). Підписані акти,

грунтуючись на демократичних цінностях, здійснили також вплив і на розвиток співробітництва в галузі ВО. Далі розглянемо положення про освіту, зокрема вищу, у кожному з названих документів (див. табл. 1.6).

Таблиця 1.6

Положення про розвиток співробітництва в галузі ВО в основних документах Європейського співтовариства

<i>Назва документу</i>		<i>Положення про ВО</i>
<i>Римські договори (the Treaties of Rome)</i> <i>(1957 р.)</i>	<i>ЄЕС</i>	- погоджено наміри щодо розвитку тісної кооперації й розробки загальних принципів базової та професійної освіти (Статті 118, 128); - наголошено на необхідності взаємного визнання кваліфікацій та дипломів за умов розширенням масштабів міграції робочої сили (стаття 57) [332]
	<i>Євратом</i>	положення про заснування спеціалізованої інституції університетського рівня (Стаття 9(2)) [338]
<i>Єдиний Європейський Акт (the Single European Act)</i> <i>(1986 р.)</i>		важливою метою визначено зміцнення наукової й технологічної бази європейської промисловості і сприяння підвищенню її міжнародної конкурентноздатності (Стаття 130f). Основними способами досягнення окресленої мети було встановлено такі: а) реалізація програми наукових досліджень, технологічних розробок і дослідно-демонстраційних програм шляхом розвитку кооперації з підприємствами, дослідними центрами й університетами; б) сприяння співпраці у сфері наукових досліджень, технологічних розробок і дослідно-демонстраційних програм, здійснюваних у Співтоваристві з третіми країнами і міжнародними організаціями; в) стимулювання навчання й мобільності дослідників у Співтоваристві (Стаття 130g) [299]
<i>Маастрихський договір (the Maastricht Treaty)</i> <i>(1992 р.)</i>		одним із завдань визначено сприяння розвитку якісної освіти та професійної підготовки шляхом заохочення співробітництва між державами-членами і, якщо необхідно, шляхом підтримки й доповнення їхніх дій, в повній мірі визнаючи, що відповідальність за організацію системи освіти несуть національні уряди. Можлива підтримка на європейському рівні включає заохочення мобільності, академічного визнання, сприяння співпраці, обміну інформацією і досвідом між установами освіти (Стаття 3, 126) [331]
<i>Амстердамський договір (the Amsterdam Treaty)</i> <i>(1997 р.)</i>		окреслено нову мету розвитку ЄС: сприяння розвитку максимально можливого рівня знань для держав-членів за допомогою широкого доступу до освіти та постійного оновлення освітніх систем (Стаття 2) [339]

Отже, незважаючи на те, що в Римських договорах ВО не розглядалася як пріоритетний напрям, у кожному наступному документі проблемам розвитку освітньої галузі в контексті євроінтегації приділялося все більше уваги. Крім того, протягом 1957–1999 рр. європейські структури намагалися врегулювати питання освітньої політики через низку правових актів та спільних дій.

З метою заручитися підтримкою європейських університетів та все ж таки реалізувати ідею про створення міжурядової освітньо-дослідної установи, Комісія Євратом опублікувала в 1959–1964 рр. низку Проміжних доповідей про заснування Європейського університету (Interim Reports on the establishment of a European University) [254, с. 121–122]. У названих документах, що описували триєдину стратегію розвитку європейської кооперації у ВО, було закладено перші основи майбутнього ЄПВО. Комісари, автори Доповідей (Х. Гейгер (H. Geiger), Ч. Дженсенс(Ch. Jensen)), закликали, по-перше, до структурованої співпраці й обміну програмами, науковими досягненнями й публікаціями між університетами; уведення студентських паспортів і створення загальної академічної бази для сприяння мобільності.

Другою важливою частиною стратегії стало заохочення національних науково-дослідних інститутів до європеїзації, тобто до виходу на наднаціональний рівень, що дало б їм право на одержання фінансування від європейських структур на основі наукових досягнень і лише за умови залучення не менше як третини студентів і наукових кадрів із інших країн. Третім компонентом стратегії було заснування на демократичних засадах Європейського університету в якості центральної бази для дворічних аспірантських програм [141, с. 45–46]. Хоча дану ініціативу, як і власне проект створення Європейського університету, не вдалося реалізувати в той час, ідеї про академічну свободу та роль університетів у процесі культурної інтеграції, представлені в Доповідях, привернули увагу широкої громадськості та були використані в подальшій роботі європейських структур.

Серйозним поштовхом до перегляду основних пріоритетів співпраці в межах ЄЕС, на думку експерта в галузі політичних досліджень О. Каллігаро

(O. Calligaro), стала суспільно-політична криза кінця 60-х рр. ХХ ст., що особливо загострилась у Франції. Апогеєм невдоволення населення соціальними умовами життя та праці стали масові повстання студентів 1968 р., до яких відразу долучилися профсоюзи. Страйкарі, між іншим, критикували європейську модель економічної експансії, яка повністю ігнорувала соціальний вимір [128, с. 83]. Одразу після цих подій, у деклараціях двох європейських самітів, що відбулися в Гаазі (1969 р.) та Парижі (1972 р.), очільники держав та національних урядів висловили наміри щодо інтеграційного розвитку й нематеріальної сфери. Крім того, було констатовано, що успіх розбудови Європейської Спільноти багато в чому залежить від залучення молодих людей до цього процесу [252; 307]. Саме названі документи, які стали певною реакцією на масове напруження в суспільстві, дозволили європейським інституціям ініціювати в майбутньому низку конкретних заходів і програм для посилення культурної взаємодії, що стосувалися, зокрема, й галузі ВО.

Так, значимою подією стала перша зустріч Міністрів освіти держав-учасниць ЄЕС у 1971 р., під час якої було підтверджено бажання й готовність співпрацювати в освітній галузі, з метою вироблення загальних принципів європейської освіти на основі історичної спорідненості народів і культур Європи. Крім того, зважаючи на загрози Холодної війни та потенційно можливе геополітичне розширення Європейської Спільноти, Міністрами було ухвалено історично важливе рішення – не обмежуватися країнами ЄЕС у процесі кооперації та продукування освітньої політики [306]. З огляду на суспільно-політичні проблеми, актуальність та своєчасність затверджених положень у першій міністерській резолюції не викликає сумнівів.

Важливим фактором подальшого євроінтегаційного поступу систем ВО держав-членів ЄЕС став зростаючий вплив Європейської комісії на процес вироблення наднаціональної освітньої політики. У перших документах про освіту, підготовлених фахівцями ЄК, було закладено основи для майбутнього розширення співробітництва в освітній галузі. Так, у доповіді професора А. Жанна (H. Janne) «До спільної освітньої політики Спільноти» (For a Community Policy on

Education), опублікованій у Бюлетні ЄК 1973 р., було визначено основні принципи, дотримання яких, на думку автора, є запорукою успіху євроінтеграції в галузі освіти: компенсаторний характер дій спільноти, захист академічної свободи та можливість співпраці з іншими країнами Європи. Крім того, у названому документі представлено коментарі експертів із різних країн щодо загроз для національних систем освіти, пов'язаних першочергово з можливістю створення «Європейського націоналізму» як нової деструктивної сили [212]. Саме через ці положення доповідь викликала різку критику з боку єврокомісарів і вже наступного року Комісія опублікувала новий документ «Освіта в Європейській спільноті» (Education in the European Community) (1974 р.), підготовлений новоствореним підрозділом із питань освіти, що став початком вироблення змістових засад кооперації в освітній галузі. Авторами було наголошено на необхідності зростання рівня мобільності, академічного визнання дипломів, налагодження співпраці між ВНЗ, розвитку мереж для сталого обміну інформацією та забезпечення правом на освіту дітей мігрантів. Цікаво, що з метою уникнення непорозумінь та протидій з боку національних урядів, експертами було констатовано: «Цілями кооперації не являються вироблення спільної політики в галузі освіти чи гармонізація структури та змісту освітніх систем, що є одночасно небажаним та нереалістичним» [153]. Загальновідомим є факт, що європейська концепція розвитку ВО докорінно змінилася через декілька десятиліть. Проте на той час ЄК вдалося переконати уряди та міністерства, що співпраця спрямована виключно на вирішення загальних проблем національних систем освіти.

Названі документи ЄК стали основою ухвалені у 1974 р. Резолюції Міністрів освіти про співробітництво в освітній галузі, у якій було окреслено межі спільних дій: розвиток міжкультурної освіти, сприяння тісній співпраці між освітніми системами, розробка документації й одержання статистичних даних, розширення співпраці між ВНЗ, визнання дипломів і періодів навчання; розвиток академічної мобільності, забезпечення рівності можливостей [291]. Конкретні спільні заходи за окресленими напрямками були детально схарактеризовані в першій європейській Програмі дій у галузі освіти (1976 р.) [290]. Крім того,

Резолюціями 1974 р. та 1976 р. Міністри підтвердили необхідність інституціоналізації європейського співробітництва у сфері освіти. Так, з метою регулювання спільних дій було схвалено створення Комітету з питань освіти, до складу якого входили представники країн-учасниць ЄЕС та ЄК. Конвенцією 1972 р. лідери шести держав підтвердили наміри про заснування Європейського університету як міжнародного центру досліджень та розвитку, що відкрив свої двері для науковців із країн-учасниць ЄС у 1976 р [138]. Регламентом РЄ від 1975 р. було засновано Європейський центр із розвитку професійної підготовки. Вже з 1980 р. стартувала Європейська освітня інформаційна мережа (ЄОІМ) (European Education Information Network – the Eurydice), яка в контексті євроінтеграції мала на меті здійснювати аналіз і порівняння інноваційних ідей та перспективного досвіду в галузі освіти. Діяльність ЄОІМ розвивалася в декількох напрямках, що включали розбудову академічних мереж для наукової співпраці ВНЗ, розробку спільної документації та збору статистичних даних, а також вироблення механізмів реалізації європейської освітньої політики [194]. Таким чином, за сприяння європейських управлінських структур, особливо ЄК, відбувалося поступове формування нормативних та інституційних засад співробітництва в галузі освіти між державами Європейського Співтовариства.

Зазначимо разом із тим, що поступово відбувалося і змістове наповнення процесу європейської кооперації в галузі ВО. Так, з метою посилення зв'язків між університетами, викладачами та студентами, а також підвищення рівня мобільності, ЄК розробила «Спільні навчальні програми» (Joint Study Programmes), що стали справжнім каталізатором розвитку міжінституційного співробітництва й сприяли реалізації важливого завдання – становлення системи взаємного визнання дипломів [259]. За даними ЄОІМ, у період з 1976 р. по 1986 р. ЄК було профінансовано більше 600 таких програм [169], що поділялися на програми студентської мобільності, програми мобільності викладацького складу, викладацькі модулі, робота над спільними проектами, специфічні програми сприяння розвитку Європейської спільноти [300]. Названі програми заклали основу для масштабних проектів із розвитку мобільності та

інноваційної діяльності, які було розроблено в кінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. До основних проектів, що посилили євроінтеграцію та розвиток освітньої галузі, відносимо такі:

1) програми професійної освіти та посилення зв'язків освіти з промисловістю: Comett (співпраця між університетом та виробництвом для покращення якості підготовки до технологічних змін); Petra (професійна підготовка молоді – перехід молоді до активного дорослого і професійного життя); Eurotecnet (розвиток інновацій, урахування технологічних змін у галузі професійної підготовки й методах навчання); Power (розвиток політики інновацій та обміну досвідом у професійній підготовці);

2) програми мобільності, установлення контактів між ВНЗ, вивчення європейських мов: Erasmus (програма підтримки обміну пілот-студентами протягом шести років); Lingua (поширення знань іноземних мов; підготовка значної кількості європейців до спілкування як мінімум двома іноземними мовами); Youth For Europe (сприяння «європейськості» серед молодих людей з усіх прошарків суспільства та заохочення їх до участі в демократичному процесі); Jean Monnet (забезпечення найякіснішого викладання, дослідження, аналізу та діалогу в галузі дисциплін із європейської інтеграції у вищих навчальних закладах Європейського Союзу та поза його межами);

3) підтримка маргінальних груп та регіонів: Now, Iris (розвиток інновацій у професійній підготовці з метою забезпечення більш активної участі жінок у процесах європейської освітньої політики), Helios, Handynet, Horizon, Tempus (трансевропейська мобільність у ВО; зміна систем вищої освіти у країнах Центральної та Східної Європи);

4) програма, що передбачає обмін інформацією, розробка методів визнання дипломів (ECTS, NARIC).

Отже, як справедливо зауважують фламандські дослідники К. де Віт (K. De Wit) та Дж. Верховен (J. Verhoeven), у процесі інтеграції систем ВО було досягнуто важливих результатів: налагоджена європейська система документації та інформаційного обміну в галузі освіти; зняті деякі фінансові, адміністративні й

інші перешкоди на шляху вступу в європейські ВНЗ іноземних студентів; профінансовано й реалізовано приблизно 400 міжуніверситетських проектів, у яких взяли участь понад 500 західноєвропейських ВНЗ, у результаті чого було розроблено спільні навчальні курси, програми, підручники [359]. Очевидно, що найуспішною з-поміж дванадцяти освітніх програм, розроблених ЄК, стала програма ERASMUS (1988 р.), яка вже в 90-ті рр. XX ст. надавала можливість для понад 100 тис. студентів щорічно навчатися в інших європейських країнах.

Варто зазначити, що, крім урядових структур ЄС, які стали потужними суб'єктами євроінтеграційного розвитку ВО, значний вплив на цей процес здійснили національні та пан-європейські організації, що відстоювали інтереси різних груп стейкхолдерів в освітній галузі. До найбільших представницьких об'єднань, які зробили вагомий внесок у розвиток європейської ВО в доболонський період та стали активними учасниками модернізаційних перетворень галузі в XXI ст. ми відносимо: 1) Асоціацію європейських університетів (АСУ) (Association of European Universities (CRE)); 2) Конфедерацію конференцій ректорів Євросоюзу (ККРС) (Confederation of European Union Rectors' Conferences); 3) Національні студентські союзи західноєвропейських країн, що, об'єднавшись у 1982 р. утворили Західноєвропейське студентське інформаційне бюро (ЗЄСІБ) (the Western European Students Information Bureau). Далі проаналізуємо діяльність кожного з названих об'єднань у контексті євроінтеграційного розвитку ВО.

Передумовою виникнення *Асоціації європейських університетів (АСУ)* стали конференції керівників університетів із різних країн Європи, що відбулися за підтримки Західноєвропейського Союзу в 1955 р. та 1959 р. Основними темами для обговорення, які не втрачають свою актуальність і сьогодні, були такі: необхідність автономії для університетів; баланс у змісті освіти; відбір, навчання й забезпечення студентів; роль університету в суспільстві [145]. Спеціально призначеним комітетом було розроблено рекомендації та основні принципи функціонування Постійної Конференції Ректорів та Віце-канцлерів Європейських Університетів (перша назва АСУ), що фактично почала стрімко розвиватися

з 1964 р. На основі аналізу історичних розвідок [108; 270], нами було визначено основні виміри впливу АЄУ на розгортання процесу євроінтеграції в освіті (міжінституційний, національний, наднаціональний), характеристику яких представлено в таблиці 1.7.

Таблиця 1.7

Характеристика основних вимірів впливу АЄУ на євроінтеграційні процеси в галузі ВО

<i>Міжінституційний</i>	<ul style="list-style-type: none"> - сприяння розвитку кооперації між ректорами, між університетами, між викладачами, науковцями та студентами шляхом організації зустрічей (кожні півроку з 1969 р.), конференцій (кожні 5 років), установчих зустрічей, тренінгів для обміну інформацією та обговорення нагальних проблем; - залучення до роботи представників університетів східно-європейських соціалістичних країн; - публікації про розвиток університетської політики в Європі; - заохочення до створення міжінституційних мереж
<i>Національний</i>	розробка рекомендацій для урядів європейських держав та національних організацій щодо вирішення проблем, пов'язаних із розвитком університетів
<i>Наднаціональний</i>	<ul style="list-style-type: none"> - розробка рекомендацій для наднаціональних урядових структур та неурядових організацій щодо вирішення проблем, пов'язаних із розвитком університетів; - організація зустрічей з представниками Комітету Ради Європи з питань вищої освіти та досліджень (СНЕР); - ініціювання та реалізація проекту Euro-PASS з метою стимулювання розвитку післядипломної освіти та системи підвищення кваліфікації для потреб виробничої сфери (1987 р.); - підготовка документу про самобутність університетів Європи «Велика хартія Університетів» (Magna Charta Universitatum) (1988 р) [243]; - розробка Програми інституційної оцінки (The Institutional Evaluation Programme (IEP)) (1994 р.)

Отже, можемо дійти висновку, що АЄУ зробила вагомий внесок у розвиток Єдиної Європи та інтеграції систем ВО шляхом об'єднання європейських університетів та сприяння виробленню спільної освітньої політики.

Пріоритети АЄУ поділяв досить схожий за організаційними та змістовими ознаками Комітет зі зв'язків ректорів університетів країн-учасниць ЄС (Comité de Liaison des Recteurs des Etats membres de la Communauté européenne), заснований у 1973 р. і реорганізований у Конфедерацію конференцій ректорів Євросоюзу

(ККРС) у 1996 р. Принциповою відмінністю між даними організаціями була географія впливу: діяльність АЄУ охоплювала університети майже всіх європейських країн, у той час як ККРС обмежувалася ЄС. Принагідно зазначимо, що в умовах нового освітньо-політичного контексту на початку XXI ст., АЄУ та ККРС об'єдналися в одну наднаціональну структуру, що стала впливовим суб'єктом БП – Європейську Асоціацію Університетів.

Основною метою діяльності ККРС був аналіз європейських ініціатив у галузі ВО та досліджень і забезпечення зворотнього зв'язку, тобто офіційної реакції університетів на зміни в освітній політиці ЄС, які розробляла й реалізовувала ЄК. Аналіз історичних джерел [108; 270] дозволив дійти висновку, що важливими досягненнями ККРС, які сприяли євроінтеграційним процесам у ВО, були такі: 1) налагодження діалогу між університетами та європейськими управлінськими структурами, зокрема ЄК; 2) розробка спільних для всіх університетів Спільноти вимог до здобувачів докторського ступеня; 3) підвищення рівня мобільності науковців у Європі.

Значний вплив на євроінтеграційний процес у галузі ВО здійснили, на наш погляд, студентські представницькі організації національного рівня, які з метою захисту прав студентів у надскладні для Європи повоєнні роки почали об'єднуватися й співпрацювати в загальноєвропейському вимірі. Досліджуючи міжнародний студентський рух, Ф. Альтбах зазначав, що спільне бажання запобігти відродженню фашизму в Європі об'єднало абсолютно різні за своїми переконаннями групи [94, с. 15]. Так, на I Всесвітньому Конгресі студентів у 1946 р. у Празі було засновано Міжнародний Союз Студентів (МСС) – соціалістично-спрямовану організацію, основною метою якої за статутом був захист прав студентів, сприяння поліпшенню їхнього добробуту й рівня освіти та підготовка до виконання своїх обов'язків в якості громадян демократичного суспільства. Насправді ж, як стверджує Ф. Альтбах, оскільки правління даною організацією було очолене представниками комуністичних країн, отримуючи фінансування від СРСР, під час конференцій, форумів та фестивалів МСС пропагував соціалістичні ідеї серед молоді. Очевидно, що через безліч

розбіжностей між комуністичними студентськими організаціями, які отримали контроль над виконавчими органами МСС з самого початку, і студентськими союзами Західної Європи, останні вийшли зі складу даної організації, утворивши у 1950 р. Міжнародну студентську конференцію (МСК). Через недостатнє фінансування МСК проіснувала лише до 1969 р., проте питання щодо створення неурядової представницької студентської організації залишалося відкритим.

У 1976 р. Шведський національний союз студентів здійснив спробу організувати альтернативну міжнародну зустріч студентів. У м. Люнд відбувся студентський семінар на тему «Інтернаціоналізація вищої освіти», під час якого, зокрема, було піднято питання про демократизацію міжнародного студентського руху. Найбільш важливі зібрання Національних студентських союзів (НСС) у період з 1976 р. по 1981 р., під час яких обговорювалися актуальні проблеми ВО та питання залучення студентів до процесу ухвалення важливих рішень, отримали назву «Європейські зустрічі» (European Meetings) [266, с. 26]. Необхідність створення інформаційного центру з метою розповсюдження серед національних і регіональних студентських об'єднань новин про затверджені рішення та програми в галузі ВО, спонукав НСС з країн Європейської спільноти створити в 1982 р. Західноєвропейське студентське інформаційне бюро (ЗЄСІБ) (сучасний ЄСС). На думку першого директора цієї організації Б. Зундшторма (B. Sundstorm), ЗЄСІБ самим фактом свого існування різко змінило правила та форми співпраці між студентами в Європі, хоча спочатку воно було засноване як місце зустрічі для європейських демократичних студентських спілок [162, с. 8–9]. Дійсно, досить швидко дана організація перетворилася на потужну міжнародну студентську платформу, до якої приєдналися навіть НСС з пост-соціалістичних країн, а на початку XXI ст. ЄСС стала впливовим суб'єктом БП.

До основних функцій, що виконувало ЗЄСІБ у доболонський період євроінтеграційного розвитку ВО, можемо віднести такі:

1) *інформаційна* – основним завданням новоствореної структури була координація потоку інформації між організаціями-учасниками Бюро та європейськими й іншими міжнародними інституціями;

2) *аналітична* – від самого початку, з метою обговорення нагальних проблем у галузі ВО та пошуку можливих шляхів їх вирішення, експерти ЗЄСІБ організували спеціальні семінари для делегатів від НСС, основними темами яких були такі: «Криза у вищій освіті» (1983 р.), «Організація студентського союзу» (1984 р.), «Іноземні студенти в Західній Європі» (1984 р.), «Безробіття випускників» (1985 р.), «Роль міжурядових структур у ВО» (1985 р.) та ін. Крім того, у 1984 р. ЗЄСІБ вперше на основі національних студентських доповідей розробив Заяву студентів щодо необхідності підвищення академічної мобільності в Європі;

3) *адвокаційна* – однією з визначених у Статуті ЗЄСІБ цілей діяльності був захист прав та інтересів студентів у наднаціональному вимірі. Незважаючи на численні фінансові та організаційні проблеми, Бюро все ж вдалося об'єднати студентів та провести акцію протесту проти зменшення фінансування ВО в європейських країнах. Ця подія, що не призвела до бажаних результатів, увійшла в історію як День спільних дій.

Отже, у другій половині ХХ ст. – на початку ХХІ ст. під впливом як зовнішніх так і внутрішніх чинників виникають нові пріоритетні вектори розвитку європейської ВО та змінюються підходи до управління галуззю. На арену виходять потужні суб'єкти, які прагнуть впливати на процес ухвалення рішень відповідно до власних інтересів та очікувань, і особливе місце серед них належить студентам. Підписання Болонської Декларації в 1999 р. ознаменувало нову фазу модернізації та інтеграції європейської ВО, що, між іншим, вимагало залучення студентства до цього процесу. Логіка дослідження основних організаційних та змістово-процесуальних засад діяльності ЄСС першочергово передбачає здійснення аналізу історичного розвитку та визначення основних етапів розвитку цієї міжнародної структури як суб'єкта БП.

Незважаючи на те, що участь Європейського студентського інформаційного бюро (ЄСІБ – назва ЄСС 1990–2007 рр.) у процесі формування європейської освітньої політики через відсутність ефективної системи управління, недостатнє фінансування та виникнення нових наднаціональних студентських об'єднань була

вкрай обмеженою, з часу підписання Сорбонської декларації (the Sorbonne Declaration) у 1998 р. члени Виконавчого комітету Бюро шукали шляхи залучення до розпочатого процесу модернізації ВО. Саме тому ця подія ознаменувала, на наш погляд, початок *першого спостережувально-інтегрувального етапу (1998–2001 рр.)* розвитку досліджуваної організації в контексті БП. Незадовго до Болонського саміту ЄСІБ вдалося отримати запрошення на цю важливу зустріч Міністрів освіти, що, на думку М. Клеменчич (секретаря ЄСІБ у 1999–2000 рр.), стало можливим завдяки існуючим зв'язкам із національними урядами, які розроблялися впродовж тривалої історії розвитку Бюро (з 1982 р.) [220, с. 17].

До саміту в м. Болонья фахівцями ЄСІБ була складена Болонська Студентська Декларація, яка містила коментарі щодо принципів та основних цілей Болонської угоди. У своєму першому документі в рамках Болонського процесу ЄСІБ привітав інтенсифікацію кооперації між Європейськими урядами в освітній галузі й виклав власну позицію стосовно ВО у Європі. Було наголошено, зокрема, що «кращий спосіб підвищення привабливості та якості європейської ВО – це збільшення державного фінансування», а також що «ЄСІБ підтримує модель якісної освіти, яка є доступною найбільш можливій кількості студентів, і Болонська ініціатива ні в якому разі не повинна стати засобом встановлення обмежень доступу до ВО». Крім того було зазначено, що різноманітність систем ВО у Європі не є причиною недостатньої привабливості ЄПВО у світі. Важливе зауваження у даному документі стосувалося залучення студентства до процесу ухвалення рішень в європейській освітній політиці. Студенти висловили сподівання, що в майбутньому важливі зрушення в освіті національного масштабу будуть погоджуватися з НСС, а на європейському рівні – з ЄСІБ [118]. Названий документ був схвалений і підписаний 19 НСС (із 37 НСС-членів ЄСІБ) та вручений делегатами від Бюро учасникам конференції. Крім того, під час пленарного засідання президент ЄСІБ А. Пентікайнен (A. Pentikäinen) досить неочікувано була запрошена виступити з доповіддю.

Основними причинами, чому ЄСІБ лише через два роки стало єдиним визнаним представником студентства на загальноєвропейському рівні (2001 р.), на

думку професора М. Клеменчич, були такі: 1) недостатня структурованість БП на початковому етапі його становлення; 2) новизна концепції супроводу Болонської Декларації; 3) досить невизначені відносини ЄСІБ з інституціями ЄС, особливо з ЄК, яка дотримувалася плюралістичного підходу щодо студентських асоціацій та їхньої ролі в європейській освітній політиці і не визнавала ЄСІБ як єдиного представника студентства на європейському рівні [162, с. 18–19].

Саме ЄК наполягала на об'єднанні трьох міжнародних студентських організацій – ЄСІБ, Асоціації студентів Європи (або Європейський студентський форум) та Студентської мережі Еразмус, а також Європейського молодіжного форуму, учасниками якого були всі перелічені асоціації, для створення студентського представницького органу у БП під назвою «Європейська контактна група студентських організацій» (European Liaison Group of Higher Education Student Organisations) (далі – ЄКГСО). У 2000 р. була підписана угода про заснування Групи з метою інтенсифікації обміну інформацією між студентськими організаціями та ЄК, а також сприяння співробітництву у вирішенні актуальних питань. Очевидним було те, що дане об'єднання було покликано виконувати консультативну, а не представницьку функцію, мало інформальну структуру, крім того, сфера його діяльності була пов'язана виключно з ЄК. ЄСІБ отримало координаційну позицію в ЄКГСО, оскільки воно було найбільш репрезентативною організацією в порівнянні з іншими.

Створення Контактної групи не було випадковим, адже зміна відносин між ЄК та студентськими (й іншими освітніми) асоціаціями, у першу чергу, відображала положення Білої книги з Європейського управління (White Paper: European Governance), яка на той час знаходилася в розробці й була за своєю сутністю збіркою ініціатив Комісії, що мали на меті вирішити проблему дефіциту демократії в ухваленні рішень у ЄС [355]. ЄКГСО була лише одним із проєктів, започаткованим у мінливому політичному контексті того часу, ключовою пропозицією якого було збільшення ступеня відкритості й участі зацікавлених сторін у політичних процесах ЄС. Таким чином, складалися

умови, що все більше сприяли внутрішньому розвитку та посиленню зовнішніх позицій ЄСІБ у європейській освітній політиці.

Після Болонського саміту на засіданні міністрів у Тампере (1999 р.) було затверджено загальну структуру БП, у якій особливе місце займали групи супроводу, проте участь ЄСІБ не була передбачена в жодній із них. У червні 2000 р. на зустрічі в Португалії статус спостерігачів у розширеній Групі супроводу БП було надано Раді Європи, ЄАВНЗ та Студентській Платформі, до складу якої увійшли три студентські асоціації ЄКГСО. Того ж року лідерами ЄСІБ був підготовлений офіційний лист, у якому наголошено, що Контактна група є неформальним об'єднанням і має не представницький, а консультативний характер із обмеженою сферою впливу. До того ж, у листі зазначалося, що, незважаючи на рішення залучити Студентську Платформу, ЄСІБ фактично було єдиною студентською організацією, яка брала участь у зустрічах Групи супроводу та інших заходах на європейському й національному рівнях у період між Болонською та Празькою конференціями [162]. Таким чином, на початку 2001 р. ЄК була вимушена відмовитися від ідеї Студентської платформи й визнати ЄСІБ офіційним представником студентів у Європі.

На *другому партисипативно-кооперативному етапі* розвитку ЄСІБ (2001–2003 рр.) було організовано перші зустрічі між Комісією та ключовими організаціями в галузі ВО – Європейською Асоціацією Університетів (European University Association), Європейською Асоціацією Інституцій Вищої Освіти (European Association of Institutions in Higher Education), Організаційним Бюро Європейських Учнівських Союзів (Organising Bureau of European School Student Unions) та ЄСІБ. Дискусії оберталися навколо питань щодо вдосконалення шляхів залучення цих об'єднань до процесу прийняття рішень на наднаціональному рівні та можливого спеціального фінансування названих представницьких структур.

У процесі підготовки до Празької конференції ЄСІБ розробило два інформаційні ресурси – Щомісячний бюлетень *Прага 2001* та вебсторінку БП, що від початку були призначені для інформування НСС про основні події БП. Однак,

зважаючи на відсутність офіційного вебпорталу БП чи будь-якого іншого ресурсу, вони стали важливим джерелом інформації й для інших організацій різного рівня.

З часу проведення саміту Міністрів ВО у м. Прага (2001 р.) ЄСІБ стало офіційним спостерігачем Болонського процесу (Група Є-4), що представляв інтереси європейського студентства. Основні урядові структури ЄС та Міністри освіти почали рахуватися зі студентськими позиціями, залучаючи ЄСІБ до обговорення нагальних питань та ухвалення важливих рішень у БП на всіх рівнях, про що згадується майже в усіх важливих документах. Так, у Празькому Комюніке зазначено, що Міністри привітали й підкреслили необхідність залучення студентів як компетентних, активних і конструктивних партнерів у заснуванні та формуванні Зони європейської вищої освіти. Було наголошено і на тому, що студенти мають брати участь і впливати на організацію і зміст освіти в університетах та інших вищих навчальних закладах [277].

Підписання Берлінського Комюніке (2003 р.), у якому студентство було визнано «повноправним партнером в управлінні ВО» [134], ознаменувало початок нового якісного етапу становлення ЄСІБ як суб'єкта БП – *стратегічно-аналітичного (2003–2006 рр.)*. Починаючи з 2003 р., свої спостереження й дослідження щодо модернізаційних перетворень ВО ЄСС висвітлює в серії аналітичних розвідок експертів організації під спільною назвою «Болонський процес очима студентів» («Bologna With Student Eyes»). Підкреслимо разом із тим, що в публікаціях цього періоду критичним зауваженням приділено значно більше уваги, ніж висвітленню позитивного досвіду. Основним завданням автори вбачали визначення проблемних тенденцій реалізації завдань БП, зокрема різний рівень імплементації норм Болонської Декларації в європейських країнах, перешкоди розвитку мобільності, соціальна нерівноправність, невизнання трициклової системи ВО, незадоволення якістю освітніх послуг, пасивність студентів тощо. Проте, в цілому, дослідивши дані публікації, можна говорити про позитивне ставлення ЄСС до змін у контексті БП як до спроби відповіді на нагальну необхідність модернізації освітньої системи в Європі й шляху до розвитку конкурентоспроможного освітнього простору. Важливою характеристикою

названого етапу було вироблення політики ЄСІБ щодо основних положень та пріоритетів модернізації ВО, визначених у Болонських документах. Рекордна кількість Програмних Актів організації, що розроблялися щорічно з 2003 р. по 2006 р. (див. Додаток Е), свідчить, на нашу думку, про інтенсивний процес формування позиції ЄСІБ як студентської представницької організації і стратегій її подальшої діяльності у вирі масштабних змін.

На урочистому засіданні ради ЄСІБ, присвяченому 25 річниці з дня його заснування у 2007 р., було прийнято рішення про зміну назви організації для кращого відображення сутності її діяльності. Виконавчим комітетом було запропоновано нову назву – Європейський студентський союз (ЄСС). Саме з 2007 р. розпочався новий етап розвитку Союзу (*конструктивно-партнерський (2007–2015 рр.)*), характеристиками якого визначено такі:

1) зміна підходу в аналітичних дослідженнях: від критикування до вироблення конструктивних пропозицій і рекомендацій щодо подальшого впровадження Болонських ініціатив (див. Додаток З);

2) початок ґрунтовних теоретичних досліджень у галузі забезпечення якості для студентів, фінансування ВО, впровадження студентоцентрованої парадигми в освіті, залучення студентства до управління ВО та модернізації галузі та працевлаштування випускників;

3) розробка й проведення за фінансової підтримки ЄК власних масштабних дослідницьких проектів з метою вирішення найгостріших проблем розвитку ЄПВО, перелік та характеристику яких подано в Додатку Н;

4) початок діяльності ЄСС у напрямі інтенсифікації глобального співробітництва студентських представництв.

Отже, застосування історико-генетичного аналізу й хронологічного методу дозволило виокремити чотири етапи розвитку ЄСС як суб'єкта БП, що став єдиним наднаціональним представником студентства в контексті розвитку ЄПВО (спостережувально-інтегрувальний (1998–2001 рр.), партисипативно-кооперативний (2001–2003 рр.), стратегічно-аналітичний (2003–2006 рр.), конструктивно-партнерський (2007–2015 рр.) (див. табл. 1.8).

**Характеристика основних етапів становлення ЄСС як суб'єкта
Болонського процесу**

Назва етапу	Тривалість	Характеристика етапів за основними критеріями		
		Цільові пріоритети	Кількісний ріст	Методи й форми залучення до процесу модернізації ВО
спостережувально-інтегрувальний	1998–2001 рр.	<ul style="list-style-type: none"> - одержання запрошення на Болонський саміт; - залучення до процесу вироблення освітньої політики в контексті БП у якості єдиного офіційного студентського представництва; - розбудова дієвої внутрішньої організаційної структури 	37 НСС з 31 країни	<ul style="list-style-type: none"> - укладання Болонської Студентської Декларації; - включення ЄСС до ЄКГСО; - офіційне звернення ЄСС до ЄК про бездіяльність інших членів ЄКГСО, що містило прохання про визнання Союзу єдиним представником студентства; - заснування нових структурних підрозділів (Робочі групи, координаторські відділи) для більш ефективної діяльності
партисипативно-кооперативний	2001–2003 рр.	<ul style="list-style-type: none"> - залучення до БП; - налагодження співпраці з іншими неурядовими організаціями, представниками основних груп стейкхолдерів; - поширення інформації щодо розвитку ВО у контексті Болонських ініціатив 	50 НСС із 37 країн	<ul style="list-style-type: none"> - визнання ЄСІБ офіційним спостерігачем БП (Група Є-4), що представляв інтереси європейського студентства. - перші зустрічі з ключовими організаціями в галузі ВО – ЄАУ, ЄАІВО та ОБЄУС; - щомісячний бюлетень «Прага 2001» та вебсторінка про основні напрями реалізації положень БП, розроблені фахівцями ЄСІБ
стратегічно-аналітичний	2003–2006 рр.	<ul style="list-style-type: none"> - проведення моніторингових досліджень процесу імплементації положень БП у різних країнах Європи; - вироблення політики ЄСІБ щодо основних положень та пріоритетів модернізації ВО 	48 НСС із 36 країн	<ul style="list-style-type: none"> - опитування НСС; - аналіз звітів НСС щодо проблем, пов'язаних із реалізацією модернізаційних перетворень на національному рівні; - початок публікації серії аналітичних розвідок «Болонський процес очима студентів» до кожної міністерської зустрічі (з 2003 р.); - висловлення критичних поглядів щодо темпів та методів реалізації болонських положень у національному вимірі; - розробка та ухвалення 21 Програмного акту (2003–2006 рр.)
конструктивно-партнерський	2007–2015 рр.	<ul style="list-style-type: none"> - зміна підходу в аналітичних дослідженнях; - проведення теоретичних досліджень у галузі модернізації ВО; - розробка й реалізація власних масштабних дослідницьких проектів; - розвиток кооперації в глобальному вимірі. 	45 НСС з 39 країн	<ul style="list-style-type: none"> - вироблення конструктивних пропозицій і рекомендацій щодо подальшого впровадження болонських положень; - публікація теоретичних розвідок: «Пошук якості для студентів», «Студентоцентроване навчання», «Інструментарій для студентів, викладачів та вищих навчальних закладів», «Посібник з фінансування ВО», «Збільшення ролі студентства у Болонському процесі»; - використання різних методів дослідження.

Головними критеріями виокремлення етапів розвитку досліджуваної організації визначено такі: а) цільові пріоритети діяльності ЄСС у контексті БП; б) кількісний ріст досліджуваної організації; в) методи та форми залучення ЄСС до процесу модернізації європейської ВО.

Таким чином, за свою тридцятирічну історію ЄСС з регіонального інформаційного бюро перетворився на потужну міжнародну представницьку студентську асоціацію, до складу якої сьогодні входять 45 НСС із 39 країн Європи. Стрімкий розвиток досліджуваної організації на початку ХХІ ст. та її трансформація від зовнішнього спостерігача процесів прийняття політичних рішень щодо змін у ВО до суб'єкта освітньої політики на наднаціональному рівні зумовлено гострою необхідністю відстоювати права й інтереси студентства в контексті реалізації положень БП. Відтак, з'ясування теоретичних засад діяльності ЄСС та визначення етапів його розвитку в контексті БП дозволяє дійти висновку, що *Європейський студентський союз як суб'єкт Болонського процесу* являє собою рівноправного партнера модернізаційних перетворень у галузі вищої освіти, який бере активну участь в ініціюванні, конструюванні, затвердженні й імплементації освітньо-політичних рішень на наднаціональному рівні.

З метою ефективного представництва студентів ЄСС зазнав глибоких структурних змін, у результаті яких з'явилися нові підрозділи, а також інноваційні методи їхньої діяльності й взаємодії, що потребують детального аналізу. Крім того, далі логіка нашого дослідження вимагає окреслення змісових і процесуальних засад діяльності Союзу щодо модернізації ВО в контексті БП, а також з'ясування особливостей діяльності найбільш впливових організацій-членів ЄСС як суб'єктів модернізаційних перетворень національних систем ВО.

Висновки до розділу 1

У першому розділі схарактеризовано поняттєво-термінологічний апарат; сформульовано визначення ключових понять дослідження; з'ясовано концептуальні засади залучення студентства до модернізації вищої освіти в

контексті БП; виявлено основоположні чинники євроінтеграційних процесів у галузі вищої освіти; виокремлено етапи розвитку ЄСС як суб'єкта БП.

Встановлено, що Болонський процес є унікальним багатовимірним явищем, що має специфічні ознаки диференційованої інтеграції, динамічної системи, мережевої спільноти й реалізується шляхом міжурядової кооперації і транснаціонального співробітництва неурядових організацій з метою підвищення конкурентоспроможності європейської вищої освіти в глобальному контексті.

На основі застосування методу термінологічного аналізу доведено, що найбільш повно увесь комплекс структурних і культурних перетворень у європейській вищій освіті на початку ХХІ ст. відображає поняття модернізація, визначене в дослідженні як комплексний багаторівневий процес якісних змін у вищій освіті, зумовлений складною сукупністю чинників і, перш за все, новими потребами на сучасному етапі розвитку суспільства, характерними особливостями якого є посилення структурно-функціональної диференціації системи та перехід від вертикальних до горизонтальних зв'язків між основними компонентами. З'ясовано, що сутнісною характеристикою модернізації вищої освіти в контексті БП є полісуб'єктність, що передбачає взаємодію багатьох зацікавлених сторін (суспільства, урядових структур і представницьких організацій національного й наднаціонального рівнів, ВНЗ, бізнес-спільноти), які в процесі досягнення спільних цілей реалізують і власні, відмінні від інших, інтереси. У результаті структурно-логічного аналізу Болонських документів встановлено, що важливою умовою успішної реалізації модернізаційних перетворень у європейській вищій освіті стало залучення студентства в особі студентських представницьких організацій, найвпливовішою серед яких на наднаціональному рівні є ЄСС.

На підставі порівняння та узагальнення ідей зарубіжних науковців було окреслено й схарактеризовано три основні взаємопов'язані аспекти дослідження поняття «залучення студентства»: суспільно-політичний (проблеми соціокультурної диверсифікації студентських контингентів, студентський політичний активізм), академічний (активізація участі студентів у навчальній і науково-дослідній діяльності) та організаційно-управлінський (інтеграція студентства в

процес прийняття рішень щодо освітніх змін). З'ясовано концептуальні засади, що слугують обґрунтуванням функціонування студентських представницьких об'єднань та залучення їх до процесу модернізації вищої освіти, зокрема психолого-педагогічні теорії, а саме: теорія включення (А. Астін (A. Astin)), психологічна концепція залучення студентів (Дж. Фредерікс, П. Блуменфельд та А. Паріс (J. Fredricks, P. Blumenfeld, A. Paris), теорія мотивації (Р. де Чармс (R. de Charms), теорія самовизначення (Е. Дісі та Р. Раян (E. Deci, R. Ryan), теорія потоку (М. Чіксентміхаї (M. Csikszentmihalyi) та основні сучасні концепції сприйняття студентства: комунітарна, згідно з якою студенти розглядаються як рівноправні члени академічної спільноти (С. Берген); концепція стейкхолдерів, у межах якої студентство визначається як група впливу, позицію якої потрібно враховувати в процесі ухвалення важливих рішень (Т. Луешер-Мамашела); соціалізаційна, за якою розвиток громадянської позиції студентів є однією із пріоритетних цілей вищої освіти, а залучення студентства до модернізації – важливим механізмом реалізації цієї цілі (П. Згага); конс'юмеристська – студенти є клієнтами й споживачами освітніх послуг із обмеженим впливом у процесі вироблення освітньої політики.

Показано, що найдосконалішим рівнем кооперації між органами управління вищою освітою та студентськими представницькими організаціями є партнерство, що передбачає безпосередню участь у розробці стратегій розвитку системи освіти в цілому й окремих вишів зокрема, навчальних планів, стандартів оцінювання, нових технологій навчання, ресурсної бази, а також спільну відповідальність на всіх етапах ухвалення та реалізації ключових рішень. Доведено, що основними бенефіціарами становлення партнерської культури є: 1) студентство (індивідуально й колективно), яке, долучаючись до модернізації вищої освіти, набуває важливі для успішного професійного й громадянського становлення якості, отримує нові знання та розвиває соціальні навички; 2) заклади освіти, що отримують репутаційні й фінансові вигоди; 3) національна система вищої освіти, оскільки залучення студентства сприяє розвитку об'єктивного оцінювання результатів освітньої діяльності та підвищенню якості освіти; 4) суспільство,

оскільки становлення партнерських відносин між усіма суб'єктами системи вищої освіти як один із основних принципів БП має значний інтеграційний потенціал і сприяє закріпленню демократичних засад у соціумі.

Історико-генетичний аналіз широкої сукупності історичних передумов БП дозволив визначити й схарактеризувати основні зовнішні (глобальні) та внутрішні (європейські регіональні) суспільно-політичні, культурно-освітні й соціально-економічні чинники, які від періоду відродження в післявоєнні роки ХХ ст. здійснюють вплив на розвиток вищої освіти і процес залучення студентства до модернізації освітньої галузі.

Результатом застосування хронологічного методу стало виокремлення етапів розвитку ЄСС як суб'єкта модернізації вищої освіти в контексті БП, а саме: 1) спостережувально-інтегровального (1998–2001 рр.), що характеризується залученням ЄСІБ (Європейське студентське інформаційне бюро – попередня назва ЄСС) до процесу вироблення та реалізації болонської політики в якості зовнішнього спостерігача; 2) партисипативно-кооперативного (2001–2003 рр.) – визнання ЄСІБ єдиною офіційною студентською організацією в контексті БП та початок розвитку кооперації з ключовими наднаціональними представницькими структурами; 3) стратегічно-аналітичного (2003–2006 рр.) – організація перших моніторингових досліджень ЄСІБ щодо проблемних аспектів імплементації Болонських положень у різних країнах Європи; вироблення стратегії діяльності Союзу в контексті реалізації БП; 4) конструктивно-партнерського (2007–2015 рр.) – зміна підходу до здійснення аналітичних розвідок (від критичного до конструктивного), проведення теоретичних досліджень у галузі модернізації вищої освіти; розробка й реалізація власних дослідницьких проектів.

З'ясовано, що в ході Болонського процесу ЄСС пройшов шлях від зовнішнього спостерігача процесів прийняття політичних рішень щодо змін у вищій освіті до суб'єкта освітньої політики на наднаціональному рівні. Доведено, що Європейський студентський союз як суб'єкт Болонського процесу являє собою рівноправного партнера модернізаційних перетворень у галузі вищої освіти, який

бере активну участь в ініціюванні, конструюванні, затвердженні й імплементації освітньо-політичних рішень на наднаціональному рівні.

Отже, застосування історичного та системного підходів дозволило з'ясувати теоретичні засади дослідження діяльності ЄСС як суб'єкта БП, а саме: схарактеризувати поняттєво-термінологічний апарат дослідження й концептуальні засади залучення студентства до модернізації вищої освіти, визначити основоположні чинники євроінтеграції в освітній галузі та виокремити етапи розвитку ЄСС як в суб'єкта БП.

Основний зміст розділу висвітлено в публікаціях автора [71; 75; 77; 79; 81; 341].

РОЗДІЛ 2

ОРГАНІЗАЦІЙНІ, ЗМІСТОВІ ТА ПРОЦЕСУАЛЬНІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СТУДЕНТСЬКОГО СОЮЗУ ЯК СУБ'ЄКТА БОЛОНСЬКОГО ПРОЦЕСУ

2.1. Організаційні засади діяльності Європейського студентського союзу на наднаціональному рівні

Особливе значення у дослідженні ЄСС як міжнародного незалежного представницького об'єднання має аналіз організаційних засад його діяльності. Головним установчим документом, що визначає внутрішню та зовнішню політику діяльності ЄСС, а також організаційну структуру й умови членства для Національних студентських союзів, є Статут, що оновлюється кожні два роки. Згідно з даним документом діяльність ЄСС ґрунтується на демократичних засадах, а відтак, головним управлінським органом є *Рада (the Board)*, до складу якої входять представники 45 НСС. Інші важливі компоненти організаційної структури Союзу представлено на рис. 2.1.

Рис. 2.1. Організаційна структура ЄСС (розроблено автором на основі аналізу таких джерел: [179], [189])

Рада Союзу скликається двічі на рік для обговорення основних напрямів діяльності ЄСС та формування власної політики щодо існуючих проблем і тенденцій у галузі ВО. За результатами засідань на основі таємного голосування члени Ради затверджують резолюції та ухвалюють пропозиції, які стосуються різних аспектів розвитку ВО в Європі [190].

На основі структурно-логічного аналізу установчих документів ЄСС нами було визначено основні функції, які реалізуються Радою в чотирьох напрямках: внутрішня організація Союзу, робота Виконавчого комітету, членство в ЄСС та діяльність Робочих груп (див. рис. 2.2).

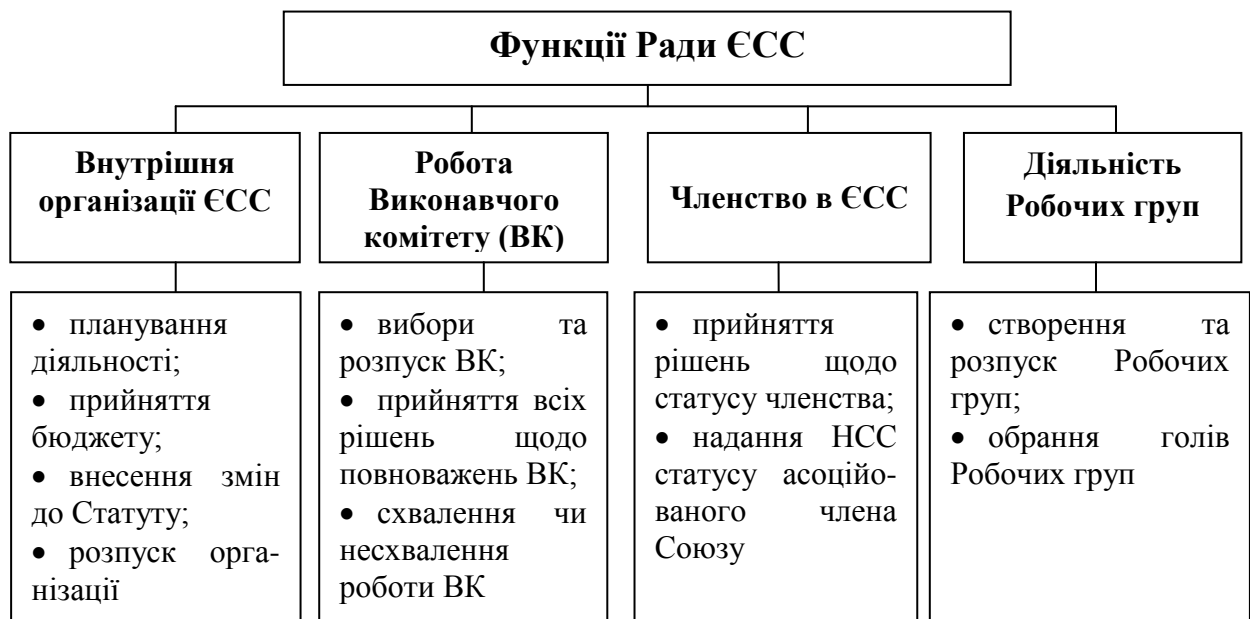

Рис. 2.2. Основні функції Ради ЄСС

Іншим важливим управлінським органом ЄСС є *Виконавчий комітет (ВК) (the Executive Committee)*, до складу якого входить Президія (Голова та два заступники), а також ще сім членів. Діяльність ВК унормовано Статутом та Регламентом (Standing Orders) ЄСС, у яких визначено основні завдання даного виконавчого органу, а саме: формування порядку денного засідання Ради; організація виконання рішень ухвалених на засіданнях Ради ЄСС; розробка програмних документів; визначення політичної стратегії Союзу; обрання Координаторів та призначення внутрішніх цільових груп, а також Секретаріату; розробка та реалізація у разі необхідності процедури створення керівних комітетів для Експертних груп; інформування усіх інституцій та членів ЄСС

про рішення Виконавчого комітету; розробка портфоліо компетенцій для всіх структурних підрозділів й обраних представників НСС відповідно до Плану роботи та трирічної стратегічної рамки ЄСС; відповідальність за загальне фінансове благополуччя й розвиток організації; звітування про результати роботи перед Радою [189].

ВК може делегувати повноваження і відповідальність за виконання певних завдань *Президії (the Presidency)*, яка в свою чергу має доповідати про результати на кожному зібранні. Отже, підзвітність є важливим принципом роботи всіх керівних структур ЄСС, що забезпечує демократичність і прозорість ухвалення та реалізації зовнішньої і внутрішньої політики організації.

До важливих документів, які ВК не лише розробляє, але й несе відповідальність за виконання основних положень, слід віднести щорічний *План роботи ЄСС (ESU's Plan of Work)*, *Стратегічні політичні пріоритети (Strategic Political Priorities)* (план роботи на три роки) та *Програмні акти (Policy Papers)*.

Річні цілі, завдання, стратегії, на основі яких функціонує ЄСС, а також форми звітності й джерела фінансування діяльності Союзу викладено в Планах роботи [181]. Особливістю даного документу є наявність чітко окреслених напрямів діяльності організації на рік, що допомагає сфокусуватися на вирішенні найгостріших проблем студентства або розвитку вищої освіти взагалі. На основі аналізу Планів роботи ЄСС можемо констатувати, що пріоритети даної організації знаходяться у площині Болонського процесу й Лісабонської стратегії. Цей факт є ще одним підтвердженням активної позиції Союзу щодо процесу модернізації вищої школи. Крім того, важливим завданням, згідно із щорічними Планами, є як зовнішній так і внутрішній розвиток організації, що включає збільшення підтримки й розширення послуг для НСС, розвиток організаційної структури, диверсифікацію джерел фінансування, забезпечення гендерної рівності, налагодження партнерських зв'язків із іншими організаціями.

У Програмних актах ЄС (1999–2014 рр.) окреслено політику організації щодо ключових проблем розвитку Європейської вищої освіти (див. Додаток Е) [182]. На основі логіко-системного аналізу даних документів нами було визначено основоположні принципи діяльності Союзу на міжнародній освітньо-політичній арені, а саме:

- принцип репрезентативності, що передбачає представництво інтересів студентства на наднаціональному рівні розвитку вищої освіти;
- принцип демократичності та прозорості, що означає відкритий доступ до будь-якої інформації щодо функціонування організації, колегіальний склад головного управлінського органу Союзу, ухвалення важливих політичних, організаційних, фінансових чи кадрових рішень шляхом голосування;
- принцип неприбутковості, тобто основною метою заснування організації не є одержання прибутку;
- принцип солідарності на національному та міжнародному рівнях, що передбачає всебічну (у тому числі й юридичну) підтримку студентів у разі репресій або порушення їхніх прав;
- принцип рівності, що є однією з фундаментальних засад формування як внутрішньої, так і зовнішньої політики ЄС і передбачає конкретні дії, спрямовані на подолання будь-яких проявів дискримінації серед студентів або ж по відношенню до них (підвищення обізнаності щодо існуючих видів і форм дискримінації в університетських містечках, підтримка програм інтернаціонального обміну студентами й міжкультурної взаємодії, реалізація проектів щодо боротьби з расизмом і гендерною дискримінацією тощо);
- принцип рівних можливостей у доступі до вищої освіти, що передбачає відстоювання права людини на освіту незалежно від її походження, соціального статусу або матеріального забезпечення;
- принцип цілеспрямованості, що передбачає чітке формулювання цілей діяльності організації в контексті БП та консолідацію всіх ресурсів задля їх досягнення;

- принцип проактивності, тобто в ході імплементації Болонських реформ ЄСС зайняв активну позицію суб'єкта даного процесу, що має сформовану систему цінностей та пріоритетів, відстоює свої погляди й здійснює вплив на розвиток європейської освітньої системи;

- принцип неупередженості, що означає незалежність Союзу від будь-якого негативного впливу або ж маніпуляцій з боку третіх сил;

- принцип безперервності взаємодії з іншими суб'єктами БП, дотримання якого, на думку фахівців Союзу, є запорукою ефективності реалізації модернізаційних перетворень і успішного розвитку ЄПВО.

Аналіз стратегічних документів також засвідчив, що в процесі розбудови ЄПВО ЄСС відстоює такі важливі засади його успішного розвитку:

1) демократизм та прозорість ухвалення рішень, що передбачає залучення усіх зацікавлених сторін, зокрема студентства, до процесу продукування освітньої політики та управління в системі вищої освіти на всіх рівнях;

2) студентоцентрованість, що являє собою не лише підхід у навчальному процесі заснованому на теорії конструктивізму, але й своєрідну культуру вишу, характерною особливістю якої є бачення студентства як невід'ємної частини академічної спільноти;

3) рівний доступ до програм мобільності, що передбачає подолання соціальної й економічної нерівності в цій сфері;

4) пріоритет державного фінансування вищої ВО над приватним.

З метою підвищення ефективності впливу в пріоритетних для ЄСС галузях Виконавчий комітет призначає *Координаторів (Coordinators)*, тобто експертів відповідальних за розвиток політики в даних напрямках. Наразі в організації працюють Координатори з питань прав людини та солідарності, рівності можливостей, а також членства в ЄСС. У таблиці 2.1 систематизовано їхні основні обов'язки, які є чітко визначеними Регламентом.

Особливе місце в структурі ЄСС належить *Робочим групам (Working Groups)*, що відповідають за певну сферу діяльності організації, та *Експертним комітетам (Experts' Pools)*, основною метою яких є залучення студентства до вирішення нагальних питань в освіті та управлінні. Однак, маємо констатувати,

що в Статуті не приділено належної уваги нормам функціонування даних підрозділів. Натомість певну характеристику їхніх компетенцій подано в Регламенті роботи ЄСС. Однак, на наш погляд, визначені сфери відповідальності й функції як Робочих груп, так і Експертних комітетів у складі Союзу є досить узагальненими та навіть суперечливими. У даному документі, зокрема зазначено, що діяльність Робочих груп має зосереджуватися в напрямках, які не являються нагальними для ВК, проте є важливими для організації взагалі.

Таблиця 2.1

Обов'язки Координаторів Виконавчого комітету ЄСС [189]

<i>Координатор з питань прав людини та солідарності</i>	<i>Координатор з питань рівності можливостей</i>	<i>Координатор з питань членства в ЄСС</i>
<ul style="list-style-type: none"> • допомога ВК у вирішенні питань щодо порушення прав людини; • просування Хартії студентських прав та підготовка заходів ЄСС у міжнародний день студентства; • розробка політики ЄСС у галузях, пов'язаних із реалізацією прав і свобод людини 	<ul style="list-style-type: none"> • реалізація стратегії вирішення гендерних проблем; • нагляд за дотриманням принципу рівності в діяльності ЄСС; • розробка політики з питань рівності й рівноправ'я всередині і за межами Союзу; • відвідування й організація тренінгів з питань рівних можливостей; • представництво ЄСС на зовнішніх заходах з питань справедливості й рівноправ'я за дорученням ВК 	<ul style="list-style-type: none"> • обробка запитів, що стосуються членства в ЄСС; • координація та, за необхідності, участь в ознайомлювальних поїздках; • організація тренінгів з питань розвитку студентського руху та координація інших тренінгів для НСС; • розробка інформаційного інструментарію на основі позитивного досвіду для полегшення становлення й розвитку НСС та локальних студентських спілок.

У той самий час, одним із основних завдань даного підрозділу є тісна співпраця з ВК та Координаторами в процесі розробки політики Союзу з актуальних питань [189]. До інших обов'язків Робочих груп належать: внесення пропозицій у Раду щодо перспектив діяльності ЄСС у конкретних галузях; накопичення інформації у своїх галузях і її розповсюдження; участь у зовнішніх заходах, що стосуються сфер їхньої компетенції.

Експертні комітети за визначенням є автономними структурами, що проводять зовнішні експертизи, консультації, тренінги з певних питань. Також у Регламенті схарактеризовано процедуру заснування та основні засади

управління комітетами, однак не знаходимо жодного слова про конкретні цілі й завдання даних організаційних структур. Отже, відсутність чітко визначених норм функціонування Робочих груп і Експертних комітетів, суперечності в формулюванні завдань, а також брак інформації про результати діяльності конкретних Робочих груп та Експертних комітетів (крім Експертного комітету з питань забезпечення якості) на основному веб-ресурсі ЄСС свідчать, на наш погляд, про невизначену концепцію роботи або ж певний занепад даних підрозділів.

Важливим структурним компонентом ЄСС є *Секретаріат (Secretariat)*, головною місією якого, за Статутом, є: всебічна допомога ВК у процесі імплементації рішень ухвалених Засіданням Ради або ВК. Детальну ж інструкцію роботи Секретаріату подано в Регламенті ЄСС. До основних обов'язків даного підрозділу належать: збір і поширення інформації серед НСС та інституцій Союзу; налагодження зв'язку між НСС та іншими структурами в галузі освіти; бухгалтерський облік за дорученням ВК під контролем Голови ЄСС; фандрейзингова діяльність; координування процесу виконання рішень, прийнятих Радою чи ВК; налагодження зовнішніх зв'язків, громадських відносин і контактів із пресою; за дорученням Президії чи ВК координування проектів та заходів ЄСС. Принагідно зауважимо, що, на відміну від інших підрозділів Союзу, до складу Секретаріату можуть входити не лише студенти. Це пояснюється потребою у кваліфікованих спеціалістах, які б могли швидко й ефективно виконувати адміністративну роботу та здійснювати фінансовий менеджмент.

Таким самим правом користується ще один не менш важливий підрозділ, а саме *Комісія із внутрішнього аудиту (Commission for Internal Auditing)*. Напрями діяльності даної інституції окреслено в Фінансовому Регламенті ЄСС (*ESU's Financial Standing Orders*), що регулює всі фінансові питання організації. У даному документі, зокрема, зазначено: «Комісія є дорадчим органом, що надає рекомендації з фінансових питань Президії, ВК та Раді, допомагає у формуванні бюджету, здійснює внутрішній аудит кожні півроку і звітує про свою діяльність на Засіданнях Ради» [179]. Таким чином, схарактеризований підрозділ не несе

відповідальності за розпорядження бюджетом, а лише надає кваліфіковану консультацію керівним структурам. Доходи та видатки організації контролює ВК, а саме Заступники Голови ЄСС за сприяння Секретаріату.

Згідно з Регламентом, основним джерелом наповнення бюджету ЄСС, як і належить неурядовій організації, є членські внески. Додатково Союз може отримувати гранти й спонсорську підтримку, якщо тільки прийняття такого доходу не суперечить цілям і завданням, визначеним Статутом (частина 3.1) [190]. Однак, у щорічних звітах про Діяльність ЄСС, які почали розроблятися з 2009 р., указано, що організація продовжує одержувати значну фінансову допомогу від європейських інституцій, оскільки внески НСС покривають лише чверть витрат [173; 174; 175; 176; 177; 178]. Аналіз доходів та видатків Союзу за 2010–2013 рр. (див. Додаток Ж) засвідчив, що основним джерелом (більше 60 %) наповнення бюджету ЄСС є гранти та фінансування проектів, надані переважно Європейською комісією. Основні видатки стосуються, перш за все, реалізації проектів, відряджень та організації діяльності ЄСС. Підкреслимо разом з тим, що проектні затрати щороку зменшуються, у той час як кошторис адміністрування й утримання персоналу зростає. Крім того, досить цікавим є твердження укладачів Звіту за 2013 р. про негативний баланс бюджету попередніх років (2010–2012 рр.) [177, с. 26], хоча, як засвідчив аналіз звітних документів, доходи протягом зазначеного періоду перекидалися над видатками й, навіть, залишалися вільні кошти. Така невідповідність інформації може свідчити як про банальну помилку, так і про неправдивість даних та спробу приховати реальні показники. Незрозумілим залишається також поповнення бюджету шляхом відшкодування витрат на поїздки, адже в документах не сказано жодного слова про джерела такої підтримки.

Таким чином, можемо зробити припущення, що ЄСС не є повністю незалежним студентським об'єднанням, порушує принципи діяльності, унормовані в програмних документах і не може неупереджено представляти інтереси студентства, особливо, якщо вони суперечать позиції основного спонсору організації – ЄК, що є офіційним повноправним членом ГСБП і *de*

facto найвпливовішим суб'єктом БП. У той самий час, важливими умовами для потенційних членів ЄСС, тобто Національних студентських союзів (НСС), які прагнуть увійти до складу досліджуваної організації, є автономність і неупередженість, підконтрольність лише студентам, а також демократичність ухвалення рішень. Варто зазначити, що у Статуті та Регламенті роботи Союзу визначено можливі види кооперації з НСС країн Болонського клубу та права, що отримує повноправна членська організація, кандидат в члени ЄСС або асоційована організація (див. рис. 2.3) [189; 190].

Рис. 2.3. Види кооперації Союзу з внутрішніми партнерами та права НСС у складі ЄСС.

Кандидатом у члени ЄСС національна студентська організація стає, надавши всі необхідні документи, а саме власний Статут, Регламент роботи, зведений план роботи, заяву й заповнену анкету. Статус кандидата НСС одержує мінімум на рік і у цей період його представники зобов'язані відвідувати засідання Ради й інші заходи ЄСС, а також постійно надавати інформацію щодо своєї діяльності. Після детального аналізу документації та роботи НСС фахівцями Союзу ухвалюється рішення щодо організації

офіційного візиту команди експертів ЄСС, за результатами якого готується загальний звіт, що містить рекомендації про затвердження НСС у якості повноправного члена або ж подовження статусу кандидата [189]. Таким чином, можемо стверджувати, що ЄСС проводить ретельний відбір своїх внутрішніх партнерів і в разі, якщо кандидат не відповідає визначеним критеріям, Союз готовий надати допомогу в розвитку НСС, призначивши консультантом одну з членських організацій, і через рік переглянути рішення щодо членства.

Асоційовані організації ЄСС – це, зазвичай, міжнародні об'єднання студентів професійного спрямування (Міжнародна федерація студентів-медиків (IFMSA), Європейська асоціація студентів-медиків (EMSA), Європейська асоціація студентів-фармацевтів (EPSA) тощо), які прагнуть долучитися до діяльності Союзу, але не можуть стати повноправними членами, оскільки не являються національними представницькими союзами. Як видно з рис. 2.2, асоційовані організації, яких на 2015 р. налічувалося в ЄСС тринадцять, мають право відвідувати лише відкриті засідання та вносити пропозиції.

Крім внутрішніх партнерів (НСС) та асоційованих організацій, Союз тісно співпрацює з зовнішніми партнерами, особливо з іншими наднаціональними структурами БП, які представляють різні групи зацікавлених у модернізації ВО сторін. Далі нам вважається необхідним з'ясувати сутнісні характеристики й основні напрями діяльності європейських представницьких організацій, що разом із ЄСС утворили групу Є-4 і стали досить впливовими суб'єктами БП.

Інтереси ВНЗ та академічної спільноти на наднаціональному рівні представляє *Європейська асоціація університетів (ЄАУ/ЕУА)*, що являє собою унікальну платформу для співпраці європейських університетів. Основною місією Асоціації як організації, що об'єднує понад 800 ВНЗ у 46 країнах Європи, є вплив на процес розробки освітньої політики європейського рівня, що стосуються діяльності національних університетських асоціацій або окремих університетів-членів ЄАУ [191]. Згідно з Робочою програмою, діяльність Асоціації зосереджено в таких основних площинах: розвиток ЄПВО через Болонський процес;

дослідження та інновації; інтернаціоналізація ВО і наукових досліджень; підвищення якості управління європейськими університетами [193].

ЄАУ стала офіційним суб'єктом БП з метою представництва інтересів університетів у контексті модернізаційних зрушень у ВО. У якості консультативного органу кожні два роки Асоціація бере участь у Міністерських конференціях, до яких готує Декларацію про стан реалізації реформ на національному рівні. У період між міністерськими зустрічами ЄАУ працює у складі ГСБП та численних робочих і цільових груп, забезпечуючи швидку та ефективну імплементацію ухвалених рішень. Крім того, шляхом реалізації проектів та досліджень Асоціація здійснює аналіз нових тенденцій, сучасних викликів і нагальних проблем, що стоять перед університетами. Головним інструментом моніторингу результатів болонських реформ став спільний аналітичний проект ЄАУ з ЄК *«Тенденції» («Trends»)*, у якому особливу увагу приділено проблемам вільного доступу до ВО, залучення університетів до болонського дискурсу, розвитку механізмів забезпечення якості освіти, інституційного рівня модернізації ВО тощо.

Отже, дослідження, аналітичні розвідки та проекти ЄАУ роблять важливий внесок у розвиток освітньої політики та становлення університетів, що здатні адекватно відповідати на глобальні виклики сучасності. Відтак, можемо констатувати, що дана європейська організація є впливовим суб'єктом БП, який активно долучається до процесу розбудови ЄПВО.

Потужним суб'єктом модернізації ВО, зокрема процесу гарантування якості, є *Європейська мережа із забезпечення якості вищої освіти (ЄМЗЯ/ENQA)*, яка була заснована у 2000 р. з метою активізації європейської співпраці у даному напрямі. Статутом організації визначено такі напрями діяльності: обмін інформацією і досвідом у галузі методологічних досліджень; розробка та підтримка Стандартів і рекомендацій у галузі забезпечення якості; проведення перевірок на прохання міністрів освіти, національних і регіональних органів влади та інших інстанцій, які працюють у межах БП; сприяння розвиткові процедур забезпечення якості в галузі транснаціональної

європейської ВО; сприяння створенню спеціальних експертних комісій для забезпечення ефективності діяльності акредитаційних агенцій; кооперація з іншими європейськими організаціями й зацікавленими сторонами; участь у розвитку ЄПВО [172]. Отже, можна стверджувати, що діяльність ЄМЗЯ сфокусована на процесі забезпечення якості ВО, співпраці з іншими організаціями та підвищенні конкурентоздатності європейської ВО. Основними формами організації роботи Асоціації є конференції, семінари, транснаціональні проекти, що стосуються питань забезпечення якості, а також публікація звітів і підтримка офіційного веб-сайту.

Ще один членом групи Є-4 стала *Європейська асоціація вищих навчальних закладів (ЄАВНЗ/EURASHE)*, яка була заснована у 1990 р. як неурядова міжнародна організація. До складу даної структури входять національні й професійні асоціації коледжів, політехнічних інститутів та окремі організації пов'язані з професійною ВО.

Місією ЄАВНЗ визначено захист інтересів інституцій вищої професійної освіти й безперервне підвищення її значимості та якості як у країнах ЄС, так і в інших європейських державах. Крім того, пріоритетними завданнями організації є: сприяння створенню ЄПВО та простору наукових досліджень; сприяння транснаціональній співпраці між членами організації; забезпечення можливостей обміну інформацією, поглядами щодо майбутнього розвитку ВО; досягнення співпраці в галузі ВО шляхом встановлення тісних зв'язків з іншими організаціями, які мають схожі цілі; забезпечення та підтримка співпраці між учасниками ЄАВНЗ та інституціями за межами ЄПВО [168]. У складі Асоціації діють п'ять робочих груп за такими основними спрямуваннями: вища професійна освіта та професійно-орієнтовані дослідження й інновації, навчання впродовж життя й працевлаштування, мобільність та відкритість у сфері ВО, забезпечення якості та механізмів прозорості, національні рамки кваліфікацій та студентоцентроване навчання [167]. Очевидно, що функціонування спеціальних груп сприяє успішній реалізації численних проектів ЄАВНЗ. Таким чином, у контексті БП

ЄАВНЗ представляє інтереси як закладів вищої професійної освіти, так і громадян, зацікавлених у навчанні впродовж життя. Асоціація залучається до освітньо-політичної діяльності і як консультативний орган ГСБП. У спільних питаннях щодо модернізації ВО ЄАВНЗ тісно співпрацює з національними студентськими союзами, ЄМЗЯ та ЄАУ.

Аналіз документів, зокрема Комюніке й Декларацій, затверджених у контексті БП, дозволяє дійти висновку, що пріоритетним напрямом роботи групи Є-4 стало забезпечення якості ВО. Саме назване об'єднання за дорученням Міністрів освіти країн Болонського клубу, сформульованим у Берлінському комюніке (2003 р.), розробили Європейські стандарти й рекомендації щодо забезпечення якості (ЄСР) (European quality assurance standards and guidelines (ESG)), які були схвалені на конференції в Бергені (2005 р.). Основними цілями запровадження ЄСР були такі: створення загальної рамки функціонування систем забезпечення якості навчання і викладання на європейському, національному та інституційному рівнях; визначення можливостей можливостей для забезпечення й підвищення якості вищої освіти в ЄПВО; підтримка формування взаємодовіри, а відтак полегшення визнання кваліфікацій і мобільності в межах та поза межами національних кордонів; налагодження інформаційного потоку щодо забезпечення якості в Європі [304]. Структура документу охоплює три взаємопов'язані блоки (внутрішнє забезпечення якості, зовнішнє забезпечення якості, агенції з забезпечення якості), у кожному з яких представлено стандарти, що описують узгоджені й загальноприйняті процедури забезпечення якості вищої освіти в ЄПВО, а також рекомендації, які пояснюють важливість тих чи інших стандартів і окреслюють можливі шляхи їх впровадження. Таким чином, незважаючи на те, що ЄСР є досить узагальненими й необов'язковими для виконання, вони заклали основу для подальшої взаємодії ВНЗ, агенцій із забезпечення якості й інших суб'єктів розвитку ВО. За твердженням експертів ЄАУ, ЄСР стали важливим компонентом «архітектури якості» в ЄПВО й здійснили позитивний вплив, в першу чергу, на процес інтернаціоналізації контролюючих органів і залучення

студентів до забезпечення якості ВО, а також на подальшу професіоналізацію агенцій з забезпечення якості [192, с. 7, 62]. Значимо разом з тим, що названий документ став першим суттєвим результатом тривалого співробітництва й взаємоповаги у процесі дискусій між усіма учасниками групи Є-4. Згідно з доповіддю Президента ЄМЗЯ Дж. Суна (Jh. Thune), підготовленою до Міністерської конференції в 2005 р., в основу ЄСР було покладено такі документи: 1) Грацька Декларація ЄАУ (2003 р.), у якій констатовано, що мета європейського виміру забезпечення якості полягає у сприянні взаємній довірі й підвищенню прозорості з урахуванням різноманітності національних контекстів і предметних галузей; 2) результати пілотного проекту ЄМЗЯ під назвою «Транснаціональний європейський проект з оцінки якості» (Transnational European Evaluation Project) (2002–2003 рр.); 3) офіційні заяви ЄСІБ «Щодо узгоджених стандартів, процедур і рекомендацій на європейському рівні» (2004 р.) і «Про рецензування забезпечення якості та акредитації агентств» (2004 р.); 4) Програмна заява ЄАВНЗ «Про Болонський процес» [304, с. 11].

Принагідно зазначимо, що в процесі розробки ЄСР сторони узгодили умови внесення змін до названого документу, принциповою серед яких було залишити право подальшого вдосконалення за його авторами, тобто Групою Є-4. Відтак, оскільки з 2005 р. було досягнуто значного прогресу в забезпеченні якості, а також за іншими напрямками БП, які впливають на зміну освітньої парадигми в бік студентоцентрованого навчання, у 2012 р. Комюніке міністрів закликала Групу Є-4 у співпраці з іншими організаціями (Освітній Інтернаціонал, BUSINESSEUROPE) підготувати пропозицію щодо оновлення ЄСР, щоб зробити їх більш зрозумілими, прикладними та корисними. Процес оновлення передбачав низку консультацій, у яких взяли участь як основні представницькі організації, так і Міністерства. На основі аналізу великої кількості коментарів, пропозицій і рекомендацій було досягнуто консенсусу між усіма залученими суб'єктами щодо шляхів сприяння забезпеченню якості в ЄПВО і в 2015 р. під час Єреванської конференції Міністри затвердили новий варіант ЄСР [362].

Використання методів порівняння й узагальнення уможливило визначення особливостей названого документу в порівнянні з попереднім варіантом [304; 305], а саме:

1. *Внутрішнє забезпечення якості*: визначення політики забезпечення якості ВО як частини стратегічного менеджменту ВНЗ (2015 р.), а не окремого напрямку діяльності вишу (2005 р.); окреслення чіткої ролі внутрішніх стейкхолдерів, зокрема студентів, які мають розвивати й реалізовувати політику вишів щодо забезпечення якості; формулювання детальних рекомендацій щодо розроблення й затвердження навчальних програм; представлення студентоцентрованого навчання як нової парадигми в освіті, імплементація якої є запорукою підвищення якості; наголошення на необхідності застосування справедливих і прозорих процедур під час найму викладацького складу; встановлення належного фінансування не лише процесу навчання, але й викладання; визначення моніторингу та періодичного перегляду навчальних програм, як важливої умови забезпечення якості.

2. *Зовнішнє забезпечення якості*: вказано на необхідності залучення стейкхолдерів до зовнішніх процедур забезпечення якості; акцентовано важливість доступності повних звітів зовнішніх експертиз, а також рішень, затверджених на їхній основі, для академічної спільноти, зовнішніх партнерів та інших зацікавлених осіб; визначено необхідність розроблення апеляційних процедур по завершенню зовнішньої експертизи;

3. *Агенції з забезпечення якості ВО*: агенції мають залучати ключових стейкхолдерів у ВО до своєї діяльності, в тому числі процесу затвердження важливих рішень; наголошено, що незалежність агенцій є важливою умовою автономізації університетів; агенції мають постійно розробляти й публікувати звіти щодо своєї діяльності; агенції мають зобов'язання вдосконалюватися та підвищувати якість своєї діяльності.

Таким чином, оновлені ЄСР характеризуються поглибленням процесу забезпечення якості за рахунок уточнення основних процедур, впровадження

студентоцентрованої парадигми, підвищення рівня публічності та залучення всіх зацікавлених сторін до процесу затвердження й імплементації рішень.

Вагомим внеском Групи-Є4 у процес забезпечення якості ВО в контексті БП стало започаткування за дорученням Міністрів освіти у 2006 р. й проведення щорічного Європейського форуму з забезпечення якості (European Quality Assurance Forum (EQUAF)). Основною метою даного заходу було визначено створення платформи для обговорення, професійного розвитку й обміну досвідом між основними суб'єктами в галузі забезпечення якості ВО [171]. Крім того, на прохання Міністрів, висловлених у Бергенському (2005 р.) [110] й Лондонському Комюніке (2007 р.) [238], Група Є-4 заснувала інноваційну структуру наднаціонального рівня – Європейський реєстр із забезпечення якості (ЄРЗЯ) / European Quality Assurance Register for Higher Education (EQAR)), що розпочав свою діяльність у 2008 р. й продовжує сприяти подальшому розвитку ЄПВО по теперішній час. Основними завданнями ЄРЗЯ в контексті БП є такі: 1) сприяння мобільності студентів шляхом підвищення взаємодовіри серед ВНЗ; 2) скорочення можливостей для так званих «акредитаційних фабрик», тобто агенцій, які не мають офіційного дозволу проводити експертизи; 3) забезпечення можливості для ВНЗ обирати між різними агенціями згідно з міжурядовими домовленостями [172]. Рішення про включення агенції з забезпечення якості до Реєстру приймається на основі зовнішньої експертизи й відповідності ЄСР.

Важливим компонентом механізму співробітництва ЄСС з іншими представницькими структурами, крім вищезгаданої кооперації у складі групи Є-4 та ГСБП, є реалізація спільних проектів і досліджень, спрямованих на подолання протиріч та вирішення проблем пов'язаних із модернізаційними змінами у ВО.

У таблиці 2.2 подано лише наймасштабніші освітні проекти, що стали платформою для тісної співпраці досліджуваних суб'єктів БП. Цікаво, що фінансування вищезгаданих ініціатив здійснюється виключно в межах програм ЄК і цей факт лише підтверджує потужний вплив даної структури на ВО за всіма напрямками її розвитку.

Найбільші спільні проекти й дослідження суб'єктів БП

Назва проекту чи дослідження	Період реалізації	Мета	Суб'єкти БП - партнери проекту	Джерела фінансування
<i>Інформаційний проект щодо реформування ВО (Information Project on HE Reform)</i>	2006–2007 рр.	підтримка європейських інституцій ВО в процесі реалізації реформ шляхом розповсюдження довідкових матеріалів і підготовки Болонських промоу-терів на національному рівні	ЄАУ, ЄАВНЗ, ЄСС	Грант від Європейської комісії
<i>«Забезпечення рівного доступу до ВО» (EQUNET project)</i>	2009–2012 рр.	покращення умов рівного доступу до ВО для маргінальних і нетрадиційних груп на основі принципу рівності	ЄАУ, ЄАВНЗ, ЄСС	Європейська комісія в межах програми «Навчання впродовж життя» (Lifelong Learning Programme)
<i>«Дослідження впровадження і застосування стандартів і керівних принципів забезпечення якості в ЄПВО» (MAP-ESG)</i>	2010–2012 рр.	збір інформації про реалізацію і впровадження стандартів і принципів забезпечення якості в 47 країнах БП на національному рівні, у ВНЗ і в структурах забезпечення якості	ЄАУ, ЄАВНЗ, ЄМЗЯ, ЄСС	Європейська комісія в рамках програми «Навчання впродовж життя» (Lifelong Learning Programme)
<i>Дослідження EUROGRADUATE</i>	з 2013 р	розробка методів подолання існуючих протиріч між ВО та ринком праці; забезпечення національних та міжнародних політиків, ВНЗ, ринку праці, студентів і дослідників необхідною інформацією та знаннями	ЄАУ, ЄАВНЗ, ЄСС	Європейська комісія в межах програми ERASMUS
<i>Аналіз впливу зовнішніх процесів забезпечення якості на інституції ВО (IMPALA)</i>	2013–2016 рр.	розробка й застосування методології оцінки впливу європейських процедур забезпечення якості на ВНЗ	ЄМЗЯ, ЄСС	Європейська комісія в межах програми «Навчання впродовж життя» та ERASMUS

У контексті нашої розвідки необхідним вважаємо визначення основоположних принципів взаємодії суб'єктів БП, дотримання яких, на нашу думку, є запорукою ефективного управління модернізаційними процесами в європейській ВО. Отже, було встановлено, що діяльність кожної організації, як представницької структури, спрямована на захист інтересів певної групи стейкхолдерів ВО, об'єднаних спільною метою – розвиток якісної конкурентоспроможної європейської освітньої системи. Необхідність консолідації зусиль усіх учасників БП заради досягнення поставлених цілей і становлення ЄПВО акцентовано в усіх Болонських Комюніке і Деклараціях. Відтак, важливим принципом кооперації суб'єктів модернізації ВО є *єдність і узгодженість*. На практиці цей принцип реалізується за допомогою форумів, конференцій, зустрічей на різних рівнях з метою обговорення та погодження найбільш суперечливих питань і проблем у процесі вироблення освітньої політики.

Оскільки найбільш важливими завданнями суб'єктів БП у складі ГСБП є організація процесу роботи основних структур, досягнення встановлених цілей за допомогою реалізації ключових ініціатив, а також моніторинг отриманих результатів за допомогою аналітичних досліджень, наступним основоположним принципом взаємодії наднаціональних суб'єктів, на наш погляд, є *орієнтація як на процес, так і на результат та оцінку результатів*.

Основоположним принципом, дотримання якого нам вважається вкрай важливим для успішної кооперації, є *сталість інформаційного обміну*. Ми погоджуємося, що потік як формальної, так і неформальної інформації серед транс'європейських колективних суб'єктів, згідно з дослідженнями норвезьких учених М. Елкен (M. Elken) і М. Вукасовік (M. Vucasovic), є більш інтернаціоналізованим, жвавим і стабільним, ніж серед суб'єктів інших рівнів БП [154, с. 10–11]. Ключовими факторами, що сприяють розвитку високого рівня комунікації, є часті зустрічі на конференціях європейського рівня, засіданнях ГСБП, а також реалізація спільних проектів у контексті БП.

Цілком очевидно, що важливою умовою становлення нової моделі європейської ВО є відкритість управлінської системи, доступ до неї всіх

стейкхолдерів. Отже, *прозорість процесу ухвалення рішень* є також основоположним принципом для суб'єктів БП

На кінець, ми виокремили принцип *делегування повноважень* як невід'ємний аспект організації функціонування кожної схарактеризованої міжнародної інституції, а також їхньої взаємодії в межах групи Є-4, ГСБП та спільних проектів. Адже, незважаючи на відсутність ієрархічних відносин, БП має досить складну структуру. У той час, коли стратегічні цілі ЄПВО затверджуються Міністрами ВО на міжнародних конференціях кожні два роки, відповідальність за їх реалізацію та моніторинг на європейському рівні покладена на ГСБП. Однак, згідно з дослідженнями британського науковця П. Лазетіка (P. Lazetic), існує низка проблем у розподілі відповідальностей у середині ГСБП. Так, наприклад, немає чіткого розмежування функцій між ГСБП і її Радою, що призводить до плутанини й втрати часу [231, с. 561]. Крім того, дослідники вказують на домінуючу позицію деяких суб'єктів БП у процесі ухвалення важливих рішень [108; 154; 207]. Зважаючи на важливість дотримання даного принципу, структура БП і механізми співпраці його суб'єктів потребують подальшого дослідження й удосконалення.

У контексті даної наукової розвідки далі нам вважається необхідним детальніше дослідити змістовий компонент діяльності ЄСС щодо модернізації ВО, а також проаналізувати процесуальний аспект участі даної організації у БП.

2.2. Змістові й процесуальні засади діяльності Європейського студентського союзу щодо реалізації академічних та соціальних інтересів студентів у контексті Болонського процесу.

У головному установчому документі ЄСС констатовано, що досліджувана організація є неприбутковою міжнародною структурою, основними цілями діяльності якої визначено такі:

- відстоювання поглядів студентів щодо розвитку освітньої системи;

- представництво освітніх, соціальних, економічних та культурних інтересів студентів на європейському рівні;
- захист рівних можливостей для всіх студентів незалежно від їхніх політичних переконань, вірувань, етнічного походження, статі, сексуальної орієнтації, соціального статусу чи стану здоров'я;
- відстоювання рівних прав на вищу освіту для всіх громадян;
- заохочення європейського та глобального співробітництва, а також сприяння обміну інформацією між студентами та студентськими союзами;
- покращення співпраці з іншими організаціями в питаннях, що стосуються освіти чи студентського життя;
- підтримка й надання допомоги національним студентським союзам у їхній діяльності щодо захисту інтересів студентства [190].

Логіко-системний аналіз основоположних документів, щорічних звітів, а також аналітичних публікацій дозволив визначити, що з метою реалізації окреслених пріоритетів ЄСС застосовує такі види діяльності:

I. *Освітньо-політична діяльність*, тобто залучення ЄСС як основного представника студентства в Європі до затвердження змін у галузі ВО на наднаціональному рівні. Принагідно зазначимо, що Союз відстоює прагматичний підхід до продукування європейської освітньої політики, що передбачає врахування позицій усіх зацікавлених у модернізаційних перетвореннях сторін. Таким чином, ЄСС заперечує ідею про те, що зміни в ВО мають відбуватися лише «згори-вниз» чи, навпаки, «знизу-вгору», характеризуючи затвердження важливих рішень у ЄПВО, як циклічний процес (див. рис. 2.4).

Головними формами реалізації освітньо-політичної діяльності ЄСС визначено такі:

1) участь спільно з іншими представницькими структурами в консультативно-дорадчих та експертних органах для забезпечення врахування позицій усіх суб'єктів освітньої політики (група Є-4, Група Супроводу Болонського процесу);

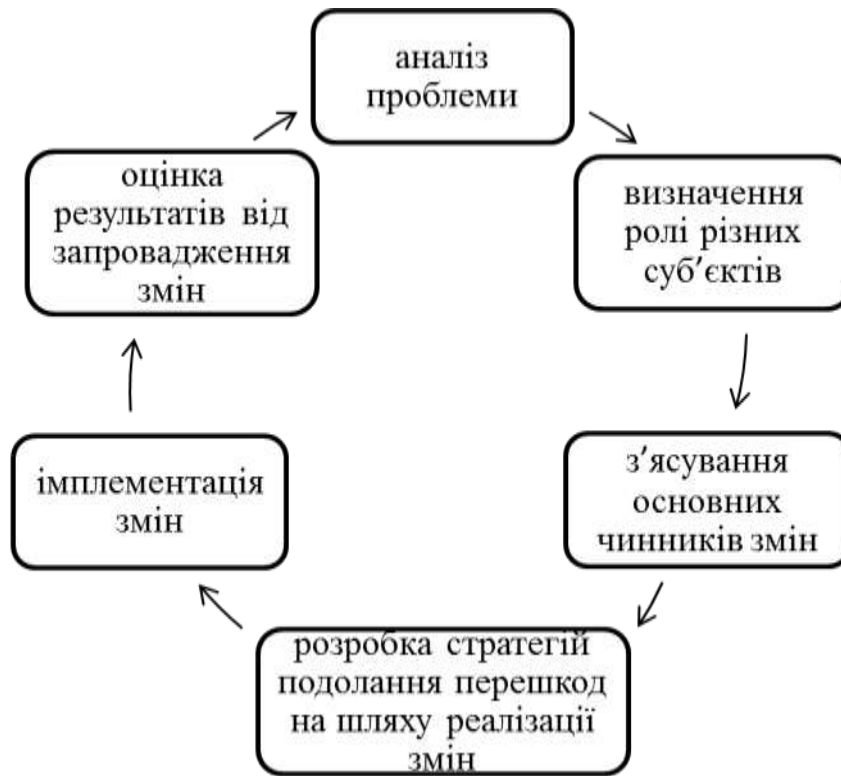

Рис. 2.4. Процес реалізації змін у ЄПВО (погляд студентів) [320, с. 18]

2) заснування асоційованих структур, які мають визначене коло завдань і створюються за принципом цільового підходу для їх розв'язання, найбільшою серед яких є Експертна група ЄСС із забезпечення якості;

3) відстоювання політики й принципів ЄСС серед інших стейкхолдерів на європейському й національному рівнях шляхом розробки програмних документів, затвердження студентських резолюцій, виступів із промовами та заявами під час освітньо-політичних заходів різного рівня.

II. *Просвітницька діяльність*, тобто збір, оброблення, узагальнення та поширення інформації щодо освітньої політики серед НСС-членів організації, інших суб'єктів БП й широкої громадськості. Основними формами реалізації даного виду діяльності було визначено такі:

- 1) соціологічні опитування серед НСС;
- 2) ініціативна участь представників ЄСС у міжнародних заходах з проблем розвитку європейської ВО та залучення студентства до цього процесу;

3) організація дискусій, форумів і конференцій із метою роз'яснення основних положень БП і визначення способів подолання існуючих суперечностей.

III. *Дослідницька діяльність*, що реалізується ЄСС, по-перше, шляхом моніторингових розвідок процесу імплементації Болонських положень і принципів у різних європейських країнах, а, по-друге, шляхом проведення дослідницьких проектів щодо різних аспектів розвитку ЄПВО. Згідно з логікою нашого дослідження, доцільним вважаємо детальніше розглянути кожен з зазначених форм залучення ЄСС до модернізації ВО в межах даного виду діяльності.

1. Моніторинг БП є однією з важливих форм залучення ЄСС до модернізації ВО, що реалізується шляхом розробки експертами Союзу серії аналітичних розвідок під спільною назвою *«Болонський процес очима студентів» (Bologna With Students Eyes)* (2003, 2005, 2007, 2009, 2012, 2015 р.), у яких схарактеризовано прогресивні зрушення у процесі модернізації національних систем ВО та визначено сфери реалізації завдань БП, що, на думку студентів, є проблемними. Підкреслимо разом із тим, що критичним зауваженням приділено значно більше уваги, ніж висвітленню позитивного досвіду, і це особливо помітно в ранніх розвідках (2003–2007 рр.). Так, наприклад, у першій аналітичній роботі *«Болонський процес очима студентів»* 2003 р. дослідники Дж. Алмквіст, Б. Бауман, П. Фонтес, Б. Лао та ін. (J. Almqvist, B. Baumann, P. Fontes, B. Lao) поряд із перевагами БП здійснили ґрунтовний аналіз загроз упровадження його положень за трьома категоріями: 1) загальні, а саме: різниця в темпах упровадження БП в різних країнах; 2) специфічні: доступ до другого рівня навчання, нова структура ступенів і забагато уніфікації, вплив висококваліфікованих фахівців за кордон, втрата національної автентичності через загальну структурну перебудову ступенів, гендерна дискримінація тощо; 3) імпліцитні мотиви впровадження БП: становлення «євроцентризму» в освітній політиці, комерціалізація освітніх послуг, нав'язування західноєвропейськими

країнами власного бачення розвитку ВО без урахування існуючих проблем у країнах Східної Європи тощо [159, с. 6].

У матеріалах публікації 2005 р. дослідники Б. Бауман, А. Білеські, Н. Хіренс, П. Лацетік (B. Baumann, A. Bielecki, N. Heerens, P. Lažetic) проаналізували рівень впровадження реформ на національному та інституційному рівнях, приділивши особливу увагу статусу студентів у ВО [160, с. 3]. Автори даної наукової розвідки на основі опитування, проведеного в 2003 р., та аналізу рівня залучення студентів до модернізаційних процесів у різних європейських країнах зробили спробу дати відповідь на питання: «Ким насправді є студенти в освітній політиці: споживачами освітніх послуг чи рівноправними партнерами в прийнятті важливих рішень?». Незважаючи на той факт, що рівень участі студентів і їхній вплив широко варіюється в Європі, було визначено галузі, де існують значні обмеження студентського впливу або він взагалі відсутній. Це зумовлено кількома причинами, які в певній мірі присутні в кожній країні та майже в усіх вишах: недостатнє правове регулювання повноцінної, а не лише консультативної, участі студентства в управлінських процесах; відсутність залучення студентів у неформальних органах, що продукують управлінські рішення; менш активна в порівнянні з іншими суб'єктами участь в обговоренні питань, пов'язаних із фінансами, наймом співробітників та умовами праці, вивченням навколишнього середовища тощо; менталітет інших зацікавлених сторін, які не звикли або не бажають розглядати студентів як рівноправних партнерів, сприймаючи їх як клієнтів без права голосу; небажання уряду і/або ВНЗ враховувати позиції студентства, якщо вони відрізняються від їхніх власних; відсутність достатнього фінансування й людських ресурсів для студентських спілок.

Апогеєм критики процесу модернізації ВО в контексті БП стала резонансна публікація Союзу під назвою «Чорна книга Болонського процесу» (2005 р.), у якій схарактеризовано невдалий досвід окремих держав та інституцій освіти, що не змогли реалізувати або ж не приділили достатньої уваги певним аспектам модернізації, а саме: становленню системи забезпечення якості освіти (Польща,

Румунія, Угорщина, Болгарія); впровадженню ЄКТС (франкомовна Бельгія, Німеччина, Польща, Македонія, Словенія, Хорватія, Угорщина, Данія, Норвегія); структурному реформуванню (Італія, Македонія, Словенія, Чехія, Швейцарія, Нідерланди, Естонія); впровадженню Додатка до диплома (Фінляндія, Мальта), соціальному виміру (Естонія, Нідерланди, Швеція, Бельгія, Швейцарія); залученню студентів (Румунія, Португалія, Італія, Швейцарія), розвитку академічної мобільності (Норвегія, Бельгія, Данія) [326]. Потрібно зазначити, що сьогодні дана публікація відсутня на офіційному сайті ЄСС і це свідчить, на нашу думку, про її неактуальність, оскільки більшість згаданих країн зробили певні кроки вперед і, хоча, можливо, й не вирішили всіх проблем, пов'язаних із впровадженням положень БП, проте значно наблизилися до реалізації його цілей.

Укладачі публікації «Болонський процес очима студентів» (2007 р.) А. Міккола, Б. Карапіна, К. Тюк (A. Mikkola, B. Carapinha, C. Tück) знову роблять акцент на проблемних тенденціях розвитку БП, вказуючи, по-перше, на значний відрив у реалізації змін між різними європейськими країнами; по-друге, на швидке впровадження деяких положень, у той час як інші, наприклад, соціальний вимір модернізації, повністю ігноруються; по-третє, на поверхневий підхід у здійсненні реформ; по-четверте, на ігнорування соціального виміру в національному контексті; по-п'яте, на відсутність конкретизації процедури визнання попередньої освіти, яка була представлена на Бергенській Конференції [161, с. 5–8]. Проте, починаючи з даної розвідки й у наступних публікаціях цієї серії, крім критичного аналізу процесу модернізації, представлено й власні рекомендації ЄСС щодо подальшого впровадження болонських положень (див. Додаток 3). Така зміна підходу та лібералізація політики ЄСС свідчить, на наш погляд, про трансформацію ролі студентства від пасивного спостерігача, що лише відчував на собі певний ефект реалізації нової освітньої політики, до партнера модернізаційних перетворень, зацікавленого в їх успіху.

2. Не менш важливою формою залучення ЄСС до модернізаційних перетворень у контексті БП є розробка й проведення власних масштабних дослідницьких проектів з метою вирішення найгостріших проблем розвитку

ЄПВО, а також партнерська участь у різних міжнародних ініціативах, перелік та характеристику яких подано в Додатку Н. Варто зазначити, що досліджувана організація має сформований механізм реалізації проектів, фінансування яких здійснюється виключно Європейською комісією (див. рис. 2.5).

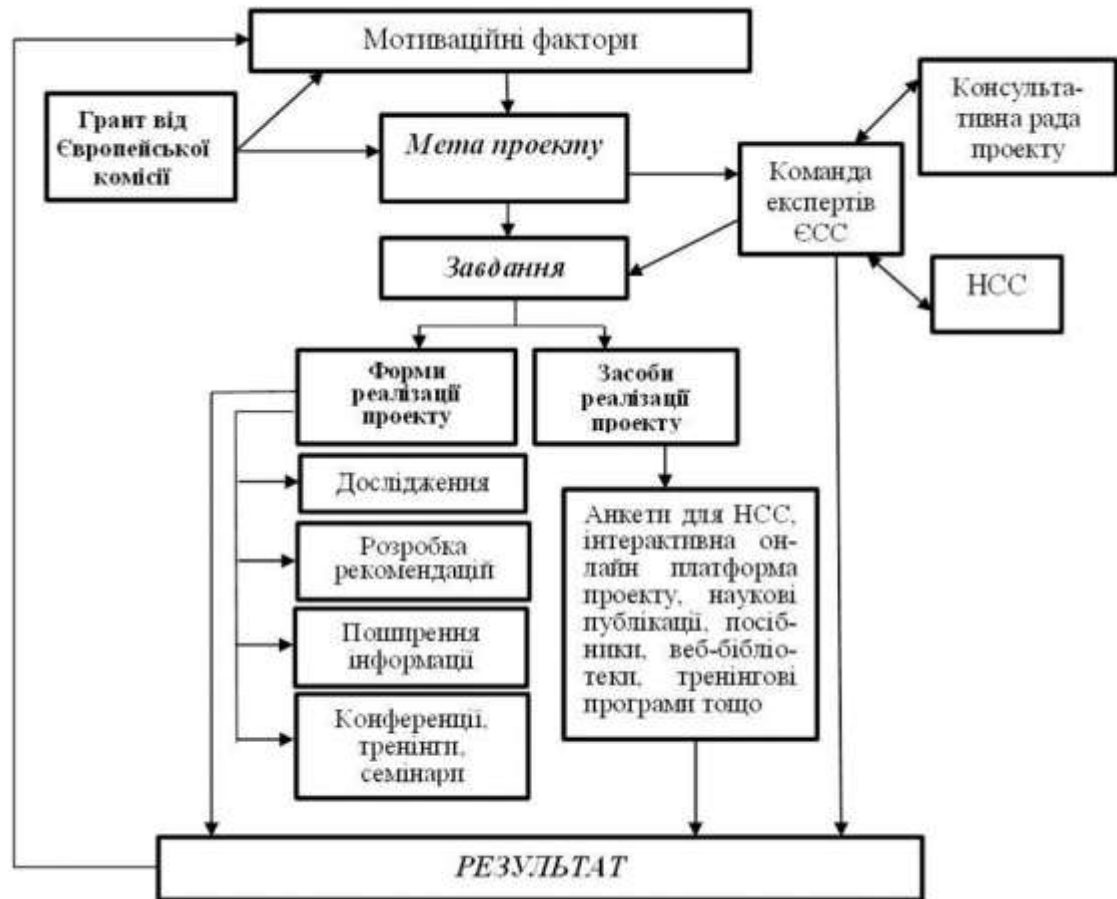

Рис. 2.5. Механізм реалізації проектів ЄСС

Отже, тематичний напрям та мету проекту ЄСС визначає на основі аналізу існуючих проблемних аспектів реалізації Болонських положень та потреб студентства, враховуючи рекомендації ЄК. Відповідальність за реалізацію проекту несе обрана команда експертів, яка в тісній співпраці з Консультаційною радою провідних науковців у галузі модернізації ВО та представниками НСС визначає основні завдання, форми та засоби їх виконання. Результатами проектної діяльності можуть бути наукові праці, посібники для студентів, рекомендації для суб'єктів модернізації ВО різних рівнів, підвищення професіоналізму та обізнаності студентських представників із тематики проекту.

До основних напрямів діяльності ЄСС щодо модернізації освітньої галузі ми відносимо: *забезпечення якості ВО, фінансування ВО, впровадження студентоцентрованої парадигми в навчальний процес, залучення студентства до управління ВО та готовність випускників до працевлаштування*. Далі проаналізуємо особливості освітньо-політичної, дослідницької та проектної діяльності досліджуваної організації у зазначених напрямках.

Проблема *забезпечення якості вищої освіти* завжди була у фокусі діяльності ЄСС, оскільки ще в першій студентській конвенції щодо розвитку БП (м. Готенберг, 2001 р.) було наголошено, що «доступна вища освіта високої якості є найбільшою необхідністю для розвитку демократичного європейського суспільства», а «необхідною умовою підвищення якості є активна співпраця національних систем забезпечення якості» [317]. З того часу гарантування якості залишається одним із найактуальніших питань для ЄСС, важливість вирішення якого наголошено майже в кожній аналітичній публікації, статті чи виступі.

Латвійська дослідниця, член Експертної групи ЄСС із забезпечення якості А. Казока (А. Kasoka) виокремила основні етапи залучення студентства до процесу забезпечення якості європейської ВО [217, с. 252–253].

На *першому етапі* (2001–2004 рр.) було ухвалено Празьке комюніке (2001 р.), у якому студентів вперше визнано компетентними й конструктивними партнерами розвитку ЄПВО. Крім того, важливою подією у той час стало заснування групи Є-4 та включення до її складу ЄСС, що, на думку вченої, актуалізувало участь студентства в модернізаційних перетвореннях на європейському рівні.

Початок *другого етапу* (2005–2008 рр.) ознаменувала Бергенська конференція, у ході якої було затверджено Європейські стандарти та рекомендації із забезпечення якості в ЄПВО (ЄСР). Дійсно, згідно з дослідженням ЄСС, проведеним у 2009 р., існував очевидний зв'язок між ухваленням ЄСР та підвищенням рівня включення студентства до процесу забезпечення якості, оскільки саме з 2005 р. як студентські організації, так і національні агенції в багатьох країнах Болонського клубу, почали реалізовувати

на практиці положення щодо залучення студентства [164, с. 51]. Для участі в моніторингових дослідженнях створювалися спеціальні об'єднання студентів, які з часом перетворилися на національні студентські експертні комітети з питань забезпечення якості.

Третій (сучасний) етап розпочався створенням у 2009 р. Експертної групи ЄСС із забезпечення якості (ЕГЗЯ) (ESU's Students Experts Pool on Quality Assurance) – міжнародної студентської платформи, до складу якої входять близько 60 студентів із 28 європейських країн. Основними цілями даної структури є просування інтересів студентства в питаннях, що стосуються якості ВО на всіх рівнях [316]. У своїй діяльності ЕГЗЯ співпрацює із різними агенціями забезпечення якості, розробляє стратегії підвищення якості ВО та бере участь у інституційних та національних моніторингових дослідженнях по всій Європі.

Суттєве значення на сучасному етапі, на наш погляд, має масштабний проект розпочатий ЄСС разом із Європейською комісією у 2010 р. під назвою «Пошук якості для студентів» (*Quest for Quality for Students (QUEST)*), головними завданнями якого стали: збільшення рівня залучення студентів до процесу забезпечення якості ВО; визначення концепту «якість освіти», що найбільше відповідає студенто-центрованій моделі ВО та відображає погляди студентів як основних бенефіціарів даного процесу [184]. Інноваційність проекту полягає в тому, що це є першим загальноєвропейським дослідженням студентських позицій щодо процесу забезпечення якості ВО, результати якого, на думку експертів ЄСС, зроблять істотний внесок у розвиток ЄПВО.

Звіт про отримані результати на першому етапі проекту під назвою «Пошуки якості для студентів: назад до основ» (*Quest for Quality for Students: Going back to Basics*) було опубліковано в 2012 р. Потужна група авторів у даній аналітичній розвідці дослідила основні політичні та концептуальні досягнення в галузі забезпечення якості ВО на національному та європейському рівнях за останні десять років. Крім того, дослідниками були визначені й схарактеризовані основні рівні залучення студентства до процесу забезпечення якості (див. рис. 2.6).

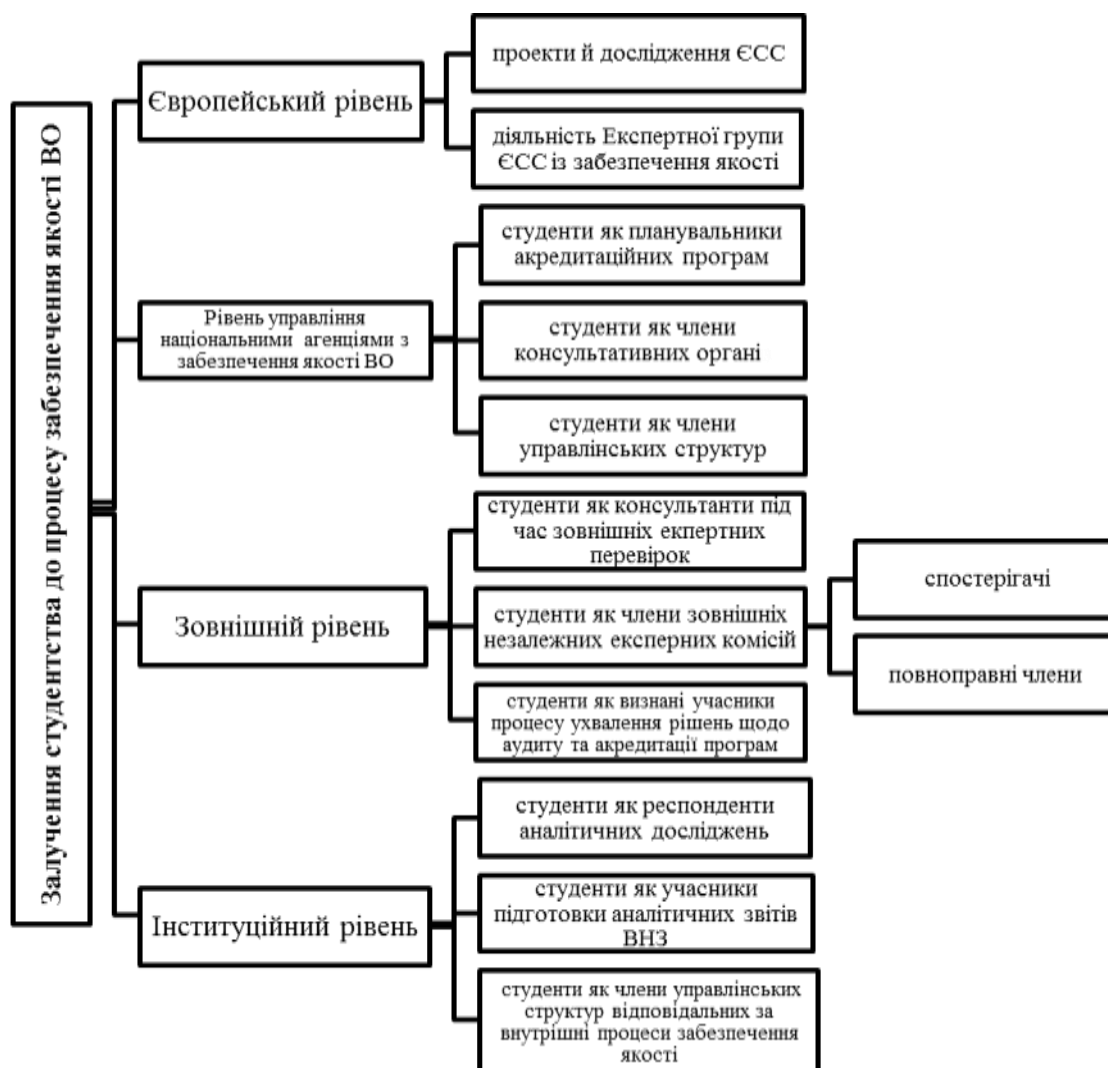

Рис. 2.6. Основні рівні залучення студентства до процесу забезпечення якості ВО (розроблено автором на основі аналізу джерел [281; 282])

У названій розвідці дослідники виокремили два основних підходи до визначення концепту «якість освіти»: контекстуальний, коли якість розглядається в певному контексті (навчальні програми, залучення студентів, викладання й навчання тощо), від якого залежить визначення даного поняття; специфічний – якість визначається відносно різних стейкхолдерів, які мають власне розуміння цього концепту [281, с. 16–17].

У межах проекту QUEST було також проведено масштабне компаративне дослідження ставлення студентів до якості ВО у восьми європейських країнах. Основними завданнями даної розвідки були такі: порівняння поглядів студентів на існуючі концепції якості ВО, встановлення рівня розуміння студентами механізмів забезпечення якості ВО, визначення й оцінка основних джерел, до

яких звертаються студенти в пошуках інформації про ВО та її якість [283]. Зважаючи на деякі проблеми, пов'язані з розповсюдженням анкет, це дослідження можна вважати пілотним проектом, що заклав основу для подальших більш ґрунтовних розвідок. Однак одержані результати доводять, що для більшості опитаних студентів забезпечення якості ВО є суто бюрократичним процесом, фактичний вплив якого є незначним. Низький рівень знань студентів про механізми підвищення якості, на думку експертів ЄСС, лише підтверджує той факт, що студентство в основному залишається пасивним спостерігачем у даному процесі. Серйозною проблемою визначено брак доступної для студентів інформації щодо забезпечення якості ВО, адже до основних джерел своїх знань про якість освіти студенти віднесли веб-ресурси ВНЗ й освітніх програм, рейтинги університетів, а також спілкування з колегами. Найменше інформації надають студентські організації та державні освітні структури, хоча саме ці джерела є найбільш об'єктивними та неупередженими [283, с. 10–11]. З метою подолання інформаційної прірви та забезпечення національних і локальних студентських об'єднань інструментарієм для організації та проведення обговорень проблемних аспектів якості освіти в 2013 р. ЄСС опублікував «Посібник для студентів з питань забезпечення якості» (Student Handbook on Quality Assurance). Група експертів на чолі з Ф. Паломаресом (F. Palomares) та Б. Тодоровскі (B. Todorovski) в даній публікації знову здійснюють ґрунтовний аналіз концепту «якість освіти», звертаючи особливу увагу на різні підходи до оцінки якості; визначають основні компетенції, якими має володіти студент для участі в перевітках відповідності критеріям якості; а також пояснюють функції ЄСС як наднаціонального суб'єкта процесу забезпечення якості у ВО [282]. Винятковою цінністю даного посібника, на наш погляд, є наявність практичних завдань, які допомагають студентам не лише закріпити одержані знання, а й розвинути компетентності, необхідні для активної участі у процесі забезпечення якості, особливо на зовнішньому й національному рівнях.

У фінальній публікації проекту під назвою «Пошук якості для студентів. Студентська концепція якості» (Quest for Quality for Students: A Student Quality Concept) на основі аналізу теоретичного матеріалу, емпіричних даних та власного досвіду ЄСС, дослідниками розроблено рекомендації щодо підвищення якості ВО та ефективного включення студентства у цей процес. Наголошено, зокрема, що процедура забезпечення якості не повинна обмежуватися оптимізацією навчально-виховного процесу, оскільки велике значення мають і зовнішні фактори. Вкотре студентами вказано на необхідність повної реалізації студентоцентрованого підходу в навчанні за сприянням державних органів влади. Важливим компонентом забезпечення якості освіти у ЄПВО визнано залучення студентства на всіх рівнях контролю якості й ухвалення управлінських рішень у галузі ВО. Основоположними принципами, дотримання яких є запорукою ефективності процесу підвищення якості ВО, визначено довіру й можливість для стейкхолдерів бути активними учасниками. Рекомендовано ВНЗ розвивати зв'язки та інформаційні джерела для того, щоб студенти могли швидко одержати необхідну інформацію з питань якості освіти, оскільки, згідно з дослідженнями в межах проекту QUEST, ще багато потрібно зробити, щоб звіти й результати контролю якості були дійсно доступними для всіх зацікавлених сторін і широкої громадськості. Насамкінець, експертами підкреслено необхідність подальших досліджень та наукових осмислень проблемних аспектів процесу забезпечення якості ВО [280].

Таким чином, можемо стверджувати, що ЄСС володіє високим науково-дослідним потенціалом у галузі забезпечення якості ВО й завдяки діяльності свого структурного підрозділу ЕГЗЯ виконує провідну роль у залученні студентства до даного процесу на європейському рівні. Більш того, ЄСС на основі власного позитивного досвіду надає рекомендації національним та локальним студентським об'єднанням щодо різних аспектів ефективного включення студентства в процес забезпечення якості ВО.

Важливе значення для підвищення якості ВО є становлення студентоцентрованої парадигми, яка була представлена під час Льовенської

конференції як основоположна концепція, що сприятиме формуванню компетентностей, необхідних на мінливому ринку праці, й дозволить студентам стати активними та відповідальними громадянами в майбутньому [327]. Студентоцентроване навчання (СЦН) ґрунтується на педагогічній теорії конструктивізму, яка полягає в тому, що здобувачі освіти отримують знання не в процесі безпосередньої передачі, а в результаті активної діяльності й взаємодії з навчальною системою. Крім того, СЦН дуже близьке за своєю суттю до трансформативного навчання, що передбачає безперервний процес якісних перетворень тих, хто навчається, спрямований на посилення й розширення їхніх прав та можливостей, а також розвиток критичного мислення. Згідно з дослідженнями відомих теоретиків у цій галузі Д. Брендса і П. Гінніса (D. Brandes and P. Ginnis) [121] та Г. Райт (G. Wright) [361], основними характеристиками СЦН є такі: активне навчання; акцент на поглибленому навчанні й розумінні; підвищення відповідальності та підзвітності з боку студента; відчуття власної автономії того, хто навчається; взаємозалежність викладача й студента та взаємоповага між ними; рефлексивний підхід до навчального процесу.

Керуючись необхідністю поглиблення знань щодо сутності, принципів і основних стратегій імплементації студентоцентрованого підходу в освіті, ЄСС у співпраці з Освітнім Інтернаціоналом розпочав спеціальний проект під назвою «Час для нової парадигми в освіті: студентоцентроване навчання» (*Time for a New Paradigm in Education: Student-Centred Learning*) (2009–2010 pp.) [186]. Протягом року фахівцями організацій було підготовлено й опубліковано теоретичний матеріал, а також проведено емпіричне дослідження поглядів академічної спільноти в різних європейських країнах на студентоцентрований підхід в освіті. У контексті характеристики даного проекту предметом нашої особливої уваги стало ґрунтовне дослідження ЄСС основних засад розвитку студентоцентрованої освітньої парадигми, результати якого були представлені в публікації «Студентоцентроване навчання. Інструментарій для студентів, викладачів та вищих навчальних закладів» (*Student-Centered Learning Toolkit*) [319]. На основі аналізу провідних теоретичних підходів, а також

консультацій із експертами в ході конференції в Бухаресті (2010 р.), фахівці ЄСС розробили власну дефініцію поняття *студентоцентроване навчання (СЦН)*, визначаючи його не лише як підхід у навчанні, а як образ мислення й вид культури в межах закладу ВО, що характеризуються розробкою і використанням інноваційних методів, спрямованих на розвиток критичного й рефлексивного мислення та активне залучення студентів до формування власного освітнього досвіду. У публікації, зокрема, було визначено численні вигоди імплементації студентоцентрованої парадигми в ВО, характеристика яких подана в табл. 2.3.

Таблиця 2.3

Характеристика основних вигод від імплементації студентоцентрованої парадигми в ВО (погляд студентів) [319]

Вигоди для студентів	Вигоди для викладачів	Вигоди для ВНЗ та суспільства
<ul style="list-style-type: none"> - становлення студентства як невід’ємної частини академічної спільноти шляхом зростаючої кооперації та взаємоповаги між студентами та професорсько-викладацьким складом; - підвищення рівня вмотивованості до навчання, адже активне залучення студентів сприяє швидшому оволодінню знаннями й зростанню інтересу до предмету; - незалежність студентської думки й підвищення відповідальності за власну освіту; - врахування потреб студентів, що актуалізується в умовах масовізації ВО й диверсифікації студентського контингенту та передбачає розроблення індивідуального підходу до кожного 	<ul style="list-style-type: none"> - нова роль викладача як фасилітатора й консультанта, оскільки основний тягар відповідальності за навчання покладено на студента; - вирішення проблем пов’язаних із масовізацією та диверсифікацією студентського контингенту; - позитивний вплив на умови праці, оскільки студентоцентрована парадигма передбачає можливість використання різних підходів у процесі навчання, що робить працю викладачів цікавішою; - постійне самовдосконалення, адже імплементація СЦН спонукає викладачів до перегляду та покращення змісту курсів і методів викладання, а також набуття нових навичок і професійного розвитку; - зростання мотивації та залучення студентів до навчального процесу 	<ul style="list-style-type: none"> - підвищення якості вищої освіти; - підвищення статусу професії викладача, яка стає цікавішою, а відтак, привабливішою для абітурієнтів; - розвиток колаборативного підходу в управлінні закладами освіти, тобто включення всіх суб’єктів, у тому числі й студентів, до процесу ухвалення важливих рішень; - зниження рівня відсіву студентів, які з різних причин не закінчують ВНЗ; - постійний процес вдосконалення ВНЗ та підвищення його конкурентоспроможності; - сприяння розвитку культури безперервної освіти в суспільстві

У практичному блоці названої публікації дослідниками було запропоновано дієві механізми імплементації СЦН, а саме перелік критеріїв, за якими університет може визначити рівень відповідності новій освітній парадигмі, практичні кроки в розробці нової політики у ВО, рекомендації викладачам та вишам щодо становлення студентоцентрованої культури в освітньому середовищі [319, с. 13–17]. Результати досліджень у межах проекту заклали основу для подальших розвідок експертів Союзу та партнерських організацій у даному напрямі, а основні напрацювання були використані під час тренінгів, конференцій та заходів із популяризації СЦН на національному рівні. Участь ЄСС у даному проекті лише підтвердила готовність і вміння досліджуваної структури швидко й ефективно реагувати на нові виклики та зміни в сучасному суспільстві, бути не лише спостерігачем, але й активним суб'єктом змін.

З метою сприяння реалізації раціональних стратегій і підходів у розвитку СЦН на інституційному рівні та формування особистісно-орієнтованої культури у ВНЗ по всій Європі, ЄСС розпочав у 2014 р. проект «Взаємна оцінка студентоцентрованого підходу в навчанні» (*Peer Assessment of Student-Centered Learning (PASCL)*). Основними завданнями названої ініціативи, реалізація яких триває до 2017 р., визначено: 1) розробити рамкову систему експертного оцінювання «студентоцентрованості» вишу, що дозволить нагороджувати Європейським визнанням особистісно-орієнтовані інституції освіти; 2) створити інтернет-репозитарій тематичних досліджень та практичних порад щодо організації студентоцентрованого навчання для ВНЗ та студентів; 3) дослідити способи мотивації студентів для активної участі в продукуванні власного академічного досвіду; 4) сприяти розвитку взаємного навчання шляхом вивчення існуючих практик, обговорення й оцінки підходів у викладанні і навчанні через веб-сайт проекту [188].

Необхідність виконання окреслених завдань зумовила проведення масштабного моніторингового дослідження (2015 р.) щодо впровадження СЦН, результати якого підтвердили наявність певного прогресу в цьому напрямі. Однак,

суттєвою проблемою залишається низький рівень загальної обізнаності серед студентів із даної тематики. Під час опитування, проведеного серед студентів, 74 % респондентів з двадцяти різних європейських країн заявили, що не знайомі з названою концепцією. На противагу цьому, відповіді від студентських представників засвідчили, що 77 % з них знають достатньо про СЦН, проте потрібну інформацію вони одержали не від викладачів чи адміністрації ВНЗ, а під час семінарів, конференцій чи реалізації проектів у складі студентських об'єднань. Відповідальними за підвищення рівня знань звичайних студентів про СЦН, на думку фахівців ЄСС, є як студентські представництва, так і заклади ВО. Більш того, ЄСС наголошує на необхідності залучення студентства до процесу становлення студентоцентрованої культури, оскільки лише 38 % респондентів мали можливість брати участь у просуванні концепції СЦН на національному чи інституційному рівні [273, с. 11–13]. Важливою особливістю названої розвідки у галузі імплементації СЦН, як і багатьох інших досліджень Союзу, на нашу думку, є висвітлення інноваційного прогресивного досвіду окремих університетів та державних структур. У такий спосіб ЄСС реалізує, крім аналітичної, ще одну важливу функцію – інформаційну, тобто сприяє швидкому обміну інформацією між НСС та іншими суб'єктами освітніх змін.

Очевидним є той факт, що розвиток ВО багато в чому залежить від фінансування, саме тому в своїй діяльності ЄСС особливу увагу приділяє різним аспектам *фінансування* галузі. Однак варто зауважити, що дане питання з'явилося у фокусі аналітичних розвідок ЄСС «Болонський процес очима студентів» лише в 2010 р. [114]. До цього часу проблеми фінансування інколи згадувалися авторами публікацій ЄСС у контексті розгляду таких питань, як плата за навчання, розвиток мобільності та соціальна підтримка студентів. По суті, позицію ЄСС щодо фінансування ВО було чітко сформульовано в публікації «Болонський процес очима студентів 2012»: «...Одним із фундаментальних принципів розвитку ЄПВО є розуміння ВО як суспільного блага, а відтак і суспільної відповідальності» [165]. Однак не всі члени даної організації погоджувалися з такими безкомпромісними поглядами, оскільки в

умовах світової економічної кризи, масовізації освіти та зменшення державного фінансування ВНЗ реалізація політики «розподілу витрат» (*cost sharing*) розглядалася як виправданий захід. Це змусило лідерів ЄСС пізніше переглянути свою позицію щодо фінансування ВО.

У 2011 р. з метою накопичення знань про різні системи фінансування ВО в Європі та дослідження їхнього впливу на життя та навчання студентів було розпочато проект під назвою «Фінансування майбутнього студентів» (*Financing the Students' Future (FINST)*), у межах якого відповідальні експерти ЄСС здійснювали збір інформації з різних джерел, організовували дискусії і проводили дослідження ключових проблем фінансування ВО, а також надали рекомендації щодо поліпшення систем фінансування ВО в Європі [187].

Кульмінаційною подією даного проекту стала публікація у 2013 р. «Посібника з фінансування ВО» (*Compendium on Financing of Higher Education*), у якому представлено: короткий опис та порівняльний аналіз національних підходів до фінансування ВО, а також резонансні статті про нагальні проблеми у фінансовому забезпеченні ВО. Особливу увагу в даній розвідці привертає прогностичний аналіз можливих сценаріїв фінансування європейської ВО в майбутньому з детальною характеристикою переваг та недоліків кожного з них як для студентів і ВНЗ, так і для суспільства в цілому [135, с. 126–159]. Цікаво, що найдосконалішим варіантом ЄСС вважає вже не суто державне фінансування, а поєднання державних і приватних інвестицій у ВО, відображаючи загальноєвропейські погляди й тенденції (Додаток К).

Отже, залучення ЄСС до вирішення фінансових питань у ВО обмежується аналітичними розвідками й обговоренням основних тенденцій у даній галузі, оскільки проблеми фінансового забезпечення ВНЗ та студентів залишаються в компетенції урядів держав і вирішуються на національному рівні. Саме тому, на наш погляд, у своїх дослідженнях велику увагу ЄСС приділяє внутрішньому розвитку національних систем ВО і НСС мають відповідальне завдання – здійснювати вплив на законотворчі та виконавчі структури в питаннях, що стосуються освітньої політики держави. Як справедливо зазначає Каріна Уферт

(Президент ЄСС у 2012 р.): «Європейський студентський рух може бути насправді європейським лише за умови поєднання обміну інформацією, політичних рішень та активної діяльності студентів на місцевому, національному та європейському рівнях» [266, с. 19].

З метою формування потужного студентського руху в Європі в умовах постійних модернізаційних перетворень ЄСС неодноразово проводив дослідження діяльності студентських організацій на національному й інституційному рівнях, а також моделей залучення студентів у різних системах ВО. Більш того, на основі отриманих результатів експерти розробили рекомендації щодо розвитку НСС та посилення їхнього впливу на освітню політику держави, регіону чи ВНЗ. Так, у Декларації, затвердженій на 15-му З'їзді європейських студентів (2008 р.) визначено чотири основоположних принципи діяльності студентського об'єднання, а саме [180]:

- *репрезентативний характер*, тобто відповідність політики студентського органу позиціям та інтересам тієї студентської спільноти, яку він представляє в управлінських структурах ВО. Основними показниками, що визначають рівень репрезентативності, є, по-перше, загальна кількість студентів, які фактично беруть участь у виборах членів студентської організації; по-друге, регіональний баланс, тобто рівний доступ усіх регіонів держави до національного представницького студентського органу; по-третє, інституційний типологічний баланс, тобто рівний доступ студентів, що навчаються у ВНЗ різного типу (приватні / державні; університети / інститути / академії);

- *відкритість*, що включає такі основні аспекти: 1) доступність спілок для всіх студентів, незалежно від соціально-економічного становища, політичних поглядів, раси, статі, віросповідання, сексуальної орієнтації, стану здоров'я тощо; 2) існування можливості для всіх студентів за наявності бажання бути обраними до представницького студентського об'єднання;

- *демократичність*, рівень якої визначається двома взаємопов'язаними процесами – виборами та процедурою ухвалення рішень. Якою б не була

структура студентського союзу, її основами мають бути демократичні вибори та ієрархічний порядок прийняття рішень;

- *незалежність*, що, за визначенням головного доповідача Люблінського З'їзду студентів В. Протези, є відсутністю будь-якого превалюючого впливу на демократичні процеси всередині студентського союзу (вибори, ухвалення рішень), а також на його зовнішню політику.

У 2008 р. з метою підвищення рівня залучення студентів до управління освітніми змінами, ЄСС розпочав особливий проект під назвою «Збільшення ролі студентства в Болонському процесі» (Enhancing The Student Contribution To Bologna), що тривав до 2010 р. Основними завданнями даної кампанії були: 1) провести аналіз та дати оцінку стану впровадження болонських положень і рівня залучення студентів до освітніх перетворень у всіх країнах-членах ЄС; 2) розробити загальну стратегію діяльності студентських організацій щодо пріоритетних модернізаційних напрямів; 3) навчати НСС, як ефективно впливати на реалізацію модернізаційних змін [183].

Основним завданням студентського руху, як зазначено в публікації ЄСС «Рекомендації щодо розвитку студентських об'єднань» («The Student Union Development Handbook») 2008 р. є вирішення соціальних та академічних проблем студентів. З метою успішного функціонування та реалізації встановлених цілей, студентська організація повинна розвиватися та вдосконалюватися відповідно до постійних змін, які відбуваються в галузі ВО [330, с. 14].

Рекомендації, подані авторами даної публікації, стосуються, перш за все, ефективних шляхів розвитку стосунків студентського союзу з громадськістю, що включають: 1) використання засобів масової інформації (ЗМІ) з метою донесення своїх позицій та ідей до максимально широкої аудиторії; 2) присутність он-лайн; 3) створення «бренду» свого студентського об'єднання. Експерти ЄСС, на жаль, констатують, що далеко не всі студентські союзи інституційного та навіть національного рівня усвідомлюють значимість PR-кампанії для становлення та розвитку студентської організації [330, с. 25–30].

Важливим аспектом діяльності будь-якої студентської асоціації є залучення фінансових ресурсів (fundraising), адже відсутність коштів унеможлиблює реалізацію проектів та ставить під загрозу існування студентського союзу взагалі. НСС-члени ЄСС є потужними студентськими об'єднаннями, що в переважній більшості не мають фінансових проблем, оскільки постійно отримують кошти з різних джерел (уряд, університети, благодійні внески та інші). Проте, існує велика кількість студентських асоціацій у Європі, що постійно вимушені вирішувати свої фінансові проблеми і, як наслідок, більшість із них погано організовані, проводять мало заходів і не користуються популярністю серед студентів та інших стейкхолдерів ВО. Ми погоджуємося з думкою колишнього голови Комітету ЄСС з питань комодифікації освіти М. Стояновича (M. Stoyanovich), який слушно зауважує, що «без фінансової стабільності немає внутрішньої стабільності й наснаги до дій» [330, с. 48].

Група експертів ЄСС виокремила два основних види джерел фінансування для студентських спілок:

1) *внутрішні*, до яких належать щорічні членські та благодійні внески від регіональних, місцевих чи інституційних студентських організацій, які входять до складу союзу, а також комерційна діяльність (надання послуг, публікації тощо). Проте, у статутних документах більшість студентських союзів схарактеризовано як неприбуткові організації, і тому вони не мають права отримувати дохід від будь-якої комерційної діяльності;

2) *зовнішні*, що включають інституційні гранти від уряду, гранти від приватних організацій, гранти на реалізацію проектів та спонсорську підтримку від бізнес-структур.

Для студентських спілок, що не мають регулярного фінансування, згідно з рекомендаціями ЄСС, необхідно організувати активну фандрейзингову діяльність і основними кроками в даному процесі є такі: 1) оцінка маркетингового потенціалу студентського союзу, що включає веб-сайт, публікації, заходи, що проводяться на регулярній основі, проекти тощо;

2) заснування студентського комітету з фандрейзінгу; 3) створення бази даних потенційних «донорів», тобто організацій, які надають гранти; 4) встановлення контактів та внесення пропозицій. Отже, багато аспектів діяльності студентського об'єднання залежить від його економічного статусу, крім того, розвиток організації та збільшення її впливу на сучасні модернізаційні процеси неможливо без належного фінансування. Саме тому ЄСС, що представляє інтереси багатьох студентських спілок у Європі, особливу увагу в своїх дослідженнях приділяє розробці ефективних методів залучення коштів.

У межах даного проекту ЄСС було також розроблено Хартію студентських прав (Students' Rights Charter) – документ, у якому визначено основоположні права студентів за такими напрямками: доступ до вищої освіти, залучення до управлінських процесів у вищій освіті, соціальний вимір, академічний вимір, приватність та доступ до інформації [320] (див. Додаток І). Варто зазначити, що розроблена на основі Загальної декларації прав людини (1948 р.), Міжнародного пакту про економічні, соціальні й культурні права (1966 р), а також Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (1966 р.), Хартія стала одним із інструментів лобіювання інтересів студентів як на загальноєвропейському, так і на національному рівні.

Важливим внеском у дослідження основних засад залучення студентів до управління ВО стала фінальна публікація проекту *«Жоден студент не має бути виключеним» (No Student Left Out)* (2011 р.), у якій група авторів на чолі з К. Уферт (K. Ufert) розкривають концепцію залучення студентів, характеризують історичні етапи студентського руху, а також висвітлюють прогресивний досвід діяльності студентських союзів щодо модернізаційних процесів у різних системах ВО [266].

Основними компонентами ефективної діяльності НСС, на думку експертів ЄСС, є такі:

1. *Визначення політики студентського союзу.* З метою успішного представництва інтересів студентства на будь-якому рівні, студентський союз повинен розробити нормативно-правову базу своєї діяльності, тобто установчі

документи, статут і положення про основні напрями роботи. Позитивним прикладом формування ефективної внутрішньої та зовнішньої політики, на думку ЄСС, є Національний союз університетських студентів Фінляндії (SYL). Дана організація оновлює основні документи, що регламентують її діяльність, кожні чотири роки, до того ж, змінені документи піддаються детальному дослідженню та оцінці перед офіційним затвердженням. Кожного року Засідання Ради SYL ухвалює план роботи на наступний рік. Виконавчий комітет офіційно доповідає перед студентськими об'єднаннями, що входять до складу SYL, про процес реалізації поточних проектів 2-4 рази на рік, що робить діяльність організації максимально прозорою [324].

2. *Дослідницька діяльність.* Проведення теоретичних і емпіричних розвідок має вирішальне значення для формування політики студентського об'єднання, адже обґрунтування напряму та стратегій діяльності сприяє ефективному розвитку організації й підвищенню рівня довіри до неї з боку студентів, адміністрації ВНЗ, регіональних і державних органів управління освітою.

Яскравим прикладом може слугувати досвід студентських союзів Фінляндії, які започаткували у 1989 р. незалежну приватну дослідницьку структуру під назвою «Нове студентське дослідження» (Otus). Дана організація забезпечує незалежне, професійне вивчення актуальних проблем, що стосуються розвитку ВО, а також економічного, культурного й соціального статусу студентів [272]. До складу Ради Otus, що приймає рішення про проведення науково-дослідних проектів, входять представники чотирьох фінських НСС та виконавчий директор. Цікаво, що ця структура частково фінансується Міністерством освіти й культури Фінляндії, а це свідчить про державну підтримку такої студентської ініціативи.

3. *Адвокація студентів,* тобто захист їхніх прав, є основною місією студентського союзу. Проте, у залежності від ситуації, бажаного результату чи специфіки студентської спільноти, форми й методи такої діяльності можуть відрізнятися.

4. *Навчання та підготовка до представницької діяльності.* Досягнення офіційного визнання є недостатньою умовою успіху, адже багато залежить від професіоналізму студентських представників, їхнього рівня оволодіння необхідними знаннями й навичками. Враховуючи швидку змінюваність кадрів студентського об'єднання, особливу увагу, на думку фахівців ЄСС, варто приділяти навчанню нових і потенційних співробітників штату з метою збільшення студентського впливу в довгостроковій перспективі.

Певні досягнення в даному напрямі має Шотландський національний студентський союз (NUS of Scotland), який у співробітництві з SPAQS («Участь студентів у забезпеченні якості в Шотландії») здійснив спробу розробити програму підготовки до роботи з іноземними студентами. У результаті, зважаючи на брак часу й ресурсів, було представлено лише короткий курс, що складається з чотирьох модулів: вступ і загальна інформація, академічний цикл, плагіат і залучення іноземних студентів до процесу забезпечення якості [143]. Корисним є також досвід Нідерландського НСС (LSVb), який заснував окрему структуру – Агенцію з індивідуальної підготовки студентів (Trainingen op Maat) з метою передачі досвіду членів Союзу наступному поколінню. Навчання в Агенції проводиться у формі тренінгів, тематика яких варіюється в залежності від існуючих потреб та інтересів студентів [337]. Незважаючи на певні зрушення, маємо констатувати, що на сьогодні не існує цілісної системи підготовки фахівців у галузі адвокації студентства в жодній європейській країні. Очевидно, що така проблема може стати серйозною перешкодою на шляху залучення студентів до управління в галузі ВО на всіх рівнях.

5. *Забезпечення рівних можливостей у процесі залучення студентів.* Здатність студентського союзу більш оперативно реагувати на реальні потреби та діяти як каталізатор соціальних змін у суспільстві залежить від рівня справедливості по відношенню до кожного члена організації. Дуже часто трапляється, що недостатньо представлені групи в суспільстві, особливо у сфері ВО, є також непередставленими в студентському союзі. У боротьбі за справедливість та рівність можливостей, щоб не втратити довіру, студентське

об'єднання має переконатися, що його власні структури є відкритими для всіх, незважаючи на вік, стать, політичні чи релігійні погляди, стан здоров'я тощо. Основними кроками у викоріненні дискримінації, на думку ЄСС, є аналіз структурних підрозділів, розробка спеціальних документів та правил, а також увага до загальної поведінки членів організації.

Яскравим прикладом у даному контексті є Сербський студентський союз (SUS), який у 2004 р. розпочав проект із забезпечення гендерної рівності у студентському русі. Відповідно до результатів досліджень різних установ та неурядових організацій, було встановлено, що високий відсоток жінок не мають рівних можливостей у суспільстві. Основною метою проекту, у межах якого проводилися тренінги й семінари, було підвищення рівня залучення жінок до студентського руху та посилення їх впливу на процеси прийняття рішень. Наступний проект SUS під назвою «Не менш важливий» мав на меті забезпечення рівного доступу для студентів із обмеженими можливостями, циганів та представників інших етнічних меншин [322]. Отже, SUS є яскравим прикладом того, як суспільство та, зокрема, представницькі студентські органи мають дбати про всіх своїх членів без виключення, боротися з дискримінацією та провадити політику рівних можливостей.

6. *Сприяння мобільності та міжкультурній взаємодії.* Мобільність була рушійною силою для створення ЄПВО, а протягом останніх років особливого значення для модернізації системи ВО та участі студентства в цьому процесі набула міжкультурна взаємодія.

Так, наприклад, у 2010–2011 рр. Національний союз студентів Фландрії (VVS) організував низку заходів для сприяння міжнародній студентській мобільності. Дану ініціативу було реалізовано в контексті представленого Міністром освіти Фламандського плану мобільності Проект VVS, що був частиною державної кампанії розвитку мобільності й включав два етапи: 1) створення веб-сайту «Студенти в Європі» з метою, по-перше, розвивати міжнародну мобільність та інформувати про досвід студентів, які продовжили освіту за кордоном; по-друге, накопичувати інформацію, новини в галузі

міжнародної студентської мобільності; і, по-третє, збирати скарги студентів з приводу міжнародної мобільності; 2) розробка нагород у галузі мобільності з метою відзначення тих людей, які зробили вагомий внесок у розвиток мобільності [266, с. 55].

7. *Участь студентського союзу у процесі забезпечення якості ВО.* Яскравим прикладом студентської організації, що бере активну участь у процесі забезпечення якості ВО є Румунський національний студентський союз (ANOSR). Як відомо, румунська ВО, як і інші освітні системи, зазнала значних змін протягом останнього десятиліття. Однією з найважливіших сфер модернізаційних перетворень, якій у Румунії приділяють особливу увагу, є забезпечення якості. З часу створення ARACIS – спеціальної організації із забезпечення якості ВО (2005 р.), ANOSR постійно бере участь у розробленні політики та стратегій дій у галузі забезпечення якості, як на національному так і на інституційному рівнях. Завдяки постійним переговорам із Національною агенцією із забезпечення якості та Міністерством освіти Румунії, ANOSR вдалося відстояти право студентів бути повноправними партнерами в галузі ВО. У новому Законі про освіту від 2011 р. у IX розділі констатовано, що студенти є повноправними партнерами в галузі забезпечення якості [88]. Таким чином, як зауважують експерти ЄСС, розвиток відносин з урядовими структурами, а також юридична легітимність є важливими етапами становлення студентів як партнерів у процесі забезпечення якості ВО.

Отже, численні дослідження й публікації, а також рекомендації, розроблені ЄСС у співпраці з успішними НСС, стали дієвим інструментарієм для становлення впливових студентських представництв у багатьох європейських країнах. Про підвищення рівня залучення студентства до управління ВО можуть свідчити статистичні дані, одержані Союзом від НСС у ході підготовки до Міністерських зустрічей. Незважаючи на певну суб'єктивність інформації та відсутність деяких показників, результати опитувань щодо деяких аспектів залучення студентства в організаційно-управлінській сфері на початковому етапі БП (2003 р.) [159, с. 31–37], по завершенню десятирічного періоду модернізації в

галузі ВО (2010 р.) [164, с. 59; 115, с. 37–45] та на сучасному етапі 2015 р. [166, с. 13–19, 32–33] підтверджують загальну позитивну динаміку розвитку студентської політики (див. табл. 2.4). Далеко не останню роль у цьому процесі, на думку авторів видання «Болонський процес очима студентів», відіграє ЄСС, хоча на сьогодні жодної розвідки щодо рівня задоволеності національних та інституційних студентських об'єднань діяльністю досліджуваної структури проведено не було.

Таблиця 2.4

**Динаміка розвитку процесу залучення студентства до управління ВО
в європейських країнах (на основі опитування НСС)**

		<i>2003 р.</i>		<i>2010 р.</i>	<i>2015 р.</i>
<i>Задоволеність НСС рівнем залучення студентів до процесу ухвалення важливих рішень</i>		9%		<i>Відсутні дані</i>	45%
<i>Включення студентських представників до органів управління у системі ВО</i>	менше 20%	<i>Відсутні дані</i>		69%	75%
	більше 20%	<i>Відсутні дані</i>		30%	25%
<i>Незалежність студентських об'єднань</i>	Націона- льний рівень	11%		89%	85%
	Інститу- ційний рівень	<i>Відсутні дані</i>		53%	47%
	Факультетний рівень	<i>Відсутні дані</i>		20%	40%
<i>Участь студентських об'єднань у процесі забезпечення якості ВО:</i> 1. Низький рівень 2. Недостатній рівень 3. Високий рівень	Зовніш- ній вимір	1	57%	38%	18%
		2	20%	38,5%	32%
		3	11%	23,5%	50%
	Внут- рішній вимір	1	71%	21%	24%
		2	45%	41%	50%
		3	26%	38%	26%

Незважаючи на прогресивні зрушення в галузі залучення студентства до управління ВО на всіх рівнях, фахівці ЄСС наголошують на необхідності перегляду законодавчої бази для забезпечення більш ефективної діяльності студентських об'єднань у всіх країнах Європи. Більш того, відсутність системної підготовки високопрофесійних студентських представників залишається суттєвою проблемою, яку можна вирішити шляхом розробки спеціальних програм і курсів. Корисною також, згідно з поглядами експертів Союзу, може стати інтернаціональна платформа обміну позитивним досвідом між студентськими союзами, молодіжними групами та іншими суб'єктами управління ВО [166, с. 19].

Особливим напрямом діяльності ЄСС стало дослідження перспектив працевлаштування випускників, що знаходиться у площині двох європейських ініціатив – становлення ЄПВО та економічної стратегії «Європа-2020». На необхідності підвищення рівня зайнятості та розширення можливостей для працевлаштування було наголошено ще в Сорбонській Декларації (1998 р.) [303], що передувала підписанню Болонської угоди, та Лісабонської стратегії (2000 р.). Незважаючи на те, що з кожним Болонським Комюніке дане питання набувало все більшої значимості та приймалося до порядку денного в процесі вироблення національної політики, на практиці в умовах світової економічної кризи прірва між вищою освітою, що знаходилася у стані постійних змін, та ринком праці лише поглиблювалася. Відтак, прагнучи долучитися до вирішення нагальних проблем у цій галузі, ЄСС за підтримки Європейської програми освіти впродовж життя (Lifelong Learning Programme) розпочав проект «*Студентське просування питання щодо працевлаштування випускників*» (*Student Advancement of Graduates Employability (SAGE)*) (2011–2014 рр.). Основними завданнями даної кампанії визначено такі: 1) поглиблювати знання про вплив модернізації ВО на розвиток готовності випускників до працевлаштування; 2) розширювати можливості студентських представників для активної участі в обговореннях та продукуванні політики щодо працевлаштування на європейському, національному та місцевому

рівнях [185]. У межах проекту експертами ЄСС було здійснено огляд політичних документів з окресленої проблематики в рамках Болонського процесу та ЄС, визначено довгострокові тенденції, які формують можливості для працевлаштування випускників, проведено консультації із провідними науковцями, здійснено детальний аналіз досвіду в країнах з позитивними результатами в боротьбі з безробіттям випускників, встановлено контакти з основними стейкхолдерами на національному рівні, опубліковано результати основних розвідок, розроблено посібник для студентів, організовано навчання основним принципам і механізмам підвищення рівня працевлаштування для 80 студентських представників.

У заключній науковій розвідці проекту під назвою «Готовність до працевлаштування очима студентів» (*Employability With Students' Eyes*) (2014 р.) на основі аналізу наукових джерел командою фахівців ЄСС на чолі з Н. Вуксановік (N. Vuksanović) було встановлено, що *працевлаштування (employment)* та *готовність до працевлаштування (employability)* є різнопорядковими явищами, які не можна ототожнювати. Так, основоположний концепт дослідження *готовність до працевлаштування* було визначено як портфоліо випускника, що включає предметно-специфічні, методологічні, соціальні й індивідуальні компетентності, які збільшують шанси отримати роботу за спеціальністю, сприяють успішному кар'єрному зростанню, розширюють можливості для безперервного навчання, а також можуть слугувати фундаментом для розвитку підприємництва. Більш того, у теоретичному блоці науковцями було окреслено нагальні проблеми, пов'язані з процесом працевлаштування молодих фахівців у європейському регіоні: економічна криза (з 2007 р.) та як результат високий рівень безробіття і часткового найму, низький попит на спеціалістів першого циклу зі ступенем бакалавра, невідповідність навчальних планів і програм запитам ринку праці в багатьох країнах Єврозони тощо. Особливу увагу в дослідженні було приділено характеристиці основного інструментарію, розробленого в контексті БП для розвитку необхідних компетентностей і покращення ситуації з

працевлаштуванням випускників (студентоцентризований підхід у навчанні, Рамка кваліфікацій, Європейська кредитно-трансферна система (ЄКТС), Додаток до диплома). Результати опитування НСС, представлені в дослідженні, засвідчують, що найважливішою умовою підвищення рівня зайнятості, на думку студентів, є автоматичне визнання попереднього навчання та кваліфікацій у межах ЄПВО без додаткових процедур визначення відповідності національним кваліфікаційним рівням [156]. У висновках на основі теоретичного аналізу та емпіричного дослідження стану реалізації реформ у галузі працевлаштування випускників, авторами публікації було розроблено загальні рекомендації національним системам вищої освіти.

З метою забезпечення студентських спілок та інших суб'єктів ВО навчальними засобами в досліджуваній галузі ЄСС створив он-лайн бібліотеку та опублікував «Посібник для студентів з розвитку готовності до працевлаштування» (Student advancement of graduates employability: Student handbook on employability), у якому, крім теоретичних напрацювань, подано характеристику прогресивного досвіду чотирьох європейських країн, а також здійснено аналіз передових досягнень у галузі працевлаштування деяких НСС, інституцій освіти, національних структур та компаній [310]. Особливістю даного посібника є практичний блок, що містить завдання для розвитку компетентностей, необхідних студентам для активної участі в розширенні можливостей працевлаштування.

Отже, дослідивши ключові напрями діяльності ЄСС, можна зробити висновок, що дана міжнародна організація є впливовою пан-європейською структурою, яка офіційно представляє інтереси студентства та є визнаним суб'єктом модернізаційних перетворень ВО у контексті БП. Шляхом науково-дослідної, проектної та політичної діяльності Союз всіляко сприяє становленню потужного студентського руху в Європі та розвитку процесу залучення студентства до управління освітніми змінами. Разом із тим, зважаючи на значну фінансову підтримку від Європейської комісії, що складає більш ніж 60 % бюджету, ЄСС апriorі не може бути абсолютно незалежним об'єднанням і

певною мірою пропагує інтереси цієї надпотужної європейської інституції. Саме тому політика ЄСС, особливо в таких проблемних напрямках, як фінансування ВО, досить часто є неоднозначною або, навіть, суперечливою. Незважаючи на цей факт, було доведено, що в процесі залучення студентства в організаційно-управлінській сфері на загальноєвропейському рівні ЄСС досягнув значних результатів, до яких можна віднести визнання студентів рівноправними партнерами та включення їх до ГСБП, врахування рекомендацій Союзу під час вироблення освітньої політики й ухвалення важливих рішень, можливість ініціювати певні реформи та активно долучатися до процесу забезпечення якості ВО. Далі логічним вважаємо дослідження позитивного досвіду залучення студентства на національному й інституційному рівні шляхом аналізу діяльності найпотужніших НСС-членів Європейського студентського союзу, які спромоглися розробити та реалізувати ефективні стратегії залучення студентів до модернізаційних перетворень на державному й регіональному рівнях, а також у межах навчального закладу.

2.3. Особливості діяльності національних організацій-членів Європейського студентського союзу: порівняльна характеристика.

Національне студентське представництво в європейських країнах є складним, гетерогенним і динамічним явищем, розвиток якого визначається сукупністю зовнішніх і внутрішніх факторів. У законодавчій площині майже всі європейські країни дотримуються принципів демократичного представництва в системі інституційного управління, у той час як заснування і діяльність студентських організацій національного рівня регламентовано лише в деяких державах Болонського клубу. Порівняльний аналіз статутів НСС дозволяє дійти висновку, що в більшості випадків НСС утворюються як неприбуткові організації у процесі кооперації представницьких об'єднань різних університетів, що мають на меті збільшити свій вплив у національному контексті та розширити міжнародні зв'язки. До складу ЄСС входять 45 найпотужніших НСС, що істотно

відрізняються за своїми організаційно-змістовими характеристиками, а саме робочою структурою, ресурсами, політичною програмою, тобто цілями та напрямками діяльності, стратегіями реалізації визначених пріоритетів і результатом.

Сучасне середовище, у якому діють НСС, складається із трьох частково взаємодіючих рівнів (див. рис. 2.7).

Рис. 2.7. Основні рівні впливу середовища на діяльність НСС

На базовому рівні знаходиться локальне студентське представництво, тобто студенти, індивідуальна чи колективна діяльність яких спрямована на захист інтересів здобувачів ВО в межах факультету, ВНЗ або міжінституційних об'єднань. Саме ці студенти складають основу НСС та визначають його політику й пріоритетні вектори діяльності відповідно до своїх цілей, місій та цінностей. У національному вимірі ВО, відстоюючи права студентів, НСС взаємодіє або співпрацює з Міністерством освіти, іншими представницькими організаціями, агенціями забезпечення якості, що мають своє бачення розвитку освітньої галузі та власні інтереси в цьому процесі. Очевидно, що в сучасних умовах національна система ВО знаходиться під впливом міжнародних тенденцій і стратегій модернізації ВО, основною серед яких у європейському регіоні є БП. Таким чином, процес становлення, розвитку та реалізації впливу НСС обумовлений як внутрішніми, так і зовнішніми факторами.

Підтвердження таких мікувань знаходимо в дослідженнях відомого фахівця в галузі управління ВО М. Клеменчич, згідно з якою значний вплив на формування організаційних, процесуальних і змістових засад діяльності будь-якого НСС здійснюють, *по-перше*, члени даної асоціації, тобто інституційні студентські спілки, що прийняли колективне рішення про співпрацю, надали необхідні ресурси для заснування спільної структури та делегували повноваження представляти їхні інтереси, цінності й потреби перед державними органами управління; а, *по-друге*, зовнішні умови реалізації представницько-політичної діяльності, оскільки студентські асоціації, з метою розширення свого впливу, намагаються певною мірою адаптуватися до суспільно-політичного середовища [222, с. 2–3]. Так, у залежності від домінуючого фактору розвитку дослідниця виокремила два ключових типи НСС – *представницькі об'єднання* та *громадсько-політичні організації*, характеристику яких подано в табл. 2.5.

Таблиця 2.5

Типологія національних студентських союзів (за М. Клеменчич) [223]

	Студентські асоціації як громадсько-політичні організації	Студентські асоціації як представницькі об'єднання
<i>Організаційна структура</i>	мережевого типу, слабо інтегрована з обмеженою функціональною диференціацією	ієрархічного типу з централізованим управлінням та функціональною диференціацією
<i>Внутрішні ресурси</i>	непостійне фінансування, персонал складається з добровольців	стабільне адміністративне фінансування; професійний персонал
<i>Політична програма</i>	трансверсійна: крім секторальних охоплює ширше коло суспільно-політичних питань (права людини, соціальна справедливість, демократизація, антиглобалізація)	секторальна: зосередженість на організаційних, змістових і процесуальних аспектах забезпечення життєдіяльності студентів
<i>Стратегії</i>	неінституалізовані форми оскарження рішень: протести, бойкоти, кампанії	лобіювання інтересів і популяризація поглядів студентів; надання послуг
<i>Результат</i>	експертні знання та інформація, здатність мобілізувати сили й ресурси	репрезентативність, експертні знання та інформація

Визначені типи студентських асоціацій національного рівня, на нашу думку, є дещо штучними, оскільки на практиці більшість НСС у своїй діяльності

поєднують ознаки як громадсько-політичної організації, так і представницького об'єднання. Більш того, їхня орієнтація може змінюватися зі зміною освітньої політики та соціальних умов у державі. Таким чином, досліджувати, а тим паче порівнювати діяльність різних НСС, неможливо без урахування політичного клімату та підходів до розвитку системи національного студентського представництва в країнах ЄПВО, де вони функціонують.

У Європейському регіоні співіснують, згідно з висновками М. Клеменчич, дві різні моделі взаємодії державних органів управління та громадських об'єднань у процесі продукування національної політики – *неокорпоративістська* та *плюралістична*. У галузі розвитку ВО та залучення студентства до цього процесу неокорпоративістська модель, згідно з визначенням професора М. Клеменчич, являє собою систему представництва студентів із обмеженою кількістю об'єднань (одна або дві), які офіційно визнані державою як суб'єкти, що володіють репрезентативною монополією у процесі ухвалення важливих рішень. Крім класичної неокорпоративістської системи, дослідниця виокремлює два інших різновиди даної моделі студентського представництва: 1) *функціонально-диференційована монополія* у подвійних системах ВО (наприклад, у Фінляндії SYL відстоює права та інтереси студентів класичних університетів, а SAMOK є представником студентських організацій політехнічних вишів); 2) *територіально-диференційована монополія* у федеративних системах, де управління ВО здійснюється на регіональному рівні й право представляти інтереси студентів надається одній регіональній студентській асоціації (наприклад, у Бельгії, VVS є представницькою організацією Фламандських студентських організацій, а FEF – франкомовних освітніх установ [222]). Створення таких представництв може відбуватись як «зверху», коли держава наділяє монопольним правом певні утворення, що підтвердили свою дієвість та ефективність або просто відповідають певним ідеологічним спрямуванням (державний корпоративізм), так і «знизу» суспільними структурами чи університетськими спілками (ліберальний корпоративізм). У сучасному ЄПВО неокорпоративістська модель взаємодії держави та студентства існує в таких країнах, як Німеччина, Австрія, Велика

Британія, Норвегія, Бельгія, Болгарія, Хорватія, Боснія та Герцоговина, Ізраїль та Чеська Республіка. В інших державах превалює плюралістична модель студентського представництва, що ґрунтується на взаємодії численних репрезентативних об'єднань, які конкурують або співпрацюють у процесі лобіювання інтересів і прав студентів на національному рівні. За такого підходу студентські союзи розглядаються як незалежні та добровільні організації, що не контролюються державними структурами. Проте, варто зазначити, що кожна з названих моделей має як позитивні, так і негативні сторони. Далі на основі вивчення основних засад діяльності різних НСС (див. Додаток Л), що входять до складу ЄСС, здійснимо порівняльний аналіз неокорпоративістської та плюралістичної моделей студентського представництва за такими основними критеріями: робоча структура, умови членства, джерела фінансування, основні напрями діяльності, механізми реалізації впливу (див. табл. 2.6).

Таким чином, схарактеризовані моделі взаємодії держави та національних студентських організацій мають багато спільного, що й не дивно, адже, як справедливо стверджує вітчизняна дослідниця М. Остапенко, неокорпоративізм не є абсолютним запереченням плюралізму, а лише доповнює, стабілізує й розширює деякі його функціональні можливості [36, с. 51]. Як видно з таблиці 2.6, студентські союзи, що представляють різні моделі загально-державної взаємодії, досить часто мають однакову чи подібну організаційну структуру (лінійно-функціональну, лінійно-штабну та проектно-цільову). Лише деякі об'єднання характеризуються мережевою структурою організації (Ісландія, Данія). Схожими є також напрями діяльності, які ми умовно розділили на такі групи: суспільно-політичні, академічні та управлінські. Очевидно, що інтереси всіх НСС зосереджені переважно в суспільно-політичній площині, проте для організацій-представників плюралістичної моделі пріоритетом є соціальний, економічний та академічний захист студентів, а також демократизація ВО, у той час як у неокорпоративістській моделі студентські союзи переймаються більше лобіюванням інтересів студентів у межах національних органів управління ВО та розвитком сфери послуг для студентської спільноти.

**Порівняльна характеристика основних моделей взаємодії держави та
НСС**

	<i>Плюралістична модель</i>	<i>Неокоорпоративістська модель</i>
Робоча структура студентських об'єднань	лінійно-штабна, лінійно-функціональна, проектно-цільова, мережева	лінійно-функціональна, лінійно-штабна, проектно-цільова
Умови членства	добровільне членство	автоматичне або обов'язкове членство
Джерела фінансування	<ul style="list-style-type: none"> • можливе адміністративне фінансування, проте на конкурсній основі; • членські внески 	<ul style="list-style-type: none"> • стабільне адміністративне фінансування; • обов'язкові членські внески
Основні напрями діяльності	<i>Суспільно-політичні</i>	
	<ul style="list-style-type: none"> • адвокація студентських прав у межах освітнього середовища та суспільства взагалі; • демократизація вищої освіти; • становлення студентства як потужної соціальної групи; • соціальний захист студентів; • працевлаштування випускників; • становлення громадянського суспільства 	<ul style="list-style-type: none"> • представництво / лобіювання студентських інтересів у межах національних органів управління вищої освіти; • розвиток сфери послуг для студентів; • демократизація вищої освіти; • охорона навколишнього середовища.
	<i>Академічні</i>	
	<ul style="list-style-type: none"> • забезпечення якості вищої освіти; • розвиток членських організацій та навчання студентських представників 	
	<i>Управлінські</i>	
	<ul style="list-style-type: none"> • залучення студентів до процесу управління на всіх рівнях; • фінансування вищої освіти; • модернізація освітньої галузі 	<ul style="list-style-type: none"> • залучення студентів до управління у межах закладів освіти; • розвиток системи вищої освіти
Механізми реалізації впливу	переважно <i>неінституціоналізовані</i> : дослідницька та проектна діяльність; робота спеціальних комітетів різного спрямування; внесення пропозицій щодо розробки законодавчої бази; організація заходів, обговорень, дебатів; проведення демонстрацій, кампаній та акцій протесту	переважно <i>інституціоналізовані</i> : включення представників НСС до Міністерств, відповідальних за ВО або інших управлінських структур, агенцій із забезпечення якості експертних комітетів, консультативних груп; надання різних послуг студентам

<i>Позитивні сторони</i>	можливість вибору для студентів; баланс інтересів різних груп студентства, вплив на формування освітньої політики та відсутність монополії	стабільне фінансування, чітко визначені сфери діяльності, консенсусна форма політичних рішень у галузі освіти
<i>Недоліки</i>	недостатнє фінансове забезпечення; конкуренція між організаціями	формальний доступ до процесу ухвалення рішень; конкуренція всередині організації

Забезпечення якості ВО знаходиться у фокусі діяльності всіх студентських спілок, що свідчить про високий рівень зацікавленості студентів у становленні більш якісних та конкурентоспроможних освітніх систем. Крім того, переважна більшість досліджених НСС займаються розвитком членських об'єднань та певною підготовкою студентських представників.

Проте в установчих документах організацій вказано, що демократизація ВО, як один із головних напрямів діяльності, передбачає між іншим і включення студентів в управлінський процес. Найактивнішими в боротьбі за право студентів бути партнерами в системі управління ВО, згідно з результатами порівняльного аналізу програм діяльності НСС, є студентські союзи Іспанії (CREUP), Республіки Словенії (SSU), Вірменії (ANSA), Республіки Польщі (PSRP), а також Франції (L'UNEF та FAGE). У неокорпоративістських системах деякі НСС (NSO (Норвегія), SKRVS (Чеська Республіка), NASC (Болгарія)) прагнуть розширювати студентський вплив лише на інституційному рівні, що зрозуміло з точки зору їхньої позиції в системі державно-громадських відносин.

У контексті сучасних модернізаційних перетворень та розвитку ЄПВО багато студентських об'єднань намагаються долучитися до вирішення найгостріших проблем, пов'язаних із процесом імплементації Болонських положень у національному вимірі. Проте форми залучення студентства та механізми здійснення впливу суттєво відрізняються в європейських країнах. Для корпоративістської моделі характерними є переважно інституціоналізовані механізми: включення представників НСС до Міністерств, відповідальних за ВО або інших управлінських структур, агенцій із забезпечення якості, експертних

комітетів, консультативних груп; організація і проведення досліджень, форумів тощо. Незважаючи на те, що студентські організації плюралістичних систем також долучаються до процесу модернізації шляхом науково-дослідної та проектної діяльності, основними механізмами впливу залишаються більш радикальні заходи – дебати; проведення демонстрацій, кампаній та акцій протесту. Таким чином, ми погоджуємося з видатним вітчизняним науковцем, академіком В. Кременем, який стверджує, що при плюралізмі групи інтересів діють досить часто як «групи тиску», а не реалізації державної політики [22].

До інших відмінностей між неокорпоративною та плюралістичною моделлю взаємодії держави та НСС варто віднести умови членства та джерела фінансування студентських структур. На основі порівняльного аналізу можемо визначити, що кожна з названих моделей має як позитивні, так і негативні сторони. У плюралістичних системах студенти можуть обирати національну представницьку організацію відповідно до своїх уподобань, що забезпечує певний баланс інтересів різних груп студентства. Неокорпоративістська концепція передбачає автоматичне або ж обов'язкове членство всіх студентів ВНЗ, що гарантує стабільне фінансування НСС (обов'язкові членські внески), а відтак, сталий розвиток. Крім того, визнаний державою студентський союз одержує адміністративну фінансову допомогу, хоча за таких умов існує ризик встановлення державного контролю над діяльністю НСС та загроза розвитку формалізму залучення студентства до процесу ухвалення рішень. Основними недоліками плюралістичної моделі, на наш погляд, є недостатнє фінансове забезпечення і конкуренція між організаціями, що може призвести до зміщення пріоритетів та постійних змагань НСС за членів, ресурси, а також доступ до влади.

На основі аналізу нормативної бази діяльності НСС, маємо констатувати, що, в залежності від законодавчого оформлення залучення студентства до управління на національному рівні, обидві схарактеризовані моделі студентського представництва можуть мати як офіційні, так і неформальні канали впливу на процес ухвалення важливих рішень. Згідно з моніторинговим дослідженням, проведеним фахівцями Ради Європи на чолі з А. Перссон (A. Persson) у 2003 р.,

найбільш поширеними офіційними (правовими) механізмами залучення студентів до процесу вироблення національної освітньої політики є: 1) закони про включення студентів до Національної ради ВО або інших законотворчих, консультативних чи акредитаційних органів в освітній галузі; 2) положення, що регулюють порядок консультацій та нарад із Міністерством, відповідальним за ВО [276]. На противагу цьому, неформальна державно-студентська взаємодія реалізується шляхом неофіційних консультацій і семінарів, заснування тимчасових робочих груп при Міністерстві, неформальних контактів із посадовими особами, письмового або усного спілкування із членами або представниками управлінських структур. Проте, як справедливо стверджує М. Клеменчич, наявність законодавчого оформлення не є обов'язковою гарантією фактичного впливу студентства. Натомість студентські представництва, які створили мережу неформальних зв'язків та взаємодіють із органами влади поза межами нормативно-правового поля, можуть бути дійсно впливовими [222]. Ми погоджуємося із відомою дослідницею і вважаємо, що розвиток студентських об'єднань у кожній європейській країні є унікальним, залежить від сукупності різних чинників і потребує подальшого ґрунтовного вивчення.

З метою більш детального дослідження організаційних і змістово-процесуальних засад діяльності НСС нами було обрано п'ять найвпливовіших студентських союзів національного рівня – I'UNEF (Франція), ANOSR (Румунія), PSRP (Республіка Польща), що діють в умовах плюралістичної моделі державної політики, а також fzs (Німеччина) та NUS-UK (Великобританія), які представляють некорпоративістську систему взаємодії уряду та НСС. Названі студентські об'єднання найбільше долучалися до розвитку ЄСС у контексті БП, були активними учасниками науково-дослідної, проектної і політичної діяльності Союзу та стали впливовими суб'єктами управління в національному вимірі, а відтак можуть слугувати позитивним прикладом для вітчизняної системи вищої освіти та студентських спілок різного рівня.

Яскравим прикладом плюралістичної моделі державної політики щодо представництв студентів є Франція, де на національному рівні існує досить велика кількість студентських організацій. Вони конкурують між собою на виборах студентських представників у дорадчі структури при Міністерстві освіти й науки та фінансуються за рахунок державних грантів у залежності від кількості одержаних місць. Найвпливовішою студентською організацією, що має більш ніж вікову історію діяльності та захисту студентських інтересів, залишається *Національний союз студентів Франції (Union Nationale des Étudiants de France (l'UNEF))*. Об'єднавшись у 1907 р., місцеві спілки студентів заснували першу французьку асоціацію національного рівня, яка протягом ХХ ст. відіграла важливу роль у суспільно-політичних процесах та здійснювала реальний вплив на освітню політику держави. Хронологію та характеристику найбільш значимих подій в історії розвитку l'UNEF представлено в Додатку П.

На сучасному етапі названа організація є студентською платформою, що відстоює освітні, соціальні та економічні права більше 30 тис. здобувачів ВО із різних ВНЗ країни [345]. Логіко-системний аналіз основних документів, публікацій та кампаній дозволив виокремити ключові характеристики l'UNEF, які сприяють утриманню лідерських позицій серед інших НСС.

1. *Демократична багаторівнева організаційна структура.* Локальні відділи Союзу, що діють у кожному місті Франції, а в Парижі присутні в кожному університеті, називаються Загальні асоціації студентів (ЗАС) (*Assemblée Général d'étudiants*). Очолює дані структурні одиниці Президія (Президент, генеральний секретар та казначей), яка обирається шляхом голосування на місцевому Конгресі. ЗАС має право утворювати при університетах профспілкові комітети, основними завданнями яких є залучення студентів та пропаганда політики l'UNEF. Основною управлінською інституцією Союзу є Конгрес, що включає делегатів від усіх ЗАС, які збирається раз на два роки й визначають основні напрями діяльності організації. Крім того, Конгрес обирає Національну комісію, що разом із Національним бюро утворюють виконавчу гілку l'UNEF. Особливістю організаційної структури досліджуваного студентського об'єднання є наявність

Контролюючої комісії – зовнішнього органу, який перевіряє відповідність ухвалених рішень статуту Союзу, а також вносить пропозиції щодо розв’язання можливих конфліктів всередині ЗАС або виконавчих органів. Наріжним каменем внутрішньої демократії І’UNEF є існування так званих внутрішніх *трендів* (*tendances*) – добровільних об’єднань членів організації з метою розробки та внесення пропозицій щодо пріоритетних напрямів діяльності Союзу [344]. Схематичне зображення організаційної структури подано в Додатку Р. Таким чином, можемо зробити висновок, що І’UNEF є незалежною демократичною організацією, яка завдяки багаторівневій робочій структурі та присутності на місцевому й інституційному рівнях має змогу ефективно реалізовувати основні цілі та завдання.

2. *Політика соціально-трансформативного синдикалізму*, як основна ідеологічна доктрина І’UNEF, передбачає об’єднання студентів з метою посилення впливу студентського руху в суспільстві, постійну боротьбу за покращення матеріального та правового стану студентів незалежно від зовнішніх контекстуальних умов. Основними формами залучення членів Союзу та його підрозділів до політичних і освітніх процесів завжди були, як свідчать документи організації, протистояння, переговори та внесення пропозицій щодо реалізації змін [343]. Таким чином, особливістю І’UNEF є надзвичайно активна громадянська позиція, що знайшла своє відображення в численних кампаніях та протестах. Крім того, ключовим вектором діяльності є постійна мобілізація студентських сил і пошук можливостей для висловлення поглядів студентів.

3. *Співпраця з управлінськими органами в галузі ВО*, що реалізується шляхом включення представників Союзу до Національної ради з питань вищої освіти та досліджень (CNESER) та Національного центру університетів і шкіл (CNOUS), що є дорадчими органами при Міністерстві освіти й науки Франції. На виборах до названих структур у 2002–2012 рр. саме представники І’UNEF одержували більшість голосів, що обумовлено, на нашу думку, організованою агітаційною діяльністю І’UNEF: популяризацією політики Союзу в університетських містечках, розповсюдженням листівок та брошур, у яких

викладено досягнення і пріоритетні напрями діяльності в майбутньому, проведенням масових заходів для студентів у передвиборчий період. Даний підхід був запозичений іншими національними студентськими організаціями.

Варто зазначити, що відстоюючи соціальні й економічні права студентів, I'UNEF від самого початку досить критично ставився до Болонських ініціатив, зокрема до процесу їх реалізації. Масові студентські заворушення у 2005 р. та 2008–2009 рр. за участю Союзу проти введення трициклової системи навчання та комодифікації освіти «під болонським соусом» стали відображенням позиції французьких студентів, до яких приєдналися й викладачі, щодо непослідовних та прискорених модернізаційних перетворень. Фахівці I'UNEF наголошують, що соціальний вимір має стати пріоритетним у контексті розбудови ЄПВО. Основними вимогами залишаються збільшення державного фінансування галузі ВО, розширення доступу до ВО для всіх соціальних верств населення, а також розвиток програм академічної мобільності [346].

Отже, можемо констатувати, що I'UNEF – це потужна студентська організація національного рівня, особливими характеристиками якої є розгалужена демократична структура, активна суспільно-політична позиція, що знайшла відображення в численних протестних акціях і кампаніях впродовж усієї історії існування Союзу, а також співпраця з іншими суб'єктами розвитку ВО в межах дорадчих органів у галузі управління освітньою системою. На інституційному рівні просування політики I'UNEF забезпечують потужні локальні представництва, першочерговими завданнями яких є організація популяристичних заходів та залучення студентів.

Плюралістична модель студентського представництва існує також у більшості східноєвропейських країн. Одним із найвпливовіших НСС даного регіону, що активно залучається до процесу модернізації ВО, є *Національний альянс студентських організацій Румунії (Alianței Naționale a Organizațiilor Studentești din România (ANOSR))*. Альянс на сучасному етапі свого розвитку є неурядовою, безпартійною федерацією, що представляє в національному вимірі 84 студентські об'єднання із 30 університетів Румунії [98].

До ключових особливостей, що відрізняють ANOSR від інших НСС та дозволяють здійснювати реальний вплив на процес вироблення й реалізації освітньої політики в державі необхідно, на наш погляд, віднести:

1. *Структурно-функціональну організацію Альянсу*, що характеризується наявністю спеціалізованих виконавчих структурних одиниць: Комітету з регіонального розвитку, Комісії з питань освіти, Комісії з організаційного розвитку, Комісії з PR-менеджменту та інформаційних технологій, Комісії з реалізації проектів [96]. Такий підхід до розподілу обов'язків та відповідальності в межах організації, на нашу думку, сприяє сталому розвитку та є важливою умовою досягнення окреслених пріоритетів.

2. *Масштабні протестні кампанії*. Заснований у 1999 р. ANOSR майже відразу приєднався до протестних рухів, що прокотилися країною в кінці 90-х – на початку 2000-х рр. Здатність швидко мобілізувати студентські сили та виступити на захист прав і свобод студентів стала однією з ключових особливостей асоціації, а також важливим механізмом її впливу на освітню й соціальну політику держави. Характеристика наймасштабніших студентських протестів, ініційованих та проведених ANOSR, представлено в Додатку С. Більш того, згідно зі Статутом, організація протестних кампаній є однією із визначених цілей Альянсу, оскільки в документі констатовано, що «це є виправданим заходом у разі порушення студентських прав» [99].

3. *Активну проектну діяльність*. До найважливіших проектів реалізованих ANOSR належать:

- *Болонські тижні в університетах* – масштабна кампанія Альянсу, основною метою якої було інформування румунських студентів про основні напрями, принципи та механізми модернізації ВО в контексті БП. У межах проекту фахівці ANOSR проводили тренінги й дискусії у 18 державних університетах та розповсюдили близько 50 тис. посібників «Болонський процес. Керівництво для студентів». Крім того, відстоюючи право студентів бути партнерами, а не клієнтами чи сировиною в галузі ВО, студентські активісти розіслали приблизно 40 тис. «Листів викладачам» про основні принципи

студентоцентрованого навчання, культури якості та партнерських відносин між студентом і викладачем [95];

- *церемонія нагородження викладачів* – щорічний захід, спрямований на підвищення якості освіти та стимулювання розвитку студентоцентрованого навчання. На основі опитувань студентів, експерти ANOSR визначають та винагороджують «великих викладачів – справжніх професіоналів, відданих своїй справі» [97]. Дана премія вважається досить престижною в Румунії;

- *Літній університет для старшокласників* – проект, створений у співпраці з Національною радою старшокласників з метою розвитку відповідального ставлення у школярів до свого майбутнього та обґрунтованих рішень щодо професійного спрямування [100].

4. *Внутрішній розвиток організації*, що спрямований переважно на становлення потужних професійних студентських представництв інституційного рівня й заохочення студентів до волонтерської роботи. Основними засобами реалізації окреслених цілей є:

- програма NEXT, ініційована ANOSR для надання допомоги членським організаціям у вирішенні проблем, пов'язаних із управлінням ресурсами та забезпеченням наступності студентських представників;

- регіональні тренінги для студентських представництв, метою яких є всебічна підготовка студентів до активного залучення до освітніх змін;

- Генеральна Асамблея і Форум студентських організацій Румунії (FOSR) – внутрішні заходи, що об'єднують усі студентські організації з метою розробки стратегічних напрямів діяльності ANOSR та розвитку студентського руху взагалі [98].

5. *Залучення студентства до процесу забезпечення якості ВО*, що визначено одним із ключових пріоритетів діяльності Альянсу в контексті імплементації Болонських положень. З часу створення ARACIS – спеціальної організації із забезпечення якості ВО (2005 р.), ANOSR постійно бере участь у розробленні політики в галузі забезпечення якості, як на національному, так і на інституційному рівнях. Спочатку представники Альянсу були включені до

Ради ARACIS у якості спостерігачів, а згодом завдяки постійним переговорам з Міністерством освіти Румунії, студенти отримали статус членів із правом голосу, що було закріплено на законодавчому рівні (Закон про освіту від 2011 р.) [266, с. 67]. Крім того, у 2007 р. одним із перших серед НСС Європи ANOSR заснував незалежний експертний комітет із забезпечення якості ВО, що несе відповідальність за підготовку та проведення тренінгів для студентів, які хочуть залучатися до процесу підвищення якості освіти. Таким чином, румунський НСС, незважаючи на порівняно короткий період діяльності, став впливовим суб'єктом управління та модернізаційних змін на загальнодержавному рівні.

Польський досвід управління системою ВО на національному рівні засвідчує, що лише за умови поєднання зусиль уряду, академічної спільноти та студентів, процес залучення студентства може мати позитивні результати. Як стверджує відомий польський науковець, співголова робочої групи ЄПВО зі структурних реформ Б. Банажак (B. Banaszak), зобов'язання міністрів визнавати студентів рівноправними партнерами повинні супроводжуватися зміною мислення, особливо в тих системах, де участь студентів не була частиною академічної культури. Більш того, студенти мають підтвердити свій професіоналізм та готовність стати компетентними, активними й конструктивними суб'єктами управління [104, с. 284].

Згідно з Законом про вищу освіту від 2005 р. єдиною організацією, що представляє інтереси студентства на загальнодержавному рівні є *Студентський парламент Республіки Польщі (Parlament Studentów Rzeczypospolitej Polskie (PSRP))*, до складу якого входять делегати від інституційних органів студентського самоврядування всіх ВНЗ. Крім того, Законом було визначено конкретний порядок включення студентів та аспірантів до університетських сенатів та інших колегіальних органів, у яких вони мають складати не менше ніж 20 % [347]. Такі зміни в законодавчій базі та, відповідно, в управлінських структурах різних рівнів стали серйозним викликом для самих студентів, оскільки в багатьох вишах важко було знайти необхідну кількість компетентних

студентських представників. Відтак, з метою подолання протиріч, PSRP однією з головних цілей своєї діяльності обрав розвиток інституційних студентських союзів та професіоналізацію їх керівництва. Основними завданнями в контексті визначеного пріоритету стали: створення ефективних механізмів поширення інформації, організація навчання студентських представників та стимулювання підвищення рівня залучення студентів на інституційному рівні (див. табл. 2.7).

Таблиця 2.7

Характеристика основних методів, форм і засобів розвитку та професіоналізації інституційних студентських союзів (на прикладі PSRP)

<i>Завдання НСС</i>	<i>Методи реалізації</i>	<i>Форми й засоби</i>
<i>1. Створення ефективних механізмів поширення інформації</i>	розповсюдження друкованих і електронних інформаційних джерел	брошури, інформаційні бюлетені, щоквартальний Студентський журнал, у якому викладено найважливіші питання, пов'язані зі студентською спільнотою і органами місцевого самоврядування; довідники
	заснування інтерактивної онлайн-платформи та веб-ресурсу	центр підтримки студентів, основними завданнями якого є забезпечення найвищого рівня послуг для студентів і стандартизація процесу звітності щодо існуючих проблем; веб-бібліотека нормативно-правових документів; веб-бібліотека наукових ресурсів, що являє собою збірник статей та веб-сторінок
<i>2. Організація навчання студентських представників</i>	електронне навчання	електронний курс: «Як отримати зворотній зв'язок щодо навчальних програм?», що включає як теоретичну, так і практичну частину
	тренінгове навчання	національна конференція PSRP, на яку запрошуються науковці та експерти в галузі ВО та управління; тренінги, семінари, форуми тощо
	аналіз діяльності студентського об'єднання	відвідування студентського союзу, консалтинг, юридична підтримка
<i>3. Стимулювання підвищення рівня залучення студентів в інституційному вимірі</i>	заохочення кращих студентських представництв	урочиста церемонія нагород у галузі залучення студентства та захисту навколишнього середовища серед студентських союзів, університетів та підприємств
	змагання між органами студентського самоврядування різних ВНЗ	конкурси на кращі науково-дослідні проекти та публікації

Розвиток студентських представництв здійснюється PSRP у таких основних напрямках, як забезпечення якості ВО, нормативно-правове регулювання, соціальний вимір, налагодження зовнішніх зв'язків та науково-дослідна діяльність. З метою формування цілісної системи підтримки й навчання інституційних студентських об'єднань фахівці організації нещодавно анонсували створення Академії PSRP, для якої буде розроблена спеціальна програма підготовки студентських представників та обміну досвідом [279]. Отже, можемо стверджувати, що польська система студентського самоврядування і її основна інституція PSRP зробили значний крок уперед у сфері професіоналізації студентських лідерів для ефективною представницької діяльності й може слугувати позитивним прикладом для вітчизняної системи ВО.

У Німеччині, зважаючи на федеративний устрій країни, загальна структура студентського самоврядування виходить за межі звичайного трирівневого представництва й крім інституційного, національного та міжнародного виміру включає також рівень федеральних земель. Як видно з рис. 2.8, указані рівні студентського представництва є одночасно незалежними та взаємопов'язаними.

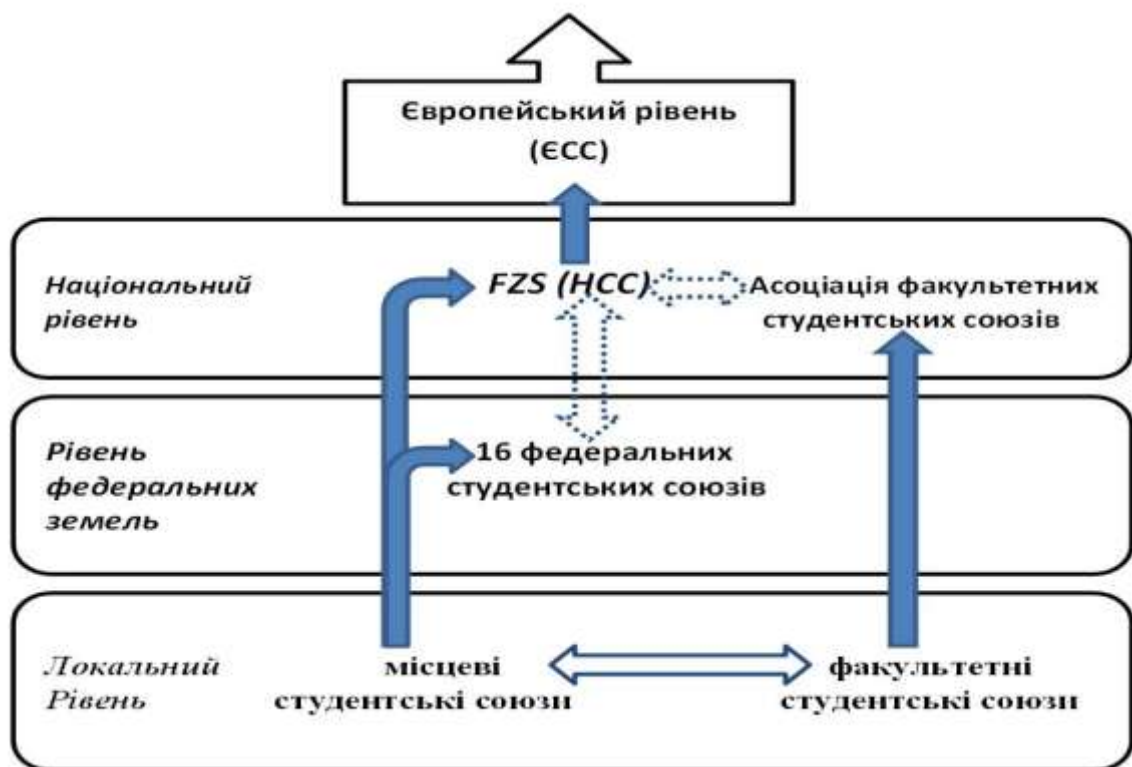

Рис. 2.8. Структура студентського самоврядування Німеччини

На локальному рівні студентські союзи існують поза межами студентських представництв в органах академічного управління (рада факультету, сенат). Ці дві системи можуть взаємодіяти між собою, але в деяких федеральних землях між ними відсутній будь-який зв'язок. Послугуючись ґрунтовною розвідкою німецьких науковців Ю. Юнгблота (J. Jungblut) та Р. Вебер (R. Weber), можемо стверджувати, що в нормативно-правових документах різних земель Німеччини членство в місцевих студентських союзах варіюється від обов'язкового для усіх здобувачів ВО до відсутності регламентування діяльності союзів студентів взагалі [215]. Різноманітністю також характеризується й організаційна структура студентських союзів, основними видами якої є парламентська система, рада делегатів від факультетів, а також неінституалізоване студентське об'єднання.

На рівні федеральних земель місцеві студентські союзи об'єднуються в асоціації, що представляють інтереси студентства в федеральних органах управління освітою. Названі асоціації в більшості випадків є добровільними об'єднаннями, які фінансуються за рахунок внесків від членських організацій, проте в деяких землях вони є обов'язковими згідно з законом (Саксонія, Турінґія).

Оскільки домінують в Німеччині є неокорпоративістська модель державної взаємодії, єдиною організацією, що представляє соціальні, культурні, політичні та економічні інтереси більше 1 млн. студентів на національному рівні є *Вільне об'єднання студентських союзів (Freier Zusammenschluss von StudentInnenschaften (FZS))*. Розпочавши свою діяльність у 1993 р. як порівняно невелика, ідеологічно вмотивована мережева асоціація, FZS досить швидко перетворилося на потужний союз, до складу якого входять 200 місцевих студентських спілок із 90 різних ВНЗ країни [200]. Як показано на рис. 2.6, FZS співпрацює з федеральними студентськими союзами, однак жоден з них не може увійти до складу національного союзу на правах членства, оскільки FZS позиціонує себе як представницька організація для місцевих студентських союзів. Крім того, FZS взаємодіє з Асоціацією студентських представництв і разом із федеральними студентськими союзами підтримує діяльність студентської експертної групи з забезпечення якості ВО. У той самий час FZS є

єдиною студентською організацією, уповноваженою представляти інтереси студентства в національній ГСБП.

Важливою особливістю діяльності FZS є, зокрема, його участь у суспільних рухах. Яскравим прикладом є Альянс проти плати за навчання, до складу якого входять також місцеві й федеральні студентські союзи, ЄСС та інші політичні групи. На національному рівні в межах названого суспільно-політичного руху FZS ініціював і провів такі протестні кампанії, як «Щасливий страйк» (1997 р.) та «Освітній страйк» (2009, 2010, 2011 рр.). Крім того, FZS активно долучався до протистоянь студентів у деяких федеральних землях проти введення плати за навчання, зменшення витрат на ВО та реформ у контексті БП (2003 р. (Північний Рейн-Вестфалія), 2005 р. (Південна та Північна Германія, Берлін); 2006 р. (Хессе)) [201]. Згідно з поглядами доктора Т. Брендла, починаючи з 2000 р. політика FZS щодо Болонських реформ поступово трансформувалася: опозиційний підхід на початку змінився на більш прагматичний та проблемно-пошуковий, хоча цей процес супроводжувався критикою з боку деяких членських організацій [122, с. 112]. На думку дослідників Ю. Юнгблота (J. Jungblut) та Р. Вебер (R. Weber), які вивчали різні аспекти діяльності FZS, численні страйки студентів та участь названого об'єднання в соціальних і освітніх рухах дозволяють зробити припущення, що FZS є організацією суспільно-політичного типу. Проте розширення залучення студентів до процесу продукування освітньої політики в контексті БП та збільшення кількості членських організацій (1998–2004 рр.) сприяло професіоналізації національного студентського представництва. Таким чином, як стверджують науковці, FZS подібно до багатьох інших сучасних НСС, є «гібридним» союзом, що поєднує ознаки суспільно-політичного об'єднання і представницької організації [215, с. 276].

Отже, подібно до PSRP Польщі, німецький FZS обрав шлях у напрямі професіоналізації студентського представництва, тобто залучення досвідчених фахівців та експертів з проблемних питань задля підвищення ефективності діяльності Союзу як суб'єкта модернізації ВО. Основним фактором, що сприяв розвитку даного процесу став БП та необхідність залучення студентів, що

потребувало певних професійних знань і навичок, а також досвіду в галузі управління людськими, фінансовими й матеріальними ресурсами. Крім того, відстоювання прав студентів мати доступ до безкоштовної освіти призвело до судового позову FZS (2005 р.) проти Поправки до Закону про ВО щодо введення плати за навчання. Професійна юридична підтримка сприяла задоволенню Конституційним судом позову студентів та скасуванню скандальних змін в Законі. Проте виправдана професіоналізація національного студентського представництва, що розвивається в багатьох європейських країнах, незважаючи на очевидні позитивні результати, була сприйнята студентами неоднозначно. Згідно з Ю. Юнгблютом, така тенденція в поєднанні з відсутністю впливу студентського представництва на федеральному рівні та зростаючою коммодифікацією освіти сприяли зниженню довіри та виходу значної кількості членських організацій зі складу FZS [213]. Цікаво, що професіоналізація керівництва союзів студентів у інших країнах Болонського клубу, на противагу німецькому досвіду, лише посилила їхній вплив та рівень залучення до модернізаційних перетворень. Відтак, далі нам здається необхідним схарактеризувати діяльність найбільш професійно-зорієнтованого та комерціалізованого студентського представництва – NUS-UK (Велика Британія).

Основним каталізатором об'єднання інституційних і регіональних студентських спілок Великої Британії й заснування Національного студентського союзу (the National Union of Students (NUS-UK)) у 1922 р. стала необхідність представлення студентів на міжнародній арені в складі новоствореної Інтернаціональної конфедерації студентів. Метою NUS, що залишається актуальною і сьогодні, було визначено «представляти колишніх і теперішніх студентів у національному й міжнародному вимірі та розвивати кооперацію між студентськими об'єднаннями Англії, Уельса, Шотландії та Ірландії» [269]. Проте, послуговуючись історико-генетичними розвідками таких науковців, як Б. Саймон (B. Simon) [298] та А. Кумар (A. Kumar) [230], можемо стверджувати, що протягом своєї історії Союз декілька разів радикально змінював пріоритети діяльності в залежності від суспільно-політичних та економічних умов у державі.

Так, майже від самого початку основним напрямом своєї роботи NUS обрав надання різних послуг студентам (організація подорожей, студентських обмінів тощо). Під час економічної кризи 30-х років XX ст., коли зросла потреба в покращенні умов життя студентів, NUS був змушений дещо переглянути свої пріоритети й провів дослідження загальних проблем у галузі ВО, у якому особливу увагу було приділено погіршенню стану здоров'я студентів. На основі доповіді, опублікованої експертами Союзу (1937 р.), у більшості університетів була впроваджена система медичних послуг для студентів. Однак комерційна діяльність організації продовжувала активно розвиватися, що підтверджує заснування таких бізнес-структур, як NUS-Travel (туристична фірма) та Endsleigh (страхування для студентів) [256]. Незважаючи на те, що названі компанії було продано, британський студентський союз залишається на сьогодні одним із найбільш комерційно-зорієнтованих НСС у Європі. Заснована в 1982 р. структура NUS-Services Ltd., на сучасному етапі свого розвитку є потужною компанією, що займається оптовими закупівлями товарів для студентів, комерційним розвитком та інфраструктурною підтримкою членських організацій [257]. Характеристику кожного з означених напрямів подано в табл. 2.8.

Згідно з даними, представленими директором департаменту з розвитку міжнародних зв'язків NUS М. Деєм (M. Day), членські внески формують основну частину бюджету організації (44 %), проте ефективна політика щодо диверсифікації джерел фінансування дозволяє залучати додаткові спонсорські кошти (7 %), одержувати зовнішні гранти (12 %), а також, як видно з таблиці 2.9, отримувати дохід від продажу дисконтних карт для студентів та надання різних послуг членським організаціям (37 %) [146, с. 40]. Результатом такої політики в 2011 р. став рекордний дохід NUS у 13,8 млн. фунтів. Принагідно зазначимо, що інституційні студентські об'єднання у Великій Британії фінансуються за рахунок грантів від університетів, що, згідно зі Статистичним звітом NUS за 2011 р., склали 77,4 млн. фунтів. а також комерційної діяльності, тобто продажу товарів та надання платних послуг студентам (додаткові 170 млн. фунтів) [255]. Такий прибуток дозволяє студентським союзам наймати професійний персонал,

оплачувати працю студентів у штаті, а також підтримувати фінансово студентські клуби й представників студентів на рівні факультетів.

Таблиця 2.8

Характеристика основних напрямів комерційної діяльності NUS-UK

<i>Оптові закупівлі</i>	<ul style="list-style-type: none"> • ведення переговорів щодо цінової політики, можливість зниження цін; • моніторинг якості товарів; • забезпечення функціонування Центральної платіжної системи, що дозволяє членським організаціям швидко та надійно перераховувати кошти за надані товари; • підтримка прямого зв'язку зі світовими брендами (Coca-Cola, Apple та ін.); • забезпечення одержання додаткового доходу, що одержує не лише NUS, але й регіональні та інституційні союзи
<i>Комерційний розвиток</i>	<ul style="list-style-type: none"> • проведення щорічної Конференції з торгівлі, а також Виставки товарів для студентів, що, на думку експертів NUS, сприяє виробленню комерційної стратегії та поширенню найкращого досвіду в галузі торгівлі серед студентських об'єднань; • заснування премії Best Bar None Awards, метою якої є визнання та нагородження найкращих ліцензованих торгівельних точок, організованих студентськими союзами в університетських кампусах; • підприємницький проект, реалізація якого сприяла розвитку студентських комерційних кампаній у межах університету; • діяльність відділу NUS Extra, що надає додаткові знижки студентам на товари та послуги шляхом продажу різних дисконтних карт. Отримані кошти Союз витрачає на розробку та проведення підготовчих курсів для студентських представників, організацію післядипломних стажувань, закупівлю нового обладнання тощо
<i>Інфраструктурна підтримка</i>	система послуг для студентських спілок, що охоплює інформаційну, організаційну та юридичну підтримку

Не менш важливою особливістю функціонування британських студентських союзів є їхній правовий статус. Згідно з Актом про освіту (Education Act) від 1994 р., союзи діяли як незалежні об'єднання студентів, що звітували про свою діяльність та використання ресурсів лише перед університетами [152]. З прийняттям Закону про благодійництво у 2006 р., всі офіційні інституційні й регіональні об'єднання студентів, річний прибуток яких перевищує 100 тис. фунтів, а також NUS було визнано благодійними організаціями, що мають реєструватися в Комісії з благодійної діяльності [130]. З одного боку, такий статус

регламентував право союзів долучатися до вирішення ширшого кола суспільних проблем поза межами освітнього сектору, а з іншого, створив загрозу для їхнього демократичного устрою, оскільки однією із вимог Комісії стало заснування постійної опікунської ради, до складу якої крім студентських представників, має увійти призначена «більш досвідчена довірена особа». Таким чином, деякі союзи не поспішали реєструватися в Комісії, у той час як інші, наприклад, студентський союз Лондонської школи економіки, і досі відмовляються включати до опікунської ради будь-яких зовнішніх експертів.

Заслуговує на увагу й наукова діяльність, яку NUS-UK почав активно розвивати з середини ХХ ст. Регулярні моніторингові розвідки освітніх, суспільно-політичних та економічних проблем, що зачіпають інтереси студентства, а також публікації результатів власних досліджень не лише сприяють розвиткові членських організацій, але й використовуються національними органами управління у процесі вироблення освітньої політики. Згідно з характеристикою основних публікацій, представленою в Додатку Ф, до ключових напрямів наукових пошуків Союзу ми відносимо: 1) фінансування освіти та соціальне забезпечення студентів; 2) вища освіта й академічний досвід студентів; 3) студентські спільноти та їхнє забезпечення; 4) злочини студентів на ґрунті ненависті; 5) рівність можливостей і толерантність; 6) етика й захист навколишнього середовища; 7) комерційні дослідження.

Беззаперечним пріоритетом для NUS-UK впродовж усієї історії його діяльності залишається розвиток студентських союзів регіонального й інституційного рівня. До основних інструментів реалізації основної місії варто віднести: 1) ініціативу з оцінювання студентських союзів, що являє собою системний аналіз напрямів діяльності та наданих послуг, а також визначення недоліків і шляхів удосконалення членських організацій; 2) нагородження NUS (NUS Awards) – щорічний захід для студентських представництв, під час якого визначаються переможці в таких номінаціях: найкращі студентські союзи, кампанії, підприємницька діяльність, можливості залучення студентів, рівність, освіта, офісна команда року, персонал [267]; 3) залучення студентства до процесу

забезпечення якості в Шотландії (SPARQS) – агенція, що надає підготовку студентським представникам для участі в підвищенні якості освіти та рекомендації ВНЗ щодо ефективного включення студентів [318]; 4) TSEP (залучення студентства через партнерство) – спільна ініціатива HEFCE (Рада з фінансування вищої освіти Англії), AoC (Асоціація коледжів), Агенції із забезпечення якості, GuildHE та NUS, що сприяє розвитку залучення студентства як в академічній, так і в управлінській сферах [329].

Отже, дослідивши різні за своїм походженням, домінуючим фактором розвитку, способом взаємодії з державою, організаційною структурою, джерелами фінансування, політикою в суспільно-політичній та освітній галузі та рівнем залучення до процесу модернізації ВО НСС, можемо стверджувати, що кожен із них має характерні особливості й прогресивний досвід, який може бути використаний у процесі розвитку потужного студентського представництва в Україні.

Висновки до розділу 2

У другому розділі окреслено особливості організаційної структури ЄСС, основоположні принципи його міжнародної освітньо-політичної діяльності, механізми взаємодії з іншими наднаціональними представницькими організаціями – суб'єктами БП; виокремлено основні напрями й види діяльності ЄСС у контексті модернізації ВО, форми залучення Союзу до процесу прийняття рішень щодо реалізації модернізаційних перетворень; здійснено порівняльний аналіз особливостей діяльності НСС в контексті модернізаційних перетворень національних освітніх систем.

На основі структурно-логічного аналізу нормативних засад діяльності ЄСС (Статут, Регламент роботи, Фінансовий регламент) визначено, що досліджувана структура є міжнародною некомерційною незалежною студентською організацією, яка представляє освітні, соціальні, економічні й культурні інтереси студентства на європейському рівні. З'ясовано, що в установчих документах

Союзу унормовано його робочу структуру, окреслено повноваження, сфери відповідальності, функції та рівні підзвітності всіх структурних одиниць, визначено умови членства для НСС та фінансову політику організації. Зіставлення й порівняння названих документів дозволили виявити суттєві суперечності, зокрема, між визначенням ключових цілей та функцій окремих підрозділів (Робочі групи, Експертні комітети), що може свідчити про несформовану концепцію роботи чи певний занепад діяльності даних структурних одиниць; між нормами фінансового забезпечення та існуючими можливостями наповнення бюджету, що може слугувати доказом фінансової залежності ЄСС від наднаціональних організацій, передусім Європейської комісії.

Встановлено, що короткострокові й довгострокові цілі, завдання, стратегії та форми звітності ЄСС викладено у Планах роботи і Стратегічних політичних пріоритетах. На основі аналізу означених документів можемо констатувати, що пріоритети Союзу відповідають орієнтирам БП. Крім того, важливим завданням є як зовнішній, так і внутрішній розвиток організації, що включає удосконалення організаційної структури, збільшення підтримки та розширення послуг для НСС, активізацію взаємодії з ними, диверсифікацію джерел фінансування, забезпечення гендерної рівності, налагодження партнерських зв'язків із іншими міжнародними організаціями.

З'ясовано, що політику ЄСС як суб'єкта розвитку ЄПВО окреслено у Програмних актах, аналіз, узагальнення й систематизація яких дозволили визначити основоположні принципи діяльності досліджуваної організації на міжнародній освітньо-політичній арені (репрезентативності, демократичності та прозорості, цілеспрямованості, неупередженості, неприбутковості, проактивності, рівності, солідарності, безперервності взаємодії з іншими суб'єктами БП, рівних можливостей у доступі до вищої освіти).

На підставі системно-структурного аналізу організаційних засад діяльності ЄСС визначено, що основними механізмами співробітництва досліджуваної організації з представницькими наднаціональними об'єднаннями (Європейська асоціація університетів, Європейська мережа із забезпечення якості вищої освіти,

Європейська асоціація вищих навчальних закладів) є такі: співпраця в межах групи Є-4, пріоритетами якої є моніторинг процесу імплементації Болонських положень у період між міністерськими зустрічами та забезпечення якості вищої освіти; реалізація спільних проектів і досліджень з метою вирішення проблем, пов'язаних із модернізацією вищої освіти.

Результатом застосування системно-функціонального аналізу змістових засад діяльності ЄСС стало визначення основних напрямів діяльності Союзу як суб'єкта БП, а саме: забезпечення якості вищої освіти, фінансування вищої освіти, впровадження студентоцентрованої парадигми в навчальний процес, залучення студентства до управління вищою освітою та готовність випускників до працевлаштування. Доведено, що досліджувана організація володіє високим науковим потенціалом, спрямованим на вивчення актуальних проблем модернізації ВО, розвитку ЄПВО та студентського руху в країнах-членах Болонського клубу.

Структурно-логічний аналіз основоположних нормативних документів, щорічних звітів і аналітичних публікацій дозволив окреслити процесуальні засади діяльності ЄСС щодо модернізації вищої освіти за визначеними напрямами, а саме такі види й форми: освітньо-політична діяльність, головними формами реалізації якої є такі: створення спільно з іншими представницькими структурами консультативно-дорадчих та експертних органів (Є-4, Група супроводу БП); заснування асоційованих структур, які мають визначене коло завдань і створюються за принципом цільового підходу для їх розв'язання (Експертна група ЄСС із забезпечення якості); популяризація політики ЄСС серед інших стейкхолдерів на європейському й національному рівнях (програмні документи, студентські декларації та резолюції, промови й заяви під час освітньо-політичних заходів різного рівня); просвітницька діяльність, яка здійснюється шляхом соціологічних опитувань, активної участі представників ЄСС у зовнішніх заходах з проблем розвитку європейської вищої освіти та залучення студентства до цього процесу, а також організація дискусій, форумів, конференцій із метою роз'яснення основних положень БП і визначення способів подолання існуючих суперечностей;

дослідницька діяльність, основними формами реалізації якої є моніторинг процесу імплементації Болонських положень і принципів у різних європейських країнах (серія аналітичних розвідок «Болонський процес очима студентів» (2003–2015 рр.) та реалізація дослідницьких проектів (QUEST, SAGE, FINST, PASCL та ін.).

У ході системно-структурного та порівняльно-зіставного аналізу основних засад діяльності НСС, які входять до складу ЄСС, встановлено, що в Європі співіснують дві моделі взаємодії державних органів управління і студентських об'єднань у процесі продукування національної освітньої політики – неокорпоративістська та плюралістична. Неокорпоративістська модель являє собою систему представництва студентів із обмеженою кількістю організацій, які офіційно визнані державою як суб'єкти з репрезентативною монополією у процесі ухвалення важливих рішень. Плюралістична модель ґрунтується на взаємодії з державою численних представницьких об'єднань, які конкурують або співпрацюють у процесі лобювання інтересів і прав студентів на національному рівні. З'ясовано, що означені моделі студентського представництва можуть мати як формальні, так і неформальні канали впливу на процес прийняття важливих рішень. На основі дослідження найвпливовіших НСС доведено, що кожен із них має характерні особливості та прогресивний досвід, який може бути використаний у процесі залучення студентства до модернізації системи вищої освіти України.

Таким чином, застосування системного й компаративного підходів дозволило окреслити організаційні, змістові й процесуальні засади діяльності ЄСС як суб'єкта БП щодо модернізації ВО та здійснити порівняльну характеристику особливостей діяльності національних організацій-членів ЄСС у контексті БП.

Положення розділу розкрито в таких наукових статтях автора: [68; 70; 72; 73; 78; 80; 342].

РОЗДІЛ 3

АКТУАЛЬНИЙ СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СТУДЕНТСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УМОВАХ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗАСАД БОЛОНСЬКОГО ПРОЦЕСУ В УКРАЇНІ

3.1. Етапи розвитку студентського руху в контексті модернізації вищої освіти України

Зародження студентського руху на території України бере початок з моменту заснування перших ВНЗ, проте активно висловлювати свою позицію щодо суспільно-політичних та академічних процесів студенти почали не раніше XIX ст. Історичні умови становлення українського студентського руху були вкрай несприятливими. Жорсткий контроль з боку влади, нав'язування ідеологічних поглядів, відсутність конкретних цілей та стратегій у студентських об'єднаннях, деструктивні суспільно-політичні процеси загалом негативно впливали на студентство, придушуючи будь-які прояви студентської активності та самоорганізації.

Логіка нашого дослідження, що сфокусована на проблемах залучення студентства до процесів модернізації вітчизняної ВО в контексті Болонського процесу, вимагає виокремлення етапів розвитку студентського руху в кінці XX – на початку XXI ст. Саме в цей час відбувалося переосмислення концептуальних засад розвитку вітчизняної ВО, розробка нових форм і методів управління в даній галузі, реформування вищої школи згідно з принципами Болонського процесу. На основі історико-генетичного та хронологічного аналізу наукових і документальних джерел [5; 6; 20; 24; 31; 32; 38; 41; 42; 44; 45; 57; 61; 105] нами було визначено основні етапи розвитку студентського руху в процесі становлення України як незалежної демократичної держави (див. Додаток Т). Далі детально розглянемо кожен із виокремлених етапів.

Перший, *неформальний етап (1989–1991 рр.)*, характеризується відсутністю чітко визначеної мети розвитку як вітчизняної системи ВО, так і

суспільства взагалі в період розпаду Радянського Союзу та початку становлення української державності. Відсутність нормативно-правової бази для заснування й офіційної діяльності студентських організацій призвела до стихійних виникнень самостійних об'єднань студентів у багатьох ВНЗ. Так, у 1989 р. на базі Львівської політехніки утворилося Студентське братство, що згодом стало однією з найбільших студентських організацій в Україні. Діяльність названого об'єднання зосереджувалася у двох основних напрямках: політичному (організація політичних страйків, акцій непокори тощо) та національно-просвітницькому (відновлення традицій, встановлення пам'ятників козацтву, молодіжні культурницькі заходи тощо). Найбільш відомою протестною кампанією цієї організації стала так звана «революція на граніті» 2–17 жовтня 1990 р. у м. Києві, що, на думку істориків, була певним проривом у вітчизняному студентському русі, оскільки внаслідок двотижневого голодування майже всі вимоги студентів було виконано [5; 6]. Крім львівського Студентського братства, у цей період виникло й інше досить потужне об'єднання, а саме Українська студентська спілка (1989 р.), основною метою якої стала боротьба за права студентів, забезпечення їх всіх стипендією, надання бажаним місця в гуртожитках, прийняття демократичних статутів вишів, надання можливості студентам брати участь у вирішенні всіх важливих питань академічного процесу.

З моменту проголошення Акту про державну незалежність України та ухвалення Закону України «Про освіту» (від 23 березня 1991 р.) [45] розпочався другий *інституалізаційний* етап (1991–2004 рр.) розвитку вітчизняної студентської політики. Новим вектором діяльності УСС у той час стало становлення студентського самоврядування у ВНЗ. Заручившись підтримкою осередків студентів Київського державного університету та Київського політехнічного інституту, УСС ініціювала створення студентських парламентів, яким для роботи адміністрацією було виділено приміщення. Однак, як засвідчує ґрунтовний аналіз нормативних джерел, здійснений Ю. Бобровніком, з політичної арени Спілка не зійшла, що підтверджує її активна позиція у

процесі державотворення. Так, організація засудила підписання президентом Л. Кравчуком угоди «Про співдружність трьох держав», вважаючи її небезпечною для молоді української держави та звинуватила першого президента в тому, що він опосередковано заперечив підсумки референдуму і висловила свій протест проти даної угоди. Крім того, у серпні 1992 р. УСС бере активну участь в кампанії збирання підписів за розпуск Верховної Ради України, що здійснювалася в межах коаліції «Незалежній Україні – новий парламент». Значимою подією стало, зокрема, створення інформаційної агенції «УСС-press» у 1993 р., у межах якої здійснювалося регулярне інформування громадськості про події молодіжного та студентського життя в Україні, подавалась оцінка молодих людей щодо політичних, економічних та інших проблем [5]. Того самого року УСС виступила організатором Першого об'єднаного Всесвітнього українського Конгресу студентів, під час якого близько 180 делегатів від українських студентських організацій Західної Європи, США, Бразилії, Канади, Росії та низки інших країн обговорювали актуальні проблеми студентського життя.

Тісно пов'язаною із суспільно-політичною діяльністю УСС була науково-дослідна робота, що здійснювалася в формі конференцій та семінарів. Так, у 1995 р. Спілка організувала науково-практичні конференції: «Українська молодь у політичному вимірі», «Вплив студентського руху на політичну ситуацію в Україні в 80–90-х рр.», студентський літній навчальний табір на Шацьких озерах на Волині, семінари-дискусії на теми «Чи можливий в Україні авторитаризм?», «Українські орієнтири: Європа чи Азія» тощо. У квітні 1996 р. УСС спільно з «Молодим Рухом» провели представницьку Міжнародну конференцію «Україна на шляху до Європи» за участю провідних фахівців Міністерства закордонних справ України, адміністрації Президента, наукових установ. Під час її роботи члени Спілки проголосили тезу про доцільність вступу України до НАТО.

Законодавче оформлення процесу залучення студентства до управління вищою освітою у цей період знайшло відображення в таких документах:

1) Положення про державний вищий навчальний заклад (1996 р), у якому визначено мету, завдання, рівні та форми студентського самоврядування в межах університету чи іншого ВНЗ, а також констатовано, що за погодженням з керівником закладу органи студентського самоврядування (ОСС) мають одержувати допомогу у вирішенні питань, пов'язаних із забезпеченням приміщеннями, обладнанням, документацією, коштами [42]; 2) Закон України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» (1998 р.), у якому сформульовано принципи утворення і діяльності, статус і права молодіжних громадських організацій, зокрема право долучатися до розроблення та обговорення проектів рішень з питань державної політики щодо дітей та молоді [44]; 3) Типове положення про студентське самоврядування у вищих навчальних закладах (2001 р.), у якому схарактеризовано організаційну структуру, визначено загальну мету й завдання діяльності, а також викладено основні права й обов'язки ОСС [47]; 4) Закон України «Про вищу освіту»(2002 р.) з 38 статтею про органи студентського самоврядування [41].

Розвиток законодавчої бази певною мірою стимулював виникнення нових студентських об'єднань національного рівня. Крім УСС та Львівського братства, на теренах України почали діяти такі представницькі структури, як Асоціація правозахисних організаторів студентів України (АПОС) (2000 р.), Всеукраїнська рада студентів (ВРС) (2001 р.), Українська асоціація студентського самоврядування (УАСС) (2003 р.). Підкреслимо разом із тим, що особливістю даного періоду стала надмірна політизація студентства, тобто активне залучення студентської молоді до політичних об'єднань і партій. Політична кампанія сумських студентів 2004 р. проти об'єднання вишів стала початком Помаранчевої революції.

Основними характеристиками третього, *розвивального*, етапу, що розпочався з моменту підписання Україною Болонської угоди (2005 р.), було визначено такі:

- активізація студентського руху в боротьбі за право стати партнерами в процесі модернізації вищої освіти на всіх рівнях;

- розширення регіонального, всеукраїнського та міжнародного співробітництва студентських об'єднань (з'їзди, форуми, конференції студентських організацій, вступ Української асоціації студентського самоврядування (УАСС) до Європейського студентського союзу (2007 р.));

- залучення студентства до процесу забезпечення якості вищої освіти (участь студентів у програмі «Національна система забезпечення якості і взаємної довіри в системі вищої освіти (TRUST)» (2011–2014 рр.) [33], всеукраїнський проект «Студентський погляд на законодавчі реформи у сфері вищої освіти» (2013 р.) [64], включення студентів до Національного агентства із забезпечення якості освіти згідно з Законом України «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 р. [40]);

- законодавче закріплення прав органів студентського самоврядування (Зміни до Закону України «Про вищу освіту» від 19 січня 2010 р., Закон України «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 р.).

Позитивні зрушення у правовому полі та загальне визнання необхідності включення студентства в модернізаційні перетворення, особливо на інституційному рівні, з огляду на розширення автономії університетів, беззаперечно є значним кроком вперед. Однак варто зазначити, що серйозною перешкодою на сучасному етапі залишається неготовність студентських організацій брати активну участь в розвитку ВНЗ, а тим більше стати потужними суб'єктами модернізації національної системи ВО. Основними факторами, що посилюють дану тенденцію, є такі проблеми:

1. *Необізнаність студентів та негативне ставлення до Болонського процесу.* Згідно з результатами соціологічних досліджень Фонду «Демократичні ініціативи» та соціологічної служби «Ukrainian sociology service» (2012 р.) лише 42,7 % студентів старших курсів вважають, що вони добре розуміють принципи Болонської системи, 50 % знають приблизно, у чому полягає сутність основних положень, і 7 % відповіли, що чули тільки назву, але не уявляють, що це таке. Та навіть такі показники є завищеними, оскільки, на думку експертів, студенти дещо переоцінюють ступінь власного

розуміння цього процесу [7]. Крім того, в Україні, як і в багатьох країнах Європи, часом непослідовна та нерівномірна імплементація Болонських принципів і рекомендацій сприймається студентами неоднозначно, а інколи навіть використовується адміністрацією вишів в якості виправдання власної безвідповідальності.

2. *Недостатній розвиток студентської мобільності.* У цілому, академічна мобільність позитивно оцінюється університетським співтовариством як дієвий інструмент трансферу нових знань, передових технологій, зокрема управлінських, що дозволяє наближувати вітчизняну науково-освітню галузь до світового мейнстріму. На жаль, даних про студентську міжнародну мобільність в Україні обмаль. За досить приблизною оцінкою авторів дослідження «Моніторинг інтеграції української системи вищої освіти в Європейський простір вищої освіти та наукового дослідження» (2014 р.), міжнародна мобільність студентів українських університетів, академій та інститутів в країни ЄПВО знаходиться в межах 5000-10000 осіб на рік (0,5–1,0% від контингенту студентів ВНЗ III–IV рівнів акредитації денної форми навчання), а з урахуванням літніх шкіл, мовних курсів, волонтерської роботи, закордонної практики тощо може сягати 20 000 (2 %) [32]. Слід зазначити, що студенти ВНЗ I–II рівнів акредитації та заочники участі в програмах мобільності практично не беруть.

3. *Низький рівень залучення студентства до процесу забезпечення якості освіти.* Участь студентства як у внутрішніх, так і в зовнішніх системах забезпечення якості є, безперечно, запорукою їхнього вдосконалення, адже саме студенти часто знаходять нові шляхи вирішення проблем, розширюють і додають нові аспекти до процесу оцінки якості ВО на різних рівнях. В Україні, на жаль, довгий час роль студентства у процесі забезпечення якості освіти обмежувалася участю в офіційних соціологічних опитуваннях щодо їх задоволеності навчальним процесом та освітнім сервісом, формальним голосуванням при виборі варіативних дисциплін тощо.

4. *Обмежена участь студентства в управлінських структурах ВНЗ.*

Незважаючи на посилення руху на підтримку розширення участі студентів в управлінні навчальним закладом, аналіз першого досвіду імплементації нового Закону «Про вищу освіту» (2014 р.) дозволяє констатувати, що до найбільш типових порушень його норм відносяться: введення до керівних органів ВНЗ студентів, які не були обрані у встановленому порядку; відрахування, поновлення, переведення студентів з контракту на бюджет чи навпаки, поселення та виселення з гуртожитку без згоди органу студентського самоврядування; призначення відповідальних за роботу зі студентами посадових осіб без участі студентських представників тощо.

5. *Політизація студентського руху, яка значно поглибилася за останнє десятиліття.* Негативною тенденцією у процесі розвитку студентського самоврядування після набуття ним чималих повноважень стало прагнення різноманітних політичних партій та громадських об'єднань втягнути студентські маси в орбіту власної політичної діяльності, а також спроби адміністрацій ВНЗ спрямувати активність студентських організацій у зручне для себе русло.

6. *Низький рівень зацікавленості студентів в активізмі у процесі формування освітньої політики держави, регіону чи окремого ВНЗ.* Основними причинами даної тенденції в будь-якій європейській країні, на думку словенської дослідниці М. Клеменчич, є, по-перше, збільшення орієнтації на кар'єру серед студентів; по-друге, навчальне перенавантаження, що не дозволяє студентам брати активну участь у громадському житті ВНЗ; по-третє, культура індивідуалізму (домінування особистих інтересів над спільними проблемами); по-четверте, низький рівень довіри та поваги до управлінських структур [221].

7. *Брак фінансових ресурсів.* Недостатнє фінансове забезпечення залишається невирішеним питанням для українських студентських об'єднань. Незважаючи на той факт, що деякі положення щодо фінансування студентського самоврядування прописані в Законі «Про вищу освіту», вони залишаються лише формальністю, яка рідко виконується.

8. *Організаційна роздрібленість студентського руху, надмірний рівень диверсифікації студентських об'єднань.* Визначальною характеристикою сучасного розвитку студентського руху в Україні, на нашу думку, є існування великої кількості різних за напрямками діяльності університетських, регіональних та всеукраїнських студентських організацій. Вітчизняна дослідниця О. Лісовець виокремила такі основні типи об'єднань у сучасному студентському русі:

- *профспілки*, першочерговими завданнями яких є розв'язання соціальних проблем студентства, захист інтересів молоді перед державою та адміністрацією ВНЗ;

- *органи студентського самоврядування*, які створюються й функціонують з метою забезпечення виконання студентами своїх обов'язків і захисту їхніх прав, сприяння гармонійному розвитку особистості студента, формуванню в нього навичок майбутнього організатора, керівника.

- *фахові студентські організації та об'єднання за інтересами*, що є досить поширеним явищем у межах окремих ВНЗ та факультетів (асоціації студентів-юристів, історичні студентські товариства тощо);

- *громадські студентські організації*, що репрезентують, насамперед, громадсько-політичну ініціативу студентства та відстоюють його права [24, с. 131–132].

Особливе місце в студентському русі, на наш погляд, посідають спілки, які ставлять за мету об'єднати більшість всеукраїнських та регіональних студентських організацій, стати координатором студентського руху, мають регіональні представництва та уособлюють студентський рух України на міжнародній арені. Найбільш важливим у контексті нашої наукової розвідки є дослідження діяльності *Української асоціації студентського самоврядування (УАСС)*, оскільки це найвпливовіша вітчизняна студентська організація, що з 2007 р. є повноправним членом ЄСС.

Отже, УАСС позиціонує себе як незалежне та демократичне національне об'єднання студентів та органів студентського самоврядування України,

створене з метою захисту прав і представництва інтересів української студентської громади на національному й міжнародному рівнях.

Аналіз статутних документів УАСС дозволяє констатувати, що у своїй діяльності Асоціація керується чотирма основними принципами, а саме: відкритість до всіх студентів; незалежність Асоціації, її підзвітність виключно студентам; внутрішня демократія, заснована на системі «стримувань і противаг» та діючій системі внутрішніх регламентних норм; принцип «консенсуальної демократії», який передбачає прийняття рішень на основі максимального врахування інтересів і позицій усіх її членів [67]. Організаційна структура Асоціації представлена в Додатку У.

Основоположними напрямками діяльності УАСС, згідно зі Статутом, є соціально-правовий захист студентів, забезпечення якості вищої освіти, розвиток студентського самоврядування та міжнародне співробітництво. З метою виконання основних завдань УАСС реалізовує проекти, адвокаційні та лобістські кампанії, проводить конференції, форуми та освітні заходи для студентів і органів студентського самоврядування, співпрацює з представниками інших стейкхолдерів у сфері вищої освіти, зокрема, владою, ВНЗ та роботодавцями.

До найбільших досягнень УАСС, на нашу думку, слід віднести:

- підвищення академічних стипендій студентам. З моменту створення асоціації жоден захід не обходився без обговорення низького рівня стипендії та її невідповідності прожитковому мінімуму. Підвищення стипендій з 1 січня 2008 р. у 3,3 рази стало результатом успішної кампанії УАСС 2006–2008 рр.;

- скасування антистудентських постанов Кабінету Міністрів України. У 2009 р. Кабінет Міністрів прийняв постанови, за якими збільшувалися витрати студентів на навчання та зменшувався обсяг державного замовлення. Організований УАСС всеукраїнській протест 2009 р. призвів до їх скасування;

- законодавче закріплення прав органів студентського самоврядування. З 2002 р. УАСС у тісній співпраці з національними об'єднаннями студентів Австрії, Нідерландів, Словаччини та Угорщини почав розробляти текст змін до Закону України «Про вищу освіту» щодо студентського самоврядування. Проект

Закону вносився на розгляд трьох скликань Верховної Ради України. Лобістська кампанія у 2009 р., об'єднала всі органи студентського самоврядування України й у результаті 19 січня 2010 р. Президент підписав Зміни до Закону «Про вищу освіту» щодо студентського самоврядування.

У ході дослідження наукових поглядів щодо реалій функціонування студентського самоврядування в Україні нашу увагу привернули такі його характеристики, як «ляльковість», «заангажованість», «упередженість», що вказують на певну залежність студентських об'єднань від адміністрації ВНЗ, провладних регіональних або державних структур. Більш того, ініціатива створення ОСС досить часто виходить не «знизу», що було б свідченням демократичності та свободи цього процесу, а «згори». Не можемо не погодитися з вітчизняним істориком Р. Божиновим, що така практика є насиллям, результатом якого стає апріорі як організаційна, так і функціональна «несамостійність» студентських представницьких об'єднань, у той час як за своєю сутністю вони повинні спиратися на самоорганізацію, саморегулювання та самодіяльність і не допускати застосування спеціального апарату примусу [5].

Яскравим прикладом керованої організації стала Всеукраїнська студентська рада (ВСР), заснована як консультативно-дорадчий орган при Міністерстві освіти і науки України. Незважаючи на чітко визначені цілі та красномовні гасла, дане об'єднання по суті мало формальний характер і не виконувало своїх представницьких функцій. Зі зміною влади в 2014 р. ВСР фактично припинила своє існування.

Отже, враховуючи всі досліджені аспекти вітчизняного студентського руху, можна стверджувати, що сьогодні, пройшовши складний шлях розвитку, студентські організації беруть все більше участь у процесах євроінтеграції та модернізації системи ВО, активно відстоюють свої права та інтереси, відіграють певну роль у прийнятті рішень на національному, регіональному та інституційному рівнях. Проте, ЄСС у своїй заяві щодо ситуації навколо Студентської ради Києва «Українські студенти повинні користуватися демократичними правами» (2013 р.) гостро засуджує спроби влади контролювати

студентський рух в Україні. К. Уферт (K. Ufert), Голова ЄСС (2012–2013 рр.), зокрема зазначає, що «Україна є членом ЄПВО та Ради Європи і влада має забезпечити належні умови для використання студентами та іншими громадянами своїх демократичних прав і свобод. Студентство є голосом позитивних суспільних змін, тому до їхньої позиції мають дослухатися та максимально залучати їх до процесів прийняття рішень. Замість цього в Україні представники виконавчої влади намагаються нав'язати студентам власну позицію, що суперечить принципам демократії та прав людини, на яких побудована Європа» [176]. Ми погоджуємося із представниками ЄСС і сподіваємося на позитивні зміни у відносинах між усіма суб'єктами модернізації ВО в Україні.

Розв'язанню проблем залучення студентства до модернізаційних перетворень вітчизняної системи ВО, сприятиме, на нашу думку, запровадження елементів продуктивного зарубіжного досвіду, наприклад, ефективних методів, форм та засобів включення студентів як рівноправних партнерів, що використовуються на інституційному й національному рівнях у європейських країнах, а також урахування рекомендацій ЄСС щодо розвитку потужних студентських об'єднань, які здійснюють реальний вплив на процес ухвалення і реалізації важливих рішень.

Важливим у цьому напрямі є вдосконалення нормативно-правової бази, подолання формалізму студентського представництва в управлінських структурах, а також розвиток студентської суб'єктної активності.

3.2. Рекомендації щодо застосування елементів продуктивного європейського досвіду у досліджуваній сфері в українському освітньому контексті

У сучасних умовах, коли включення всіх зацікавлених сторін до процесу модернізації вітчизняної системи вищої освіти усвідомлюється суспільством та професійною освітянською громадою, актуальним постало питання розробки технології залучення студентства до цього процесу як

ключових партнерів суспільства та держави. Крім того, з огляду на окреслені проблеми й низький рівень впливу студентських представництв на процес вироблення й реалізації державної освітньої політики, доцільним вважаємо сформулювати рекомендації для вітчизняних НСС на основі продуктивного досвіду Європейського студентського союзу та найбільш впливових національних об'єднань студентів, що входять до його складу.

У результаті систематизації й узагальнення теоретичних розвідок і здійснення структурно-логічного та системно-функціонального аналізу нормативних, організаційних, змістових та процесуальних засад діяльності ЄСС, а також найвпливовіших НСС, стали можливими побудова й наповнення змістом прогностичної моделі залучення студентства до модернізації вищої освіти в Україні на національному, міжінституційному та інституційному рівнях.

Запропонована модель залучення студентства до модернізації вищої освіти в Україні є відкритою динамічною системою, що передбачає врахування основоположних чинників (суспільно-політичних, соціально-економічних, академічних), мети й принципів даного процесу, напрямів, форм і засобів реалізації конкретизованих завдань на інституційному, міжінституційному й національному рівнях, а також прогнозованого результату цілеспрямованих дій усіх його суб'єктів. Морфологія розробленої системи характеризується комплексністю й багатовимірністю, оскільки окремі виміри системи обумовлюють відповідні аспекти її розвитку, а результатом цілісного функціонування є досягнення визначеної мети. Основними компонентами моделі залучення студентства до модернізації вітчизняної вищої освіти визначено такі: організаційно-цільовий, змістово-процесуальний і прогностичний (див. рис. 3.1).

У межах організаційно-цільового компоненту даної системи визначено сучасні чинники, сформульовано мету, з'ясовано основоположні принципи та окреслено завдання залучення студентства до модернізації ВО.

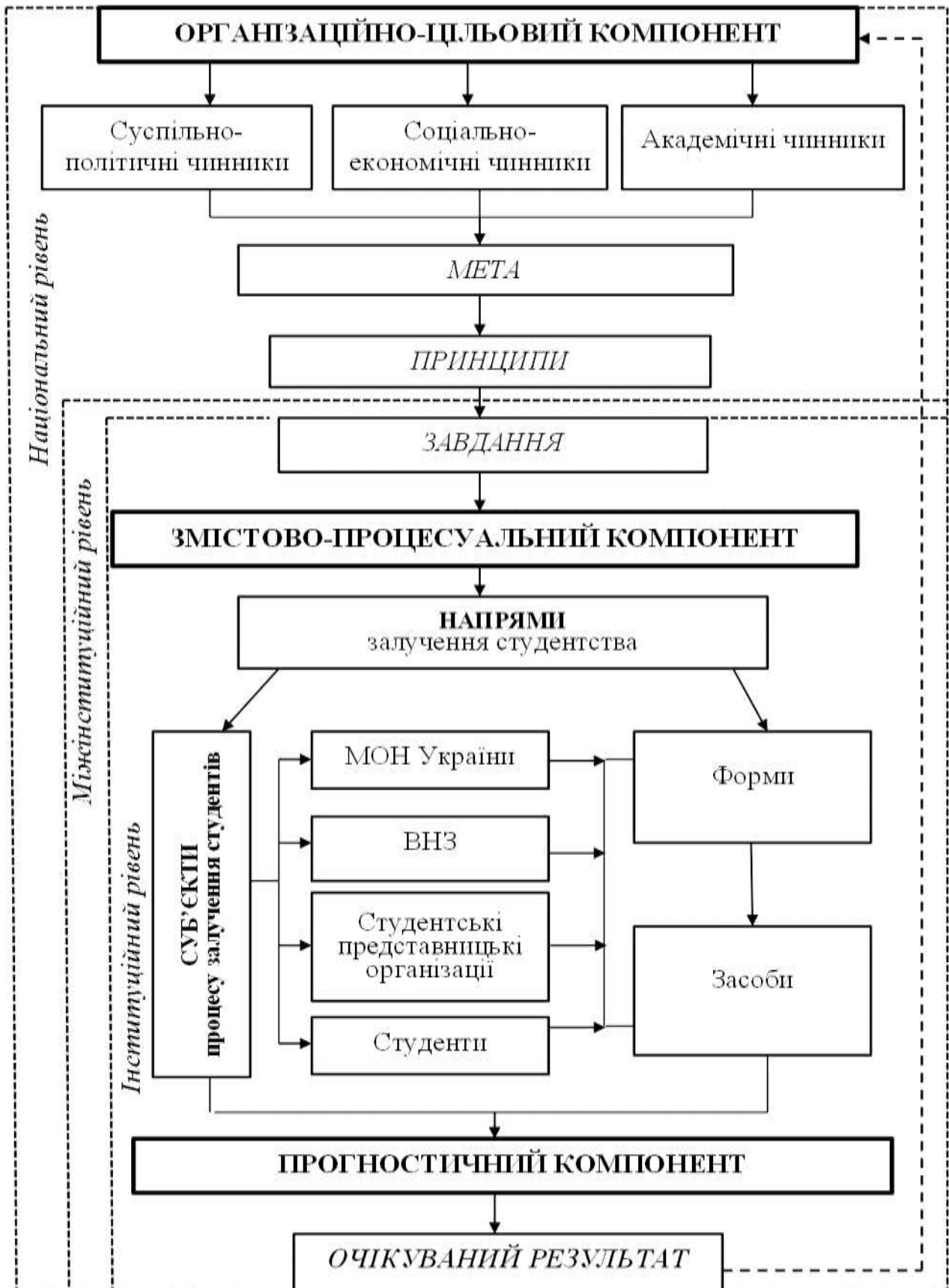

Рис. 3.1 Прогностична модель залучення студентства до модернізації вищої освіти в Україні

До найважливіших чинників, що зумовлюють необхідність залучення студентства до процесу модернізації ВО в контексті вітчизняних реалій, ми відносимо такі групи:

1. *Суспільно-політичні*. Серед ключових тенденцій розвитку вищої школи та суспільства взагалі в сучасних умовах велике значення має процес *демократизації*, що характеризується перерозподілом влади, делегуванням повноважень іншим суб'єктам, скасуванням антидемократичних законів та суспільних інститутів. Було доведено, що з метою розбудови демократичної академічної культури та забезпечення прозорості ухвалення політичних рішень студенти повинні розглядатися як рівноправні члени академічної спільноти та бути зацікавленими в її розвитку. В українському освітньому просторі це є актуальним питанням ще й з огляду на *високий рівень корупції* на всіх щаблях системи управління освітою та спрямування державної політики на її викорінення. До корупційних дій в освітній галузі належить не лише хабарництво, але й фальсифікація, шахрайство, викривлення інформації, різноманітні порушення професійної етики, невмотивовані витрати, а також широко розповсюджений в українському суспільстві непомітний. Очевидно, що важливими суб'єктами процесу запобігання, виявлення та здійснення заходів щодо припинення корупційних правопорушень на всіх рівнях мають стати студентські представництва.

Крім того, необхідність залучення студентства зумовлено *потребою у висококваліфікованих фахівцях зі сформованою громадянською компетентністю*, здатних застосовувати глибокі знання з відповідних дисциплін в актуальному соціальному контексті та визначати подальший розвиток суспільства. Іншим важливим фактором, що вимагає врахування позицій студентства в процесі модернізації ВО є загострення політичного протистояння в державі та, як результат, *зростання студентського політичного активізму*, тобто неформальної екстраординарної активності студентів, що існує на протигагу звичайній формальній діяльності студентського представництва в офіційних органах управління ВО (акції протесту, повстання). В Україні основними причинами такої деструктивної діяльності студентства можуть слугувати обмеження

волевиявлення та свободи слова як у студентському містечку, так і в суспільстві взагалі, недовіра офіційних органів студентського врядування, бюрократизація освітньої системи, комерціалізація ВО, зменшення соціальних видатків тощо.

2. *Соціально-економічні*, а саме економія державного бюджету в умовах його дефіциту шляхом недофінансування соціальної сфери, зокрема освіти, що змушує як університети, так і ОСС зосереджуватися на пошуках нових джерел фінансування, а відтак менше уваги приділяти своїм основним завданням. У часи зростаючої комерціалізація освіти в Україні та світі власне студент стає таким джерелом і розглядається як «клієнт», «споживач» послуг, що несе відповідальність лише за власну академічну успішність і не зацікавлений у вирішенні питань, пов'язаних із модернізацією освітньої галузі чи окремого навчального закладу. Одним із найважливіших чинників вторгнення ринкових цінностей в університети є зміна ставлення суспільства до ВО, яку трактують не суспільним благом, що працює на користь суспільства, а приватним благом, що приносить вигоду першочергово тим, хто навчається чи проводить дослідження. Під таким кутом зору здається справедливим, що користувачі повинні платити за цю послугу, як вони платять за будь-яку іншу. Постачання знання стає ще однією комерційною операцією. У наукових колах розповсюдженою є думка, що комерціалізація освіти може суттєво зменшити рівень активності студентів та обмежити їхній вплив. Однак насправді, на противагу таким поглядам, комерціалізація лише посилює студентський рух, оскільки, з метою протистояння даній тенденції, студенти ще більше об'єднуються у спільноти, представницькі структури та союзи на всіх рівнях.

3. *Академічні*, серед яких найважливішими є гостра потреба в підвищенні якісних показників вітчизняної ВО та зростання її конкурентоспроможності в глобальному контексті. Студент визначається як рівноправний учасник процесу забезпечення якості, адже в період навчання він постає, по-перше, як внутрішній споживач навчальних послуг; по-друге – послуг сервісних служб ВНЗ; по-третє, як співробітник ВНЗ, що спільно з викладачами бере участь у науковій роботі та продукуванні нових знань; по-четверте, як уособлення результату діяльності ВНЗ.

У дослідженні доведено, що приєднання України до Болонського процесу та розпочатий процес модернізації структурного й культурного компоненту системи ВО матиме успіх лише за умови включення всіх зацікавлених сторін. Залучення студентства до модернізації й управління навчальним закладом сприятиме підвищенню загального внутрішнього та міжнародного рейтингу українських ВНЗ, адже одним із компонентів сучасного іміджу університету є розвинуте й дієве студентське самоврядування.

Основною метою залучення студентства до модернізації вітчизняної ВО на національному, міжінституційному та інституційному рівнях, є підвищення якості освіти шляхом становлення культури партнерства й розвитку демократичних засад в освітньому середовищі. Визначена мета конкретизується у завданнях і може бути досягнута лише за умови дотримання фундаментальних принципів, на яких ґрунтується модель залучення студентства: 1) *принцип цілеспрямованості*, що полягає в необхідності досягнення окресленої мети за допомогою реалізації ключових завдань, а також здійсненні моніторингу отриманих результатів; 2) *принцип легітимності*, що реалізується на основі законів України, нормативних актів, статутних документів закладів освіти; 3) *принцип відкритості та прозорості*, що означає вільний доступ до будь-якої інформації стосовно різних аспектів функціонування управлінських органів, а також діяльності студентського союзу; 4) *принцип науковості* передбачає залучення студентства до модернізації системи ВО на основі використання досягнень науки в галузі колегіального управління закладами освіти та освітньою системою в цілому з урахуванням результатів досліджень психолого-педагогічних і соціологічних наук, передового управлінського й педагогічного досвіду; 5) *принцип проактивності студентства*, що полягає в активізації діяльності студентства як суб'єкта процесу модернізації вітчизняної системи ВО, що має сформовану систему цінностей та пріоритетів, вміє відстоювати свої погляди, бере відповідальність за свою діяльність та здійснює реальний вплив на розвиток вищої школи; 6) *принцип*

неупередженості, що означає незалежність студентських об'єднань від будь-якого негативного впливу або ж маніпуляцій з боку третіх сил.

Далі схарактеризуємо основні завдання на національному, міжінституційному та інституційному рівнях, реалізація яких сприятиме досягненню визначеної мети.

Національний вимір:

1) завершення формування нормативно-правової бази щодо ефективного залучення студентства до модернізації ВО (розробка національної стратегії залучення студентства до модернізаційних перетворень в освіті, внесення поправок до нового Закону «Про вищу освіту» щодо студентської діяльності й повноважень студентських представницьких організацій на національному й регіональному рівнях тощо);

2) налагодження діалогу й співпраці всіх суб'єктів модернізації ВО шляхом розвитку сталої системи взаємодії урядових структур, професорсько-викладацького складу, студентства й бізнес-спільноти в процесі продукування освітньої політики (заснування дорадчих студентських комітетів при МОН України);

3) залучення студентства до процесу забезпечення якості, гарантуючи їм участь у Національній агенції із забезпечення якості;

4) належне інформування студенства про модернізаційні зрушення в освітній галузі (використання медіа та веб-ресурсів, організація самітів, конференцій, семінарів);

5) посилення студентського руху на основі стратегії активізації діяльності студентства щодо пріоритетних модернізаційних напрямів, запропонованої ЄСС.

Міжінституційний вимір:

1) налагодження міжуніверситетського обміну досвідом щодо включення студентства в процес прийняття й реалізації важливих рішень шляхом моніторингу позитивних досягнень під час регіональних форумів, конференцій, семінарів. Актуальним для реалізації даного завдання є розвиток мобільності як серед студентів, так і серед професорсько-викладацького й адміністративного

штату університету. Беззаперечним є факт, що академічна мобільність не лише сприяє професійному зростанню особистості, але й допомагає на практиці познайомитися з інноваційними підходами й стратегіями, у тому числі й у галузі залучення студентства до управління ВНЗ.

2) дослідження студентами різних аспектів модернізації ВО на регіональному рівні, що передбачає заснування студентських осередків при місцевих адміністраціях чи найбільших ВНЗ для вивчення зарубіжного й вітчизняного прогресивного досвіду;

3) залучення студентства до процесу забезпечення якості освіти (включення студентів до атестаційних та акредитаційних органів).

Інституційний вимір:

1) подолання формалізму студентського представництва в університетських органах управління шляхом закріплення в статутних документах права студентів на участь у процесі продукування й реалізації важливих рішень і передачі ОСС конкретних повноважень, що посилить їхню дієвість;

2) розробка стійкої системи комунікації між студентами та адміністрацією ВНЗ за допомогою, по-перше, налагодження системи консультування, особливістю якої є наявність зворотнього зв'язку; по-друге, розвитку структурованого діалогу, що передбачає регулярний обмін думками та ідеями між управлінськими органами та студентськими організаціями, який базується на взаємних інтересах та спільних цілях; а по-третє, становлення партнерських відносин, коли студенти як співтворці та експерти беруть безпосередню участь у розробці стратегій розвитку ВНЗ, навчальних планів, стандартів оцінювання, нових технологій навчання, ресурсної бази й несуть відповідальність за їх ефективність;

3) залучення студентства до внутрішнього процесу забезпечення якості освіти стало третім ключовим завданням інституційного рівня в розробленій технології. Послугуючись дослідженнями експертів ЄСС, нами було визначено такі основні форми включення студентства в даний процес: а) студенти як респонденти аналітичних досліджень; б) студенти як учасники

підготовки аналітичних звітів ВНЗ; в) студенти як члени університетських підрозділів відповідальних за якість освіти; г) студенти як незалежні спостерігачі або ж повноправні члени зовнішніх експертних комісій. Застосування усіх вищезгаданих форм залучення студентів, беззаперечно, сприятиме прозорості та ефективності процесу забезпечення якості ВО;

4) розвиток студентської суб'єктної активності, тобто зацікавленості в якісному розвитку навчального закладу та вмотивованості до активної участі в цьому процесі. До основних шляхів реалізації даного завдання ми відносимо:

- а) подолання некомпетентності студентів за допомогою навчальних курсів та тренінгів, які б ознайомлювали їх із процесом та формували певні практичні навички управління розвитком ВНЗ;
- б) дослідження здібностей та інтересів студентів, їх емоційного стану, ставлення до процесу модернізації ВО;
- в) заохочення участі студентів в органах студентського самоврядування (група, факультет, інститут, ВНЗ) за допомогою певної кількості залікових кредитів, що дозволило б студентам уникнути перенавантаження і мати додатковий час для суспільної та управлінської діяльності;
- г) фінансова підтримка ОСС, що згідно з Законом України «Про вищу освіту», має складати не менш як 0,5 відсотка власних надходжень, отриманих ВНЗ від основної діяльності.

Ключовими суб'єктами процесу модернізації галузі ВО на всіх рівнях є управлінські структури загальнодержавного рівня (МОН України), ВНЗ, студентські представницькі організації, а також безпосередньо студенти, які мають бути достатньо вмотивованими й підготовленими, щоб відстоювати свої права та інтереси в певному освітньому середовищі.

Як рівноправний суб'єкт процесу модернізації ВО, студентство має долучатися до вирішення всіх питань, що стосуються розвитку університету, міжінституційної взаємодії чи модернізацій них перетворень національної освітньої системи. Проте найважливішими напрямками діяльності студентських представницьких об'єднань різного рівня є адвокація соціальних, економічних й академічних прав та інтересів студентів, забезпечення якості вищої освіти,

фінансування ВО, впровадження студентоцентрованої парадигми в навчанні й сприяння працевлаштування випускників. Отже, напрями, способи, форми й засоби реалізації основних завдань разом із основними суб'єктами процесу залучення студентства до управління ВО формують *змістово-процесуальний блок* розробленої моделі.

Прогностичний компонент запропонованої системи включає очікуваний результат, а саме становлення студентства через дієві представницькі об'єднання як повноправного партнера процесу модернізації вітчизняної ВО відповідно до Болонських ініціатив та основних засад розвитку ЄПВО. Ефективність реалізації схарактеризованої моделі беззаперечно сприятиме підвищенню якості ВО, зокрема її академічної і управлінської складової. Однак, даного позитивного результату можна досягти лише за умов розробки стратегії та механізмів розвитку тісної співпраці МОН України, адміністрації ВНЗ та студентства у контексті виконання завдань модернізації національної системи ВО; дотримання основними суб'єктами розвитку системи ВО принципів рівноправності сторін у процесі реалізації ключових завдань БП; залучення студентства до процесу забезпечення якості ВО; становлення потужних НСС.

Системно-функціональний аналіз діяльності ЄСС як найвпливовішої студентської структури наднаціонального рівня та найбільших його членських організацій дозволив виокремити пріоритетні цілі, напрями, принципи роботи та важливі механізми реалізації впливу в національному контексті, які було б доцільно використати вітчизняним НСС з метою налагодження співробітництва в процесі модернізації вищої освіти (див. рис. 3.2).

Основоположними принципами, дотримання яких є необхідною умовою розвитку дієвого й успішного студентського союзу національного рівня, вважаємо такі: принцип репрезентативності, демократичності та прозорості, неприбутковості, солідарності, рівності, цілеспрямованості, проактивності та неупередженості. Місією НСС є представництво та захист освітніх, суспільно-політичних, економічних і культурних інтересів та прав студентів у загальнодержавному вимірі.

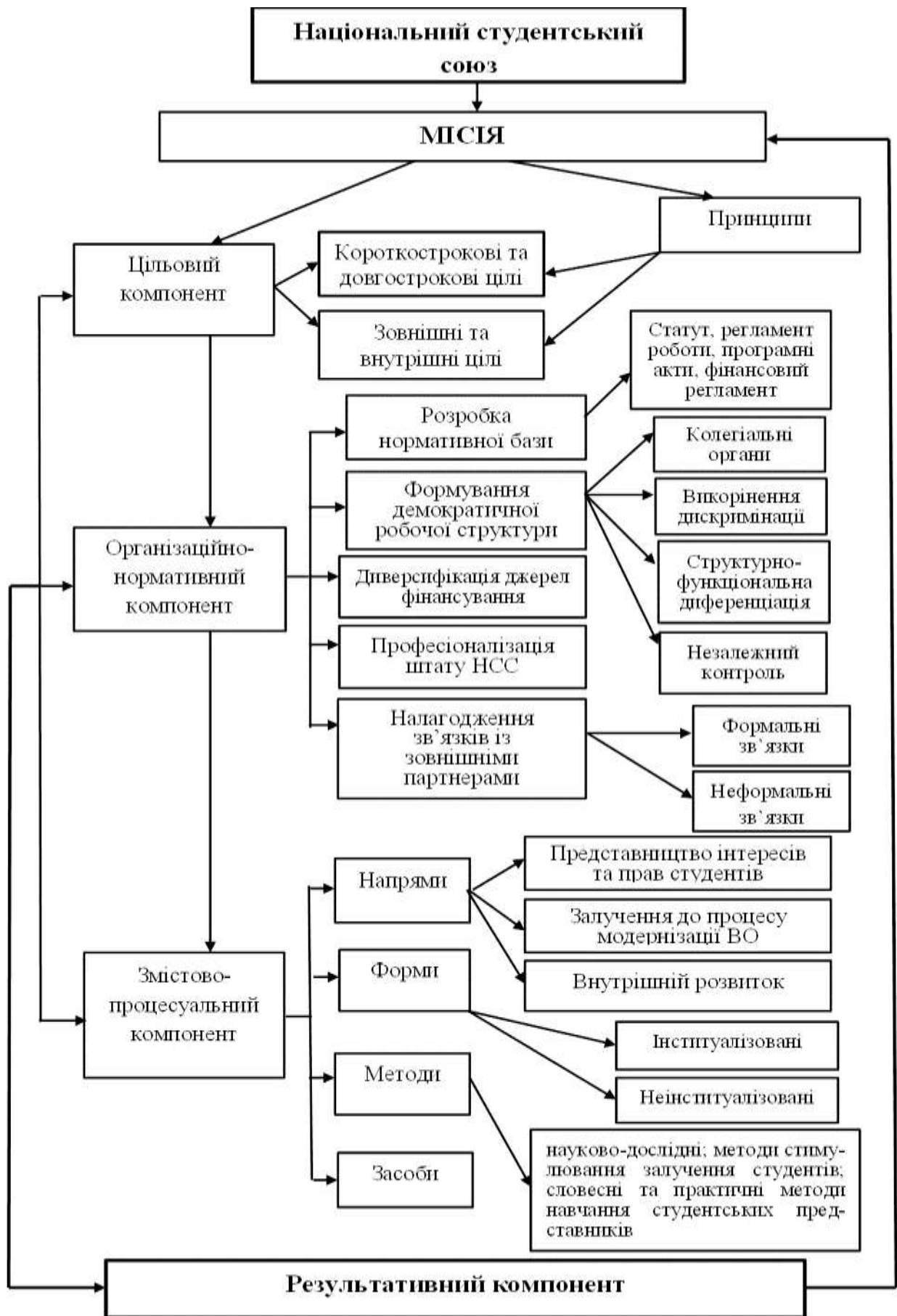

Рис. 3.2. Модель розвитку НСС як суб'єкта модернізації ВО

Сутність *цільового компоненту* представленої моделі полягає у визначенні як короткострокових (річних) так і довгострокових цілей для сталого розвитку організації. Крім того, оскільки специфікою діяльності НСС є поєднання внутрішнього та зовнішнього векторів розвитку, а також одночасна співпраця з членськими організаціями та зовнішніми партнерами (національними й міжнародними урядовими й громадськими структурами), доцільним є формулювання внутрішніх та зовнішніх цілей союзу.

Організаційно-нормативний компонент передбачає, перш за все, визначення політики студентського союзу та розробку установчих документів, а саме Статуту, Регламенту роботи, Програмних актів та Фінансового регламенту. Крім того, важливим аспектом є формування демократичної та прозорої робочої структури організації й виправданими заходами в даному контексті є заснування колегіальних органів управління (Рада/Сенат/Конгрес, Виконавчі комітети), до складу яких мають увійти представники від усіх інституційних або міжінституційних студентських об'єднань-членів НСС; структурно-функціональна диференціація, тобто наявність спеціалізованих виконавчих структурних одиниць, відповідальних за певні сфери діяльності Союзу; забезпечення рівних можливостей у процесі залучення студентів до роботи в НСС, тобто викорінення будь-яких форм дискримінації; створення незалежного студентського органу, невідконтрольного Президії чи комітетам, для здійснення контролю за роботою Союзу.

Важливою умовою розвитку НСС в сучасних суспільно-економічних реаліях є диверсифікація джерел фінансування. Традиційно бюджет студентських союзів наповнюється за рахунок членських внесків, проте досить часто вони не покривають навіть і половини необхідних витрат. Актуальною у такому випадку є активна фандрейзингова діяльність, що передбачає: 1) оцінку маркетингового потенціалу студентського союзу (веб-сайт, публікації, заходи, що проводяться на регулярній основі, проекти тощо); 2) заснування студентського комітету з фандрейзингу; 3) створення бази даних потенційних «донорів», тобто організацій, які надають гранти; 4) встановлення контактів та

внесення пропозицій; 5) участь у національних та міжнародних грантодавчих програмах. Послугуючись досвідом британського НСС, маємо констатувати, що ефективним джерелом фінансування студентської організації може також стати продаж різних товарів та надання послуг студентам. Збільшення фінансового забезпечення дозволить залучити досвідчених фахівців та експертів з проблемних питань задля підвищення ефективності діяльності Союзу як суб'єкта модернізації ВО.

Налагодження зв'язків із зовнішніми партнерами, тобто національними й міжнародними організаціями та органами управління у ВО є ще одним важливим напрямом організаційного розвитку НСС, що включає як формальні, так і неформальні форми взаємодії.

До *змістово-процесуального компоненту* відносимо пріоритетні напрями діяльності НСС, а також форми, методи й засоби досягнення визначених цілей та реалізації впливу в національному освітньому контексті. Зосередимо увагу на кожній складовій окремо. До основоположних напрямів діяльності Союзу варто віднести, по-перше, представництво студентів на національному рівні, тобто адвокація інтересів та прав студентів як в освітньому середовищі, так і в суспільстві взагалі; по-друге, залучення до процесу модернізації ВО у якості рівноправних партнерів, що беруть безпосередню участь у виробленні та реалізації національної освітньої політики; по-третє, внутрішній розвиток організації, що передбачає всебічну допомогу в становленні потужних інституційних та міжінституційних студентських об'єднань. Важливими формами роботи та реалізації впливу є: 1) *інституціоналізовані*: включення представників НСС до Міністерств, відповідальних за ВО, агенцій із забезпечення якості, експертних комітетів, консультативних груп, створення студентських дорадчих комітетів при управлінських структурах, надання різних послуг студентам; 2) *неінституціоналізовані*: популяризація політики НСС та поглядів студентів, дослідницька та проектна діяльність; робота спеціальних комітетів різного спрямування; внесення пропозицій щодо розробки

законодавчої бази; організація навчання студентських представників, проведення заходів, обговорень, дебатів, демонстрацій, кампаній та акцій протесту.

До рекомендованих методів роботи НСС в окреслених напрямках належать: науково-дослідні (збір, узагальнення та поширення інформації, анкетування, опитування, моніторинг процесу модернізації освітньої галузі, аналіз наукових та нормативних джерел, компаративний аналіз); методи стимулювання залучення студентів (заохочення, змагання); словесні та практичні методи навчання студентських представників (лекції, тренінги, форуми, професійні майстерні, дискусії тощо). Основними засобами становлення дієвого НСС є: 1) друковані джерела (публікації результатів дослідження, посібники, інформаційні джерела (брошури, листівки, статті, студентські журнали та газети); 2) веб-ресурси (сайт НСС, навчальні он-лайн курси, інтерактивна он-лайн платформа для обміну досвідом, сторінки в соціальних мережах).

Під *результативним компонентом* розуміємо готовність НСС до конструктивного співробітництва з МОН України, Національною агенцією із забезпечення якості, ВНЗ та регіональними й інституційними студентськими представництвами щодо модернізації вітчизняної системи вищої освіти.

Отже, відповідно до запропонованої моделі розвитку НСС як суб'єкта модернізації ВО, місія та ключові цілі Союзу реалізуються через компоненти організаційно-нормативного, змістово-процесуального й результативного блоку, що передбачає взаємозв'язок його структурних складових, а також змісту, форм, методів і засобів розвитку НСС та його залучення до процесу ухвалення й імплементації важливих рішень в освітній галузі.

Висновки до розділу 3

У третьому розділі визначено основні етапи розвитку вітчизняного студентського руху, обґрунтовано можливості застосування елементів продуктивного європейського досвіду в аспекті досліджуваної проблеми в

Україні, запропоновано прогностичну модель залучення студентства до модернізації вітчизняної вищої освіти та модель розвитку національного студентського союзу як суб'єкта модернізації вищої освіти.

На основі використання історико-генетичного методу було визначено основні етапи розвитку студентського руху в процесі становлення України як незалежної демократичної держави, а саме: 1) *неформальний* (1989–1991 рр.), що характеризується відсутністю чітко сформульованої мети розвитку вітчизняної системи вищої освіти в період розпаду СРСР та становлення української державності; 2) *інституалізаційний* (1991–2004 рр.), характерною ознакою якого стало законодавче оформлення та інституалізація студентського руху; 3) *розвивальний* (з 2005 р.) – зростання студентської активності в боротьбі за право стати партнерами держави в модернізації вищої освіти на всіх рівнях. Доведено, що, незважаючи на позитивні зрушення у правовому полі та загальне визнання необхідності включення студентства в процес продукування й імплементації важливих рішень в освітній системі, суттєвою перешкодою є неготовність студентських організацій стати повноцінними суб'єктами модернізації вітчизняної вищої освіти.

Застосування методу наукової екстраполяції дозволило окреслити можливості творчого використання елементів продуктивного досвіду діяльності ЄСС та найбільш впливових НСС європейського регіону як суб'єктів модернізаційних перетворень у вітчизняному освітньому контексті на національному, міжінституційному та інституційному рівнях. Використання методу моделювання уможливило розроблення прогностичної моделі залучення студентства до модернізації вищої освіти в Україні, що характеризується комплексністю й багатовимірністю та включає організаційно-цільовий, змістово-процесуальний і прогностичний компоненти.

У межах організаційно-цільового компоненту окреслено сучасні чинники (суспільно-політичні, соціально-економічні й академічні) та сформульовано мету, що полягає в підвищенні якості освіти шляхом становлення культури партнерства й розвитку демократичних засад в освітньому середовищі.

Визначена мета конкретизується в завданнях і може бути досягнута лише за умови дотримання фундаментальних принципів, на яких ґрунтується система залучення студентства (цілеспрямованості, легітимності, відкритості та прозорості, проактивності, неупередженості). Інноваційний потенціал запропонованої моделі полягає у визначенні змістово-процесуального компоненту розвитку процесу залучення студентства (основних напрямів, форм і засобів) на національному, міжінституційному й інституційному рівнях. Ключовими суб'єктами процесу залучення студентства є управлінські структури державного рівня (МОН України), ВНЗ, студентські представницькі організації та студенти, які мають бути достатньо вмотивованими й підготовленими, щоб відстоювати власні права в певному освітньому середовищі. Прогностичний компонент запропонованої системи включає очікуваний результат, а саме становлення студентства через дієві представницькі об'єднання як повноправного партнера процесу модернізації вітчизняної вищої освіти відповідно до основних засад розвитку ЄПВО.

Зазначено, що у процесі модернізації вищої освіти на *національному рівні* доцільним є завершення формування нормативно-правової бази щодо залучення студентства; налагодження діалогу й співпраці всіх суб'єктів вищої освіти шляхом розвитку сталої системи взаємодії урядових структур, професорсько-викладацького складу, студентів і роботодавців у процесі вироблення освітньої політики; залучення студентства до процесу забезпечення якості вищої освіти; належне інформування студентства щодо модернізаційних зрушень; посилення студентського руху на основі стратегії активізації участі в модернізаційних процесах, запропонованої ЄСС. З'ясовано, що важливою умовою підвищення рівня залучення студентства до процесу модернізації галузі є розвиток потужних НСС. Застосування системно-функціонального аналізу діяльності ЄСС та методу наукової екстраполяції уможливило побудову моделі розвитку НСС як суб'єкта модернізації вищої освіти.

На *міжінституційному рівні* актуальним є налагодження міжуніверситетського обміну продуктивним досвідом залучення студентства до

управління ВНЗ, що здійснюється в рамках регіональних форумів, конференцій, семінарів. Актуальним для реалізації даного завдання є розвиток мобільності як серед студентів, так і серед професорсько-викладацького й адміністративного складу університету. Доцільним вважаємо організацію студентських досліджень з проблем модернізації вищої освіти на регіональному рівні шляхом заснування студентських осередків при місцевих адміністраціях або ВНЗ для вивчення досвіду та порівняльного аналізу сучасних систем вищої освіти.

На *інституційному рівні* необхідним, на нашу думку, є подолання формалізму студентського представництва в університетській системі управління шляхом надання органам студентського самоврядування конкретних повноважень; розробка стійкої системи комунікації між студентами та адміністрацією ВНЗ; залучення студентства до внутрішнього процесу забезпечення якості освіти; розвиток студентської суб'єктної активності.

Таким чином, доведено, що залучення студентства до модернізації вітчизняної вищої освіти на національному, міжінституційному та інституційному рівнях є важливою умовою успіху даного процесу. Показано, що використання елементів продуктивного досвіду ЄСС як найвпливовішої студентської структури наднаціонального рівня сприятиме розвитку студентських союзів, становленню системи їхнього співробітництва з іншими суб'єктами модернізаційних перетворень в освітній галузі та підвищенню якості вищої освіти в Україні.

Положення розділу розкрито в таких наукових статтях автора: [69; 74; 76].

ВИСНОВКИ

З'ясування організаційно-педагогічних засад діяльності Європейського студентського союзу як суб'єкта Болонського процесу дає підстави сформулювати такі **висновки**:

1. Схарактеризовано поняттєво-термінологічний апарат дослідження діяльності ЄСС як суб'єкта БП, передусім такі ключові його поняття: «Болонський процес», «модернізація вищої освіти», «студентська представницька організація», «залучення студентства до модернізації вищої освіти». Доведено, що найбільш повно увесь комплекс якісних змін у європейській вищій освіті на початку ХХІ ст. відображає поняття «модернізація», сутнісною характеристикою якої є полісуб'єктність, що передбачає взаємодію всіх зацікавлених сторін (суспільства, урядових структур і представницьких організацій, ВНЗ, бізнес-спільноти) у процесі вироблення й реалізації освітньої політики. Встановлено, що, долучаючись до імплементації Болонських положень, студентство в особі ЄСС перетворилося на рівноправного суб'єкта модернізації вищої освіти.

Виокремлено основні аспекти дослідження поняття «залучення студентства до модернізації вищої освіти», які є взаємопов'язаними в межах певного освітнього середовища (ЄПВО, національної системи вищої освіти, ВНЗ), а саме: суспільно-політичний, академічний та організаційно-управлінський. З'ясовано, що концептуальну основу дослідження процесу залучення студентства до модернізації вищої освіти становить широка сукупність психолого-педагогічних теорій та концепції сприйняття студентів у Європейському регіоні. Показано, що становлення партнерських засад кооперації між студентством і органами управління (інституційного, національного, наднаціонального рівнів) у процесі вироблення освітньої політики є необхідною умовою набуття студентами професійних і громадянських компетентностей, розвитку ВНЗ, підвищення якості вищої освіти й демократизації суспільства.

2. Визначено, що модернізаційні перетворення в контексті БП були зумовлені складною сукупністю як зовнішніх (глобальних) так і внутрішніх (європейських регіональних) суспільно-політичних, культурно-освітніх і соціально-економічних чинників. Доведено, що в умовах розбудови ЄПВО ЄСС пройшов шлях становлення від зовнішнього спостерігача до суб'єкта модернізації вищої освіти. Відповідно до обґрунтованої системи критеріїв (цільові пріоритети, кількісний ріст, форми і методи залучення до модернізаційних перетворень вищої освіти) виокремлено етапи розвитку ЄСС як суб'єкта БП, а саме: спостережувально-інтегровальний (1998–2001 рр.) – Союз як зовнішній спостерігач Болонських реформ, що намагався стати суб'єктом модернізаційних зрушень у вищій освіті; партисипативно-кооперативний (2001–2003 рр.) – налагодження кооперації між основними наднаціональними представницькими організаціями та включення ЄСС до групи Є-4 у якості офіційного спостерігача БП; стратегічно-аналітичний (2003–2006 рр.) – початок аналітико-дослідної діяльності ЄСС та вироблення власної політики в контексті БП; конструктивно-партнерський (2007–2015 рр.) – розвиток партнерських засад співробітництва студентства з іншими суб'єктами модернізації вищої освіти. Подано визначення поняття «Європейський студентський союз як суб'єкт Болонського процесу», що являє собою рівноправного партнера модернізаційних перетворень у галузі вищої освіти, який бере активну участь в ініціюванні, конструюванні, затвердженні й імплементації освітньо-політичних рішень на наднаціональному рівні.

3. З метою окреслення організаційних, змістових і процесуальних засад діяльності ЄСС як суб'єкта БП схарактеризовано установчі й стратегічні документи (Програмні акти, Плани роботи й Стратегічні політичні пріоритети), згідно з якими досліджувана структура визначається як міжнародна неприбуткова незалежна студентська організація, основною метою якої є представництво освітніх, соціальних, економічних та культурних інтересів студентів на європейському рівні. Встановлено, що основними організаційними засадами функціонування досліджуваної організації є демократична структура

та тісна співпраця як із внутрішніми, так і з зовнішніми партнерами. Визначено, що ключовими механізмами співробітництва ЄСС з наднаціональними представницькими об'єднаннями є діяльність у межах групи Є-4 та реалізація спільних дослідницьких проектів спрямованих на вирішення проблем, пов'язаних із модернізацією вищої освіти.

З'ясовано змістові й процесуальні засади діяльності ЄСС як суб'єкта БП, а саме: напрями, види діяльності й форми залучення до процесу модернізації вищої освіти. Аргументовано, що досліджувана організація володіє високим науковим потенціалом у галузі забезпечення якості вищої освіти, впровадження студентоцентрованої парадигми в навчальний процес, працевлаштування випускників і сприяє становленню потужного студентського руху в Європі та розвиткові процесу залучення студентства до модернізації вищої освіти.

4. Здійснено порівняльну характеристику особливостей діяльності найбільш впливових національних організацій-членів ЄСС як суб'єктів БП. Виявлено, що в Європі співіснують дві моделі взаємодії державних органів управління та студентських союзів у процесі вироблення національної освітньої політики – неокорпоративістська та плюралістична, які відрізняються за умовами членства, джерелами фінансування та механізмами реалізації впливу. Зазначено, що в межах означених моделей існують як формальні так і неформальні канали впливу студентських представницьких організацій на процес ухвалення важливих рішень. Констатовано, що кожен з досліджених НСС має власний продуктивний досвід, елементи якого можуть бути використані у процесі розвитку дієвого студентського представництва в Україні на інституційному, міжінституційному й національному рівнях.

5. Обґрунтовано можливості творчого використання елементів продуктивного досвіду ЄСС та найпотужніших НСС у процесі модернізації вищої освіти України. Розроблено прогностичну модель залучення студентства до модернізації системи вищої освіти в Україні, основними компонентами якої є такі: організаційно-цільовий (чинники модернізаційних перетворень у вітчизняній вищій освіті, мета, основні завдання й принципи), змістово-

процесуальний (напрями, форми й засоби) та прогностичний (очікуваний результат). У контексті вивчення актуального стану вітчизняних студентських організацій в умовах реалізації засад БП визначено етапи розвитку студентського руху в сучасній Україні. З'ясовано, що вагомою перешкодою на шляху залучення студентства до модернізації національної системи вищої освіти залишається неготовність студентських об'єднань стати повноправними суб'єктами даного процесу. Запропоновано модель розвитку НСС як суб'єкта модернізації вищої освіти.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів окресленої проблеми. Вважаємо, що на подальше вивчення заслуговують організаційно-педагогічні та методичні засади розвитку системи підготовки студентських представників для участі у процесі модернізації вищої освіти; досвід залучення до процесу модернізації європейської вищої освіти ВНЗ та бізнес-спільноти; основні засади діяльності студентських представницьких організацій в інших регіонах світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авшенюк Н. М. Інтернаціоналізація вищої освіти в умовах глобалізації світового освітнього простору / Н. М. Авшенюк // Педагогіка та психологія. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2009. – С. 3–11.
2. Андрущенко В. П. Вища освіта у Пост-болонському просторі: спроба прогностичного аналізу [Електронний ресурс] / В. П. Андрущенко // Філософія освіти. – 2005. – № 2. – С. 6–19. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/philedu/2005_2/2005_02_0005.pdf.
3. Андрущенко В. Філософія освіти ХХІ століття: пошук пріоритетів / В. Андрущенко // Філософія освіти. – Київ : Майстер-клас, 2005. – № 1. – С. 5–17.
4. Білокопитов В. І. Процес забезпечення якості у вітчизняній системі вищої освіти: рекомендації щодо подальшого впровадження / В. І. Білокопитов // Педагогічні науки : теорія, історія, інноваційні технології – Суми : СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2013. – № 8 (34). – С. 173–180.
5. Бобровнік Ю. Суспільно-політична діяльність Української студентської спілки в Україні (грудень 1991 – червень 1996 рр.) [Електронний ресурс] / Ю. Бобровнік. – Режим доступу : <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/28>.
6. Божинов Р. А. Етапи становлення студентського самоврядування в сучасній Україні [Електронний ресурс] / Р. А. Божинов // «Дипкорпус» суспільно-політичний часопис, 2009. – № 2. – Режим доступу : <http://dipcorpus-info.at.ua/news/2009-05-02-5>.
7. Вхідження національної системи вищої освіти в європейський простір вищої освіти та наукового дослідження : моніторинг. дослідж. : аналіт. звіт / Міжнарод. благод. Фонд «Міжнарод.Фонд дослідж. освіт. політики» ; кер. авт. кол. Т. В. Фініков. – К. : Таксон, 2012. – 54 с.
8. Гомілко О. Болонська реформа: сучасні виклики університету / О. Гомілко // Філософія і методологія розвитку вищої освіти України в

контексті євроінтеграційних процесів : [монографія]. – Київ : «Педагогічна думка», 2011. – С. 210–225.

9. Джуринский А. Н. Теория и методология истории педагогики и сравнительной педагогики. Актуальные проблемы : монография / А. Н. Джуринский. – М. : Издательство «Прометей», 2014. – 130 с.

10. Дубасенюк О. А. Інновації в сучасній освіті / О. А. Дубасенюк // Інновації в освіті: інтеграція науки і практики : збірник науково-методичних праць / за заг. ред. О. А. Дубасенюк. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. – С. 12–28.

11. Заболотна О. А. Застосування контент-аналізу у порівняльно-педагогічних дослідженнях / О. А. Заболотна // Педагогічна компаративістика – 2014 : якісний вимір освіти зарубіжжя та український контекст : матеріали науково-практичного семінару. – 2014. – С. 19–21.

12. Загоруйко Л. О. Навчання іноземних мов у контексті освіти впродовж життя у країнах Європейського Союзу / Л. О. Загоруйко // Вісник Черкаського університету. Серія : Педагогічні науки. – 2014. – № 3 (296). – С. 41–45.

13. Згуровський М. У вирі глобалізації: виклики і можливості [Електронний ресурс] / М. Згуровський // Дзеркало тижня. – 2001. – № 45. – Режим доступу : <http://dt.ua/SCIENCE>.

14. Зязюн І. А. Філософія поступу і прогнозу освітньої системи / І. А. Зязюн // Педагогічна майстерність: проблеми, пошуки, перспективи : монографія. – К., 2005. – С. 10–18.

15. Квієк М. Університет і держава: вивчення глобальних трансформацій : пер. с англ. / М. Квієк ; пер. Т. Цимбал ; передне слово І. Вакарчук ; наук.ред. Т. В. Фініков. – К. : Таксон, 2009. – 384 с.

16. Князев И. В. К вопросу о субъектах социальных изменений / И. В. Князев, Е. Л. Калтырина // Вестник ЮРГТУ (НПИ). – № 4. – 2009. – С. 103–106.

17. Козлова О. Г. Інноваційна культура: сутнісні характеристики : монографія / О. Г. Козлова. – Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2007. – 254 с.
18. Корсак К. В. Глобальне майбутнє людства в контексті розвитку вищої освіти / К. В. Корсак, Ю. К. Корсак // Вища освіта України. – 2013. – № 3 (50). – С. 35–41.
19. Крамаренко А. М. Вища освіта України: проблеми та напрями модернізації. [Електронний ресурс] / А. М. Крамаренко. – Режим доступу : http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/pfto/2010_8/files/PD810_46.pdf.
20. Кращенко Ю. П. Виховання лідерських якостей майбутніх учителів у системі студентського самоврядування : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 «теорія і методика виховання» / Ю. П. Кращенко. – К., 2012. – 20 с.
21. Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в стратегіях освітнього простору / В. Г. Кремень. – К. : Педагогічна думка, 2008. – 424 с.
22. Кремень В. Шлях до стабілізації: збалансування корпоративних інтересів [Електронний ресурс] / В. Кремень // День. – 2007. – 13 червня. – № 94. – Режим доступу : www.day.kiev.ua.
23. Лавриченко Н. Європа освіти і порівняльна педагогіка в їх обопільному поступі / Н. Лавриченко // Порівняльно-педагогічні студії. – 2009. – № 1. – С. 10–17.
24. Лісовець О. В. Теорія і методика роботи з дитячими та молодіжними організаціями України : навч. посіб. / О. В. Лісовець. – К. : ВЦ «Академія», 2011. – 256 с.
25. Локшина О. І. Етапи розвитку стратегії Європейського Союзу у галузі освіти [Електронний ресурс] / О. І. Локшина. – Режим доступу : journal.iitta.gov.ua/index.php/itlt/article/viewFile/272/258.
26. Локшина О. І. Порівняльна педагогіка в Україні у вимірі розвитку світової компаративістики / О. І. Локшина // Український педагогічний журнал. – 2015. – № 1. – С. 36–46.

27. Луговий В. І Гальмівні чинники інтеграції вітчизняної вищої освіти в європейський освітній простір / В. І. Луговий // Інтеграція в європейський освітній простір: здобутки, проблеми, перспективи : монографія / за заг. ред. Ф. Г. Ващука. – Ужгород : ЗакДУ, 2011. – С. 84–97.

28. Луговий В. І. Європейська парадигма (модель) самоврядного національного та інституційного забезпечення якості вищої освіти / В. І. Луговий, Ж. В. Таланова // Автономія та врядування у вищій освіті : збірник наукових праць / за ред. С. А. Калашнікової, В. І. Лугового, Ж. В. Таланової. – К., 2014. – С. 6–64.

29. Лутай В. С. Розробка сучасної філософії освіти на засадах синергетики / В. С. Лутай // Вища освіта України. – 2009. – № 1. – С. 33–36.

30. Меркель В. Теории трансформации. Структура или актор, система или действие? / В. Меркель // Повороты истории: Постсоциалистические трансформации глазами немецких исследователей / ред.-сост. П. Штыков, С. Шваниц. – СПб. : Летний сад, 2004. – С. 55–88.

31. Мещанінов О. П. Сучасні моделі розвитку університетської освіти в Україні : [монографія] / О. П. Мещанінов. – Миколаїв : Вид-во МДГУ імені Петра Могили, 2005. – 460 с.

32. Моніторинг інтеграції української системи вищої освіти в Європейський простір вищої освіти та наукового дослідження : моніторинг. дослідж. : аналіт. звіт / Міжнарод. благод. фонд «Міжнарод. Фонд дослідж. освіт. політики» ; за заг. ред. Т. В. Фінікова, О. І. Шарова. – К. : Таксон, 2014. – 144 с.

33. Національна система забезпечення якості і взаємної довіри в системі вищої освіти (TRUST) [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://dovira.eu>.

34. Ніколаї Г. Ю. Теоретичні основи інтеркультурної мистецької освіти: європейський вимір / Г. Ю. Ніколаї // сборник научных статей участников международной конференции «Международное сотрудничество в образовании в условиях глобализации» (Алушта–Форос, 13–15 сентября 2012 г.). – Симферополь, 2012. – С. 278–284.

35. Огієнко О. І. Тенденції та особливості глобалізації та інтернаціоналізації вищої освіти: досвід німецькомовних країн / О. І. Огієнко // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. – Суми, 2012. – 8 (26). – С. 97–105.

36. Остапенко М. А. Плюралізм та неокорпоративізм як моделі узгодження інтересів суспільства і держави / М. А. Остапенко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін : збірник. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2012. – Вип. 7. – С. 48–53.

37. Пінчук Є. А. Модернізація української системи освіти як теоретико-філософська і практична проблема : автореф. дис ... д-ра філос. наук : 09.00.10 «філософія освіти»/ Є. А. Пінчук.– К. : 2010. – 33 с.

38. Предборська І. М. Об'єктивне та суб'єктивне в Болонському процесі: український варіант / І. М. Предборська // Вища освіта України. Тематичний випуск : «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору». – 2006. – Додаток 3 (т. 1). – С. 284–290.

39. Приходченко К. І. Інтернаціоналізація та європеїзація вищої освіти України: вектор розвитку / К. І. Приходченко // Наукові праці Донецького національного технічного університету. Серія : Педагогіка, психологія і соціологія. ДВНЗ «ДонНТУ». – 2012. – Вип. 2 (12). – С. 19–28.

40. Про вищу освіту : Закон України від 1.07.2014 № 37-38 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1556-18>.

41. Про вищу освіту : Закон України від 17 січня 2002 р. №2984-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2984-1>.

42. Про державний вищий навчальний заклад : Положення затверджене Кабінетом Міністрів України від 5 вересня 1996 р. № 1074 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1074-96-%D0%BF>.

43. Про затвердження Примірною положення про студентське самоврядування у вищих навчальних закладах України : Наказ Міністерства

освіти та науки від 15.11.07 р. № 1010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://osvita.ua/legislation/Vishya_osvita/3141/.

44. Про молодіжні та дитячі громадські організації : Закон України від 1 грудня 1998 р. № 281-XIV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/281-14>.

45. Про освіту : Закон України від 23.05.1991 № 34 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1060-12>.

46. Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні : Закон України [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 19–20. – С. 166. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3715-17>.

47. Про студентське самоврядування у вищих навчальних закладах : типове положення затверджене Кабінетом Міністрів України від 03 квітня 2001 року № 166 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://osvita.ua/legislation/Vishya_osvita/3088/.

48. Проблемы субъектов в постнеклассической науке / [О. С. Анисимов, В. И. Аршинов, В. А. Буров и др.]; под ред. В. И. Аршинова и В. Е. Лепского; Ин-т философии РАН. – М. : Когито-центр, 2007. – 176 с.

49. Пуховська Л. П. Навчання впродовж життя як пріоритетний напрям Болонського процесу у наступному десятиріччі / Л. П. Пуховська // Освіта дорослих: теорія, досвід, перспективи. – 2010. – № 2. – С. 72–78.

50. Рашкевич Ю. М. Болонський процес та нова парадигма вищої освіти : монографія / Ю. М. Рашкевич. – Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2014. – 168 с.

51. Савчук В. С. Интенационализация высшей школы как новая парадигма организации высшего образования [Электронный ресурс] / В. С. Савчук. – 16 с. – Режим доступа : tempus.novsu.ru/file.php/1/.../video/Prezentacija_LK_Tempus.ppt.

52. Саух П. Ю. Сучасна освіта: портрет без прикрас : монографія / П. Ю. Саух. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012 – 382 с.

53. Сбруєва А. А. Розвиток європейської вищої освіти в умовах глобальної фінансово-економічної кризи / А. А. Сбруєва // Український педагогічний журнал. – 2015. – № 4. – С. 228–241.

54. Сбруєва А. А. Тенденції реформування середньої освіти розвинених англomовних країн в контексті глобалізації (90-ті рр. ХХ – початок ХХІ ст.) : монографія / А. А. Сбруєва. – Суми : ВАТ «Сумська обласна друкарня» ; Видавництво «Козацький вал», 2004. – 500 с.

55. Сбруєва А. А. Чинники інноваційного розвитку вищої освіти в умовах суспільства ризику: глобальний та регіональний контексти / А. А. Сбруєва // Управління інноваційним розвитком освіти в суспільстві ризику : [монографія] / [за ред. проф. А. А. Сбруєвої]. – Суми : Вид-во СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2012. – С. 138–202.

56. Сбруєва А. Інтернаціоналізація вищої освіти: пріоритети комплексної стратегії Європейського союзу / А. Сбруєва // Вища освіта України. – 2013. – № 3. – С. 89–95.

57. Сисоєва С. О. Вища освіта України: реалії сучасного розвитку / С. О. Сисоєва, Н. Г. Батечко. – К. : ВД ЕКМО, 2011. – 344 с.

58. Словник іншомовних слів / уклад. : С. М. Морозов, Л. М. Шкарапута. – К. : Наукова думка, 2000. – 680 с.

59. Соколович-Алтуніна Ю. О. Модернізація вищої аграрної освіти в Польщі в умовах євроінтеграції : дис ... канд. пед. наук : 13.00.01 «загальна педагогіка та історія педагогіки» / Ю. О. Соколович-Алтуніна. – Суми, 2012. – 263 с.

60. Сокурянская Л. Г. Социальная субъектность как социологическое понятие и социальный феномен [Электронный ресурс] / Л. Г. Сокурянская. – 2007. – 6 с. – Режим доступа : http://www.sociology.kharkov.ua/docs/chten_01/sokur.doc.

61. Сокурянська Л. Г. Ціннісна детермінація становлення соціальної суб'єктності студентства в умовах соціокультурної трансформації : автореф.

дис. ... д-ра соціол. наук : 22.00.04 «спеціальні та галузеві соціології» / Л. Г. Сокурянська. – Харків, 2007. – 35 с.

62. Солодухин К. С. Проблемы применения теории заинтересованных сторон в стратегическом управлении организацией / К. С. Солодухин // Проблемы современной экономики. – 2007. – № 4 (24). – С. 48–62.

63. Соціологія : словник термінів і понять / [за заг. ред. А. Білецького, Ю. М. Козловця]. – К. : Кондор, 2006. – 372 с.

64. Студентський погляд на законодавчі реформи у сфері вищої освіти / Проект УАСС [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uass.org.ua/index.php/projects/actual/135-static/567-hedudiscussion>.

65. Тимошенко І. В. Суб'єкти, агенти, актори і стейкхолдери в економічних дослідженнях освіти / І. В. Тимошенко, О. М. Нащекіна // Вчені зап. Харк. гуманіт. ун-ту «Нар. укр. акад.». – Х., 2012. – Т. 18, кн. 1 : Освіта: традиції та інновації в умовах соціальних змін. – С. 167–176.

66. Указ Президента України «Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 року» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/344/2013>.

67. Українська асоціація студентського самоврядування / Про асоціацію // Досягнення [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uass.org.ua/index.php/about/achievements>.

68. Улановська А. Організаційні та змістово-процесуальні засади діяльності Європейського студентського союзу в контексті модернізації вищої освіти / А. Улановська // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології : наук. журнал / голов. ред. А. А. Сбруєва. Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2016. – № 6 (60). – С. 252–268.

69. Улановська А. С. Актуальні проблеми залучення студентства до процесу модернізації вищої освіти України / А. С. Улановська // Інженерні та освітні технології : щоквартальний науково-практичний журнал. Тематичний випуск «Сучасна вища освіта: реалії, проблеми, перспективи». – Кременчук : КрНУ, 2015. – Вип. 3 (11). – С. 144–147.

70. Улановська А. Аналіз досвіду залучення Європейського студентського союзу до процесу забезпечення якості вищої освіти / А. Улановська // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Інноваційний розвиток вищої освіти: глобальний та національний виміри змін» (6–7 квітня 2016 р., м. Суми). Том 1. – Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2016. – С. 223–226.

71. Улановська А. С. Залучення студентства до управління вищою школою у контексті Болонського процесу: аналіз основних понять / А. С. Улановська // Педагогічна компаративістика – 2015: якісний вимір освіти зарубіжжя та український контекст: матеріали наук.-практ. семінару (11 червня 2015 року, м. Київ) / Інститут педагогіки НАПН України / за заг. ред. О. І Локшиної. – К. : Педагогічна думка, 2015. – С. 221–225.

72. Улановська А. С. Змістові та процесуальні засади взаємодії суб'єктів Болонського процесу / А. С. Улановська // Порівняльно-педагогічні студії : науково-педагогічний журнал. – Умань, 2015. – №3 (25). – С. 48–58.

73. Улановська А. С. Змістові та технологічні засади залучення студентства до управління вищою школою: наднаціональний вимір / А. С. Улановська // Теорії та технології інноваційного розвитку вищої освіти: глобальний і регіональний контексти : монографія / за заг. ред. А. А. Сбруєвої. – Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2015. – С. 440–461.

74. Улановська А. С. Основні етапи розвитку сучасного студентського руху в Україні у контексті модернізації вищої освіти / А. С. Улановська // Збірник наукових праць : Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – Випуск 12 (55) «Оновлення змісту, форм і методів навчання і виховання в закладах освіти». – Частина 1. – Рівне : РДГУ, 2015. – С. 456–466.

75. Улановська А. С. Основні напрямки модернізаційних змін у контексті розвитку Європейського простору вищої освіти / А. С. Улановська // матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених «Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи» (26–27 березня 2015 року, м. Дрогобич). – Дрогобич : Просвіт, 2015. – С. 276–277.

76. Улановська А. Технологія залучення студентства до управління вищим навчальним закладом / А. Улановська // Інноваційний менеджмент в освіті : навч. посіб. / за заг. ред. А. А. Сбруєвої та О. Г. Козлової. – Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2014. – С. 151–167.

77. Улановська А. С. Модернізація вищої освіти: характеристика понятійного апарату дослідження / А. С. Улановська // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології / голов. ред. А. А. Сбруєва. – Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2014. – № 1 (35). – С. 260–271.

78. Улановська А. С. Організаційні засади діяльності Європейського студентського союзу в контексті Болонського процесу в умовах інноваційного розвитку вищої освіти / А. С. Улановська // Zbiór raportów naukowych. „Pedagogika. Najnowsze badania naukowe. Teoria, praktyka„ (30.03.2015 – 31.03.2015) – Warszawa : Wydawca: Sp. z o.o. «Diamond tradingtour», 2015 – С. 94–95.

79. Улановська А. С. Основні детермінанти інтеграційних процесів у Європейській вищій освіті другої половини ХХ ст.: порівняльний аналіз / А. С. Улановська // Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка : зб. наук. праць (Серія : Педагогічні науки ; Вип. 25). – Глухів : РВВ Глухівського НПУ ім. О. Довженка, 2014. – С. 14–25.

80. Улановська А. С. Особливості залучення національних студентських союзів до управління вищою освітою у країнах Болонського клубу / А. Улановська // Порівняльно-педагогічні студії : щоквартальний науково-педагогічний журнал. – Умань, 2016. – № 2 (28). – С. 58–68.

81. Улановська А. С. Теоретичні засади та механізми залучення студентства до управління вищою освітою / А. С. Улановська // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». – Додаток 1 до вип. 5, Том II (53) : Тематичний випуск : Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору. – К. : Гнозис, 2014. – С. 499–511.

82. Цыганков А. П. О содержании термина «социальный актор»: вклад социологии [Электронный ресурс] / А. П. Цыганков // Акторы в пространстве и времени мировой политики / под ред. М. М. Лебедевой. – 2007. – Режим доступа : <http://www.mgimo.ru/fileserver/books/rami4konvent/t1-tsygankov.pdf>.
83. Чиксентмихайи М. Поток. Психология оптимального переживания / М. Чиксентмихайи. – М., 2011. – 464 с.
84. Яковенко Л. І. Економічні основи модернізації вищої освіти в умовах становлення економіки знань / Л. І. Яковенко, О. В. Пащенко. – Полтава : Скайтек, 2011. – 216 с.
85. Abelson M. A Europe of knowledge and the civic mission of universities / M. Abelson // The Bologna process and the shaping of the future knowledge societies: conference report from the third conference on knowledge and politics [T. Halvorsen & A. Nyhagen (Eds.)]. – University of Bergen, 18–20 May 2005. – P. 64–69.
86. Accommodation Costs Survey [Electronic resource] / NUS's Research Publications. – 2015. – 69 p. – URL : https://www.nus.org.uk/PageFiles/12238/Unipol_NUS_AccommodationCostsSurvey2015.pdf.
87. Alexiadou N. Education Policy Convergence through the Open Method of Coordination: Theoretical Reflections and Implementation in 'old' and 'new' National Contexts / N. Alexiadou, D. Fink-Hafner, B. Lange // European Educational Research Journal. – 2010. – Vol. 9, Is. 3. – P. 345–358.
88. Alianța Națională a Organizațiilor Studentești din România / Pachete legislative [Electronic resource]. – URL : <http://www.anosr.ro/educational/procesul-bologna/implicarea-studentilor/studenti-pentru-viitor/pachete-legislative/>.
89. Altbach P. G. Politics of students and faculty / P. G. Altbach // The encyclopaedia of higher education [Clark B. R. and Neave G. (eds)]. – New York : Pergamon, 1992. – P. 1436–1447.
90. Altbach P. G. Students and politics / P. G. Altbach // Comparative Education Review. – 1966. – Vol. 10, No 2 – P. 175–187.

91. Altbach Ph. G. Higher Education and the WTO: Globalization Run Amok [Electronic resource] / Ph. G. Altbach // International higher education. – 2001. – P. 2–4. – URL : universite-toplum.org.
92. Altbach Ph. G. Student Activism Remains a Potent Force Worldwide / Ph. G Altbach. and Manja Klemencic // International higher education. – No 76. – 2014. – P. 2–3.
93. Altbach Ph. G. The American academic model in comparative perspective / P. G. Altbach // In Defense of American Higher Education [P. J. Gumport and D. B. Johnstone]. – Baltimore, MD : Johns Hopkins University Press, 2001. – P. 11–37.
94. Altbach Ph. G. The Student Internationals. An analysis of International and regional student organisations / Ph. G. Altbach. – U.S. Department of Health, Education and Welfare, 1970. – 124 p.
95. ANOSR / CAMPANII ANOSR [Electronic resource]. – URL : <http://www.anosr.ro/educational/procesul-bologna/campanii-anosr-2/>.
96. ANOSR / Comisia pentru Dezvoltare Regională [Electronic resource]. – URL : <http://www.anosr.ro/despre-noi/comisii-anosr/>.
97. ANOSR / Istoria mișcării studentești în România [Electronic resource]. – URL : <http://www.anosr.ro/istoric/>.
98. ANOSR / REPREZENTAREA STUDENȚILOR [Electronic resource]. – URL : <http://www.anosr.ro/educational/reprezentarea-studentilor/>.
99. ANOSR / Statutul [Electronic resource]. – URL : <http://www.anosr.ro/despre-noi/statut-anosr/>.
100. ANOSR / TABERE STUDENȚEȘTI [Electronic resource]. – URL : <http://www.anosr.ro/social/tabere-studentesti/>.
101. Askham P. Context and identity: Exploring adult learners' experiences of higher education / P. Askham // Journal of Further and Higher Education. – № 32. – 2008. – P. 85–97.
102. Astin A. W. Student involvement: a developmental theory for higher education / A. W. Astin // Journal of College Student Development. – Vol. 40, No. 5. – 1999. – P. 518–529.

103. Badat M. S. Black student politics, higher education and apartheid: from SASO to SANSCO, 1968–1990 / M. S. Badat. – Pretoria : Human Sciences Research Council, 1999. – 388 p.

104. Banaszak B. Student engagement in higher education policy making: a view from the Polish representative in the Bologna Follow-Up Group / B. Banaszak // Student Engagement in Europe: society, higher education and student governance [M. Klemenčič, S. Bergan and R. Primožič (eds.).] – Brussels : Council of Europe, 2015. – P. 283–290.

105. Baranovska L. Multicultural vector of higher education of Ukraine in the European integration conditions / L. Baranovska, M. Baranovsky // Education-Technica-Informatyka. Scientific annual. – Rzeszow, 2014. – No 5. – Part 1. – P. 466–470.

106. Barblan A. Academic co-operation and mobility in Europe : how it was, how it should be [Electronic resource] / A. Barblan // CEPES 30th anniversary – special issue of Higher Education in Europe. – URL : www.eua.be/eua/jsp/.../CEPES_30thAn.1069322899147.pdf.

107. Barblan A. From the Universities in Europe to the Universities of Europe / A. Barblan // A History of the University in Europe: Volume 4, Universities since 1945. – Cambridge University Press, 2011. – P. 550–574.

108. Beerkens E. The Emergence and Institutionalisation of the European Higher Education and Research Area / E. Beerkens // European Journal of Education. – 2008. – Vol. 43, Issue 4. – P. 407–425.

109. Bennel P. The Internationalisation of Higher Education: Exporting Education to Developing and Transitional Economies / P. Bennel, T. Pearce // International Journal of Educational Development. – 2003. – Volume 23, Issue 2. – P. 215–232.

110. Bergen Communique [Electronic resource] / The European Higher Education Area: Achieving the Goals – URL : http://www.bolognabergen2005.no/050520_Bergen_Communique.

111. Bergan S. Higher Education Governance and Democratic Participation: the University and Democratic Culture [Electronic resource] / S. Bergan // The

University as Res Publica: Higher Education Governance, Student Participation and the University as a site of Citizenship. – 2004. – P. 13–31. – URL : <http://www.coe.int/t/dg4/highereducation/resources/The%20university%20as%20Res%20Publica.pdf>.

112. Bergan S. Not by Bread Alone / S. Bergan. – Council of Europe Publishing, 2011. – 269 p.

113. Birzea C. Reformni proces ve skolstvi transformujicich se zemi sredni a vychodni Evropy / C. Birzea // Reformyskolstvi ve sredni a vychodni Evrope. Prubehy a vysledky. – Praha, 1996. – S. 6–19.

114. Bologna at the finish line: An Account of the Ten Years of European Higher Education Reform / [D. Bartolo, C. H. Bjerke, A. Blattler (eds)]. – Brussels, February 2010. – 136 p.

115. Bologna Declaration on the European space for higher education: an explanation [Electronic resource]. – URL : <http://www.magna-charta.org/resources/files/text-of-the-bologna-declaration>.

116. Bologna Follow-Up Seminar «Students' Participation in Governance in Higher Education»: Summary and Conclusions [Electronic resource]. – 2003. – URL : <http://www.ehea.info>.

117. Bologna Process Stocktaking Report. Report from working groups appointed by the Bologna Follow-up Group to the Ministerial Conference in Leuven/Louvain-la-Neuve [Electronic resource] / A. Rauhvargers, C. Deane and W. Pauwels. – 2009. – 144 p. – URL : http://www.ehea.info/Uploads/Documents/Stocktaking_report_2009_FINAL.pdf.

118. Bologna Students' Joint Declaration [Electronic resource]. – 1999. – URL : <http://www.esu-online.org/news/article/6065/150/>.

119. Börzel T. A. Organizing Babylon – On the Different Conceptions of Policy Networks / T. A. Börzel // Public Administration. – 1998. – Vol. 76, Is. 2. – P. 253–273.

120. Brandenburg U. The End of Internationalization / U. Brandenburg, H. de Wit // International Higher Education. – 2010. – № 62. – P. 15–17.

121. Brandes D. A Guide to Student-Centred Learning / D. Brandes and P. Ginnis. – Oxford : Basil Blackwell, 1986 – 275 p.
122. Brändle T. 10 Jahre Bologna Prozess: Chancen, Herausforderungen und Problematiken / Tobias Brändle. – Wiesbaden : Springer-Verlag, 2010. – 164 s.
123. Broke and Broken: a critique of the higher education finance system [Electronic resource] / NUS's Research Publications. – 2009. – 20 p. – URL : https://www.nus.org.uk/PageFiles/12238/BrokeBroken_report.pdf.
124. Broke and Broken: taught postgraduate students on funding and finance [Electronic resource] / NUS's Research Publications. – 2010. – 32 p. – URL : <https://www.nus.org.uk/PageFiles/12238/Broke.pdf>.
125. Brown J. K. Student-centered instruction: Involving students in their own education / J. K Brown // Music Educators Journal. – 2008. – 94 (5). – P. 30–35.
126. Bucharest Communiqué [Electronic resource] / Making the Most of Our Potential: Consolidating the European Higher Education Area. – 2012. – URL : http://media.ehea.info/file/2012_Bucharest/67/3/Bucharest_Communique_2012_610673.pdf.
127. Budapest-Vienna Declaration on the European Higher Education Area [Electronic resource]. – March 12, 2010. – URL : http://www.ehea.info/Uploads/news/BudapestVienna_Declaration.pdf.
128. Calligaro O. EU Promotion of Europeanness since the 1950s / Oriane Calligaro. – Basingstoke and New York : Palgrave Macmillan, 2013. – 252 p.
129. Carey Ph. Student engagement in university decision-making: policies, processes and the student voice : Doctoral thesis in education / Philip Carey. – Department of Educational Research, Lancaster University, UK, 2013. – 180 p.
130. Charities Act 2006 [Electronic resource]. – URL : <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2006/50/contents>.
131. Charlton B. The Modernisation Imperative / B Charlton, P. Andras. – Exeter, UK : Imprint Academic, 2003. – 85 p.
132. Charms de R. Personal causation: The internal affective determinants of behavior / R. de Charmes. – New York : Academic Press, 1968. – 398 p.

133. Coates H. A model of online and general campus-based student engagement / H. A. Coates // *Assessment and Evaluation in Higher Education*. – Vol. 32, No. 2. – P. 121–141.

134. Communique of the Conference of Ministers responsible for Higher Education [Electronic resource]. – URL : <http://www.bologna-berlin2003.de/pdf/Communique1.pdf>.

135. Compendium on Financing of Higher Education: Final report of the Financing the Students' Future Project / [B. Payne, G.-K. Charonis, H. Haaristo, M. Maurer eds]// *ESU's Publications*. – 2013. – 176 p.

136. *Constructing Knowledge Societies: New Challenges for Tertiary Education* / The World Bank. – Washington DC, 2002. – 236 p.

137. *Convention on the Recognition of Qualifications Concerning Higher Education in the European Region* [Electronic resource]. – URL : http://www.bologna-berlin2003.de/pdf/Lisbon_convention.pdf.

138. *Convention setting up a European University Institute* [Electronic resource]. – 1972. – URL : <http://www.eui.eu/About/Convention.aspx>.

139. Corbett A. *Europeanisation and the Bologna Process* / Anne Corbett // first international Eurodocs conference. – Paris, 2004. – P. 24–26.

140. Corbett A. *Higher education as a form of European integration: how novel is the Bologna Process?* / A. Corbett. – Oslo : Arena, 2006. – 28 p.

141. Corbett A. *Principles, Problems, Politics ... What Does the Historical Record of EU Cooperation in Higher Education Tell the EHEA Generation?* / Anne Corbett// *European Higher Education at the Crossroads Between the Bologna Process and National Reform*. – London : Springer, 2012. – P. 39–58.

142. Corbett A. *Universities and a Europe of Knowledge: Ideas, Institutions and Policy Entrepreneurship in European Union Higher Education 1955-2005* / Anne Corbett. – Palgrave Macmillan, 2005. – 256 p.

143. *Course Rep Training* / SPARQS [Electronic resource]. – URL : <http://www.sparqs.ac.uk/students.php?page=207>.

144. Čulum B. “A truly transformative experience”: the biographical legacy of student protest participation / B. Čulum and K. Doolan // Student Engagement in Europe: society, higher education and student governance. – Brussels : Council of Europe, 2015. – P. 83–98.

145. Das Europa der Universitäten 1948–1962 / Westdeutsche Rektorenkonferenz. – 1964. – P. 172–178.

146. Day M. Dubious causes of no interest to students? The development of National Union of Students in the United Kingdom / Mike Day // European Journal of Higher Education. – 2012. – Volume 2, Issue 1. – P. 32–46.

147. Deci E. Intrinsic and Extrinsic Motivations: Classic Definitions and New Directions / E. Deci, R. Ryan // Contemporary Educational Psychology. – 2000. – № 25. – P. 54–67.

148. Dinan D. Europe recast: A history of European Union / D Dinan. – Basingstoke : Palgrave Macmillan, 2004. – 432 p.

149. Dolenc D. The Globalization Challenge for European Higher Education: Convergence and Diversity, Centers and Peripheries / Daniella Dolenc, Karin Doolan // Higher Education Research and Policy [P. Zgaga, U. Teichler, J. Brennen (Eds)]. : Peter Lang Edition, 2013. – P. 324–333.

150. Dunne E. Students as Change Agents: New ways of engaging with learning and teaching in Higher Education / Elisabeth Dunne, Roos Zandstra. – Bristol : A joint University of Exeter, Higher Education Academy Publication, 2011. – 56 p.

151. Eckel P. D. The shifting frontiers of academic dimensions: Responding to new priorities, following new pathways / P. D. Eckel. – American Council of Education, 2006. – 154 p.

152. Education Act 1994 [Electronic resource]. – URL : <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1994/30/contents>.

153. Education in the European Community [Electronic resource] / Bulletin of the European Communities. – Supplement 3/74. – 1974. – 21 p. – URL : <http://aei.pitt.edu/5593/>.

154. Elken M. Dynamics of voluntary policy coordination: actors and networks in the Bologna Process / Mari Elken, Martina Vukasovic // Building the Knowledge Economy in Europe: New Constellations in European Research and Higher Education Governance. – Cheltenham : Edward Elgar, 2014. – P. 131–159.
155. EMA Satisfaction Survey [Electronic resource] / NUS's Research Publications. – 2010. – 48 p. – URL : https://www.nus.org.uk/PageFiles/12238/NUS_EMA_Report_2008_pdf.
156. Employability With Students' Eyes / [N. Vuksanović, R. Santa, T. Moisander, V. Taskila and E. Leen] // SAGE Publications. – 2014. – 68 p.
157. Enders I. Higher Education, Internationalization, and the Nation-State: Recent developments and challenges to governance theory / I. Enders // Higher Education – 2004. – Vol. 47, № 2. – P. 361–382.
158. Epstein L. Governing the university / L. Epstein. – London : Jossey-Bass, 1974. – 195 p.
159. ESIB's Bologna Analysis 2003 / [J. Almqvist, B. Baumann, P. Fontes, B. Lao (eds)] // Bologna With Student Eyes. – 2003. – 83 p.
160. ESIB's Bologna Analysis 2005 / [B. Baumann, A. Bielecki, N. Heerens, P. Lažetic] // Bologna With Student Eyes. – 2005. – 65 p.
161. ESIB's Bologna Analysis 2007 / [A. Mikkola, B. Carapinha, C. Tück, D. Mac Síthigh (eds)] // Bologna With Student Eyes. – 2007. – 70 p.
162. ESU Turns 30! Fighting for Students' Rights since 1982 / [V. Ivosevic, A. Päll and M. Vukasovic] // ESU's Publications. – 2012. – 72 p.
163. ESU. Students as Partners [Electronic resource] / Quest for quality for students. – URL : <http://quest.esu-online.org/Students+as+partners>.
164. ESU's Bologna Analysis 2009 / [A. Cacciagrano, B. Carapinha, I. Gielis, L. Burns and others] // Bologna With Student Eyes. – 2009. – 174 p.
165. ESU's Bologna Analysis 2012 / [Päll A., Xhomaqi B., Bartolo D. (eds)] // Bologna With Student Eyes. – 2012. – 160 p.
166. ESU's Bologna Analysis 2015 / [C. O'Driscoll, M. Fröhlich, E. Gehrke, T. Isoski et al.] // Bologna With Student Eyes. – 2015. – 104 p.

167. European Association of Institutions in Higher Education / Organisation [Electronic resource]. – URL : <http://www.eurashe.eu/about/organisation/>.
168. European Association of Institutions in Higher Education / Policy [Electronic resource]. – URL : <http://www.eurashe.eu/policy/>.
169. European Community Education Cooperation, the first decade [Electronic recourse] / the Eurydice Brochure. – 1986. – URL : <http://bookshop.europa.eu/en/speeches-made-at-the-conference-organized-in-the-hague-on-16-may-1986pbUU1086013/?CatalogCategoryID=LvYKABst3tgAAAEjFYcY4e5K>.
170. European Cultural Convention [Electronic resource] / Council of Europe. – Paris, 1954. – URL : <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list/-/conventions/rms/090000168006457e>.
171. European Quality Assurance Forum [Electronic resource]. – URL : <http://www.eua.be/policy-representation/quality-assurance/eqaf>.
172. European Quality Assurance Register [Electronic resource]. – URL : <http://www.eqar.eu/>.
173. European Students' Union / Activity Report 2009 [Electronic resource]. – 21 p. – URL : http://www.esu-online.org/asset/News/6165/ESU_Activity_report_2009.pdf.
174. European Students' Union / Activity Report 2010 [Electronic resource]. – 32 p. – URL : <http://www.esu-online.org/asset/News/6165/ESU-Activity-Report-2010.pdf>.
175. European Students' Union / Activity Report 2011 [Electronic resource]. – 30 p. – URL : <http://www.esu-online.org/asset/News/6165/ESU-report-2011-online.pdf>.
176. European Students' Union / Activity Report 2012 [Electronic resource]. – 32 p. – URL : <http://www.esu-online.org/news/article/6165/Activity-Report-2012/>.
177. European Students' Union / Activity Report 2013 [Electronic resource]. – 32 p. – URL : <http://www.esu-online.org/news/article/6165/Activity-Report-2013>.
178. European Students' Union / Activity Report 2014 [Electronic resource]. – 40 p. – URL : <http://www.esu-online.org/asset/News/6165/Activity-Report-2014.pdf>.

179. European Students' Union / Financial Standing Orders [Electronic resource]. – URL : <http://www.esu-online.org/news/article/6163/Financial-Standing-Orders-BM63/>.

180. European Students' Union / NEWS // Ljubljana Declaration [Electronic resource]. – URL : <http://www.esu-online.org/news/article/6001/429/>.

181. European Students' Union / Plans of work [Electronic resource]. – URL : <http://www.esu-online.org/documents/pow/>.

182. European Students' Union / Policy Papers [Electronic resource]. – URL : <http://www.esu-online.org/documents/policy/>.

183. European Students' Union / Project Archive // Enhancing the Student Contribution to Bologna (ESCBI) [Electronic resource]. – URL : <http://www.esu-online.org/projects/archive/escbi/>.

184. European Students' Union / Project Archive // QUEST [Electronic resource]. – URL : <http://www.esu-online.org/projects/archive/quest/>.

185. European Students' Union / Project Archive // Student Advancement of Graduates Employability [Electronic resource]. – URL : <http://www.sage.esu-online.org/Home>.

186. European Students' Union / Project Archive // Time for Student-Centred Learning [Electronic resource]. – URL : <http://www.esu-online.org/projects/archive/scl/>.

187. European Students' Union / Projects // Financing the Students' Future (FINST) [Electronic resource]. – URL : <http://www.esu-online.org/projects/current/finst/>.

188. European Students' Union / Projects // Peer Assessment of Student-Centered Learning (PASCL) [Electronic resource]. – URL : www.pascl.eu.

189. European Students' Union / Standing Orders [Electronic resource]. – URL : http://www.esu-online.org/asset/News/6163/Standing_Orders_as_of_BM65_Zagreb.pdf.

190. European Students' Union / Statutes [Electronic resource]. – URL : http://www.esu-online.org/asset/News/6163/Statutes_as_of_BM62_120424.pdf.

191. European University Association / Mission and Activities [Electronic resource] – URL : <http://www.eua.be/about/what-we-do>.
192. European University Association / Trends 2010: a Decade of Change in European Higher Education // EUA Publication, 2010. – 128 p.
193. European University Association / Work and Policy Areas [Electronic resource] – URL : <http://www.eua.be/eua-work-and-policy-area.aspx>.
194. Eurydice / About us [Electronic resource]. – URL : https://webgate.ec.europa.eu/fpfis/mwikis/eurydice/index.php/Main_Page.
195. Evaluating Estrangement: a report into the estrangement application process in higher education student finance [Electronic resource] / NUS's Research Publications. – 2008. – 44 p. – URL : https://www.nus.org.uk/PageFiles/12238/Estrangement_report_web.pdf.
196. Examining sense of belonging among first-year undergraduates from different racial/ethnic groups / D. R. Johnson, M. Soldner, J. B. Leonard [et al.] // Journal of College Student Development. – Vol. 48, № 5. – 2007. – P. 525–542.
197. Fouche G. French University Strike Intensifies [Electronic resource] / G. Fouche // The Guardian. – February, 2009. – URL : <http://www.theguardian.com/education/2009/feb/05/internationaleducationnews-france>.
198. Fredricks J. A. School Engagement: Potential of the Concept, State of the Evidence / J. A. Fredricks, P. C. Blumenfeld, A. H. Paris // Review of Educational Research. – 2004. – 74 (1). – P. 59–109.
199. Freeman R. E. Strategic Management: A Stakeholder Approach / R. E. Freeman. – Boston : Pitman, 1984. – 275 p.
200. Freier zusammenschluss von studentInnenschaften / Uber uns [Electronic resource]. – URL : http://www.fzs.de/ueber_uns/index.html.
201. FZS / Geschichte [Electronic resource]. – URL : http://www.fzs.de/ueber_uns/hintergrund/geschichte/index.html.
202. Garben S. The Bologna Process and the Lisbon strategy: commercialization of higher education through the back door? / Sacha Garben // Croatian yearbook of European law & policy. – Vol. 6, No. 6. – 2010. – P. 209–230.

203. Gaston P. L. *The Challenges of Bologna. What United States Higher Education Has to Learn from Europe, and Why It Matters that We Learn It* / Paul L. Gaston. – Sterling : Stylus Publishing, 2010. – 256 p.

204. Glossary – Europe [Electronic resource]. – URL : http://europa.eu/legislation_summaries/glossary/open_ethod_coordination_en.htm.

205. Gornitzka A. *Bologna in Context: a horizontal perspective on the dynamics of governance sites for a Europe of Knowledge* / A. Gornitzka // *European Journal of Education*. – 2010. – Vol. 45, Issue 4. – P. 535–548.

206. Green Paper «Education – Training – Research: the obstacles to transnational mobility» [Electronic resource]. – URL : http://europa.eu/legislation_summaries/education_training_youth/lifelong.

207. Haskel B. *When can a weak process generate strong results* / B. Haskel // *Entrepreneurial Alliances in the Bologna Process to Create a European Higher Education Area (CES Working Papers)*. – Series 165. – 2008. – 19 p.

208. Healey M. *Engagement through partnership: students as partners in learning and teaching in higher education* / Mick Healey, Abbi Flint and Kathy Harrington. – Higher education academy, 2011. – 76 p.

209. Hidden Marks. *A study of women students' experiences of harassment, stalking, violence and sexual assault* [Electronic resource] / NUS's Research Publications. – 2010. – 45 p. – URL : https://www.nus.org.uk/PageFiles/12238/NUS_hidden_marks_report_2nd_edition_web.pdf.

210. Huntington S. *Change to Change: Modernisation, Development, and Politics* / Samuel Huntington // *Comparative Politics*. – Vol.3, No 3. – 1971. – P. 283–322.

211. *International Students at Four-Year Institutions: Developmental Needs, Issues, and Strategies* / G. Anderson, K. Y. Carmichael, T. J. Harper and T. Huang // *Student Engagement in Higher Education. Theoretical perspectives and practical approaches for diverse population*. – New York : Routledge. – 2008. – P. 17–38.

212. Janne H. For a Community Policy on Education [Electronic resource] / H. Janne // *Bulletin of the European Communities*. – Supplement 10/73. – 1973. – 61 p. – URL : aei.pitt.edu/5588/1/5588.pdf.

213. Jungblut J. National student governance in Germany / Jens Jungblut and Regina Weber // *European Journal of Higher Education*. – 2012. – Vol. 2, No 1. – P. 47–62.

214. Jungblut J. Student participation in higher education governance: A practitioner's view of the role of student organizations and higher education institutions / J. Jungblut // *Leadership and governance in higher education for decisionmaker and administrators*, 2. Nachschlagen : Rabbe, 2011. – P. 65–86.

215. Jungblut J. We are one, but we're not the same: explaining the emergence of hybrid national student unions / J. Jungblut, R. Weber // *Student Engagement in Europe: society, higher education and student governance* [M. Klemenčič, S. Bergan and R. Primožič (eds.)] – Brussels : Council of Europe, 2015. – P. 269–282.

216. Kahu E. Framing student engagement in higher education / E. Kahu // *Studies in Higher Education*. – 2013. – 38 (5). – P. 758–773.

217. Kasoka A. ESU Student Experts' Pool on Quality Assurance: a mechanism for involving students in quality assurance in Europe / Asnate Kasoka // *Student Engagement in Europe: society, higher education and student governance*. – Brussels : Council of Europe, 2015. – P. 251–266.

218. Keeling R. The Bologna Process and the Lisbon Research Agenda: the European Commission's expanding role in higher education discourse / Ruth Keeling // *European Journal of Education*. – 2006. – Vol. 41, No. 2. – P. 203–223.

219. Kehm B. M. The Future of the Bologna Process – The Bologna Process of the Future / Barbara M. Kehm // *European Journal of Education*. – 2010. – Vol. 45, Is. 4. – P. 529–534.

220. Klemenčič M. How ESiB got into the Bologna Process / M. Klemencic // *ESU Turns 30! Fighting for Students' Rights since 1982*. – 2012. – p. 17–28.

221. Klemenčič M. Student representation in European higher education governance: principles and practice, roles and benefits / M. Klemenčič // *Handbook*

on Leadership and Governance in Higher Education. Leadership and Good governance of HEIs. Structures, actors and roles. – Berlin : RAABE Academic Publishers, 2011. – P. 1–26.

222. Klemenčič M. Student representation in Western Europe: introduction to the special issue / M. Klemencic // European Journal of Higher Education, 2012. – P. 2–19.

223. Klemenčič M. The changing conceptions of student participation in HE governance in the EHEA / M. Klemenčič // European Higher Education at the Crossroads : Between the Bologna Process and National Reforms. – London : Springer, 2012. – P. 631–653.

224. Knight J. Internationalization: Elements and Checkpoints / Jane Knight // CBIE Research, 7. – Ottawa, Canada : Bureau Canadien de L'education Internationale, 1994. – P. 1–15.

225. Knight J. Strategies for internationalization of higher education: historical and conceptual perspectives / Jane Knight, Hans De Wit // Strategies for internationalization of higher education: a comparative study of Australia, Canada, Europe and the United States of America [H. De Wit (ed.)]. – Amsterdam : European Association for International Education, 1995. – P. 5–33.

226. Knight J. Updating the Definition of Internationalization / J. Knight // International Higher Education. – 2003. – № 33. – P. 1–3.

227. Knight J. Quality and Internationalisation in Higher Education / J. Knight. – Paris : OCDE Publishing. – 1999. – 272 p.

228. Kooiman J. Modern Governance: new government-society interactions / J. Kooiman. – London : SAGE Publications, 1993. – 285 p.

229. Kuh G. D. What Student Affairs Professionals Need to Know about Student Engagement / George D. Kuh // Journal of College Student Development. – 2009. – Vol. 50, no 6. – P. 683–706.

230. Kumar A. Achievements & Limitations of the UK Student Movement / Ashok Kumar // The Assault on Universities. A Manifesto for Resistance. – London : Pluto Press, 2011. – P. 132–142.

231. Lazetic P. Managing the Bologna Process at the European Level: institution and actor dynamics / P. Lazetic // *European Journal of Education*. – 2010. – Vol. 45, No. 4. – P. 549–562.

232. Lee J. J. Engaging international students / J. J. Lee // *Student Engagement in Higher Education. Theoretical perspectives and practical approaches for diverse population*. – New York : Routledge. – 2015. – P. 105–120.

233. Life, not numbers a report into the experiences of disabled students in higher education using personal care packages [Electronic resource] / NUS's Research Publications. – 2011. – 86 p. – URL : <https://www.nus.org.uk/PageFiles/12238/life-not.pdf>

234. Lisbon European Council / Presidency Conclusions [Electronic resource]. – URL : http://www.europarl.europa.eu/summits/lis1_en.htm.

235. Lisbon with Student Eyes / A. Līce, Ch. Scholz, M. Noleryd, S. Beek, S. Gamelgaard. – Manchester : Print Colours, 2007. – 145 p.

236. Living Together, Working Together [Electronic resource] / NUS's Research Publications. – 2010. – 36 p. – URL : https://www.nus.org.uk/PageFiles/12238/02-07-10_Living_Together_Working_Together.pdf.

237. Lizzio A. Student participation in university governance. The role conceptions and sense of efficacy of student representatives on departmental committees / A. Lizzio and K. Wilson // *Studies in Higher Education*. – 2009. – 34 (1). – P. 69–84.

238. London Communique [Electronic resource] / Towards the European Higher Education Area: responding to challenges in a globalised world. – URL : <http://www.coe.int/t/dg4/highereducation/ehea2010/London>.

239. Luescher-Mamashela Th. M. University Democratization and Managerialism in South Africa: The Changing Legitimation of University Governance and the Place of Students / Th. M. Luescher-Mamashela // *Tertiary Education and Management*. – Vol. 16, № 4. – 2010. – P. 259–283.

240. Luescher-Mamashela Th. Student representation in university decision making: good reasons, a new lens? / Th. Luescher-Mamashela // *Studies in Higher Education*. – 2013. – 38 (10). – P. 1442–1456.

241. Luesher-Mamashela Th. Theorising student activism in and beyond the 20th century: the contribution of Philip G. Altbach / Thierry M. Luesher-Mamashela // Student Engagement in Europe: society, higher education and student governance. – Brussels : Council of Europe, 2015. – P. 33–50.

242. Maassen P. European Integration and the Europeanisation of Higher Education / P. Maassen and Ch. Musselin // European integration and the governance of higher education and research [A. Amaral, G. Neave, Ch. Musselin, P. Maassen (eds.). – London. : Springer, 2009. – Vol. 29. – P. 3–16.

243. Magna Charta Universitatum [Electronic resource]. – URL : <http://www.magna-charta.org/resources/files/the-magna-charta/english>.

244. Mann S. Alternative perspectives on the student experience: Alienation and engagement / S. Mann // Studies in Higher Education. – № 26. – 2001. – P. 7–19.

245. Mann S. J. Study, power and the university / S. J. Mann. – Open University Press : Milton Keynes, 2008. – 178 p.

246. Mapping the Evidence. A Review of the Literature: Student Financial Support in Further and Higher Education [Electronic resource] / NUS's Research Publications. – 2012. – 60 p. – URL : https://www.nus.org.uk/PageFiles/12238/2012_NUS_PIYP_Mapping_the_Evidence.pdf.

247. Marckwell D. The Challenge of Student Engagement [Electronic resource] / D. Marckwell. – 2007. – URL : http://www.catlyst.catl.uwa.edu.au/_data/page/174588/Page_6-15_from_CATLyst.pdf.

248. Marshall J. French protest over Bologna [Electronic resource] / J. Marshall // Times Higher Education. – 2005. – URL : <http://www.timeshighereducation.co.uk/news/french-protest-over-bologna>.

249. Maslen G. Worldwide student numbers forecast to double by 2025 [Electronic resource] / G. Maslen // University World News. – 2012. – URL : <http://www.universityworldnews.com/article.php?story=20120216105739999>.

250. McQuaid R. Theory of Organisational Partnerships – partnership advantages, disadvantages and success factors / Ronald McQuaid // The New Public

Governance: Emerging Perspectives on the Theory and Practice of Public Governance. – London and New York : Routledge, 2011. – P. 127–148.

251. Meet the Parents. The experience of students with children in further and higher education [Electronic resource] / NUS's Research Publications. – 2011. – 84 p. – URL : <https://www.nus.org.uk/PageFiles/12238/download.pdf>.

252. Meeting of the Heads of State or Government, the Hague [Electronic resource] / European Parliament. – 1–2 December, 1969. – 84 p. – URL : aei.pitt.edu/1451/1/hague_1969.pdf.

253. Middlehurst R. The Developing World of Borderless Higher Education: Markets, Providers, Quality Assurance and Qualifications. / A paper presented at the First Global Forum on International Quality Assurance, Accreditation and the Recognition of Qualifications in Higher Education, UNESCO, Paris, 2002. – 34 p.

254. Monthly bulletin of European documentation [Electronic resource] / European Parliament. – No. 7, July 1965. – 153 p. – URL : <http://aei.pitt.edu/41865/>.

255. National Union of students / Key Statistics Report [Electronic resource]. – 2011. – URL : <http://nussl.ukmsl.net/campaigns/highereducation/archived/keystatistics/2011/>.

256. National Union of students / NUS History [Electronic resource]. – URL : <http://www.nus.org.uk/en/who-we-are/our-history/>.

257. National Union of students / NUS services [Electronic resource]. – URL : <http://www.ehea.infohttp://www.nus.org.uk/en/who-we-are/how-we-work/nus-services/>.

258. Neave G. The Bologna Process: An Intergovernmental Policy Perspective / Guy Neave, Peter Maasen // University Dynamics and European Integration. – Vol. 19. – 2007. – P. 135–154.

259. Neave G. The EEC and Education / G. Neave. – Trentham Books, 1984 – 203 p.

260. Nelson J. Partnership Alchemy. New social partnerships in Europe / Jane Nelson and Simon Zadak. – Copenhagen : Calverts Press, 2000. – 87 p.

261. New Media and Borderless education: A Review of the Convergence Between Global Media and Higher Education Provision / [S. Cunningham, S. Tapsall, Y. Rayan, L. Stedman]. – Canberra (Australia) : DEETYA, 1998. – P. 7–8.

262. Nichols A. H. Beyond Accommodation: Removing Barriers to Academic and Social Engagement for Students with Disabilities / Andrew H. Nichols and Stephen John Quaye // Student Engagement in Higher Education. Theoretical perspectives and practical approaches for diverse population. – New York : Routledge. – 2008. – P. 39–52.

263. No Place for Hate. Hate crimes and incidents in further and higher education: race and ethnicity [Electronic resource] / NUS's Research Publications. – 2012. – 58 p. – URL : https://www.nus.org.uk/PageFiles/12238/2012_NUS_No_Place_for_Hate_Race.pdf.

264. No Place for Hate. Hate crimes and incidents in further and higher education: disability [Electronic resource] / NUS's Research Publications. – 2012. – 56 p. – URL : https://www.nus.org.uk/PageFiles/12238/2011_NUS_No_Place_for_Hate_Disability.pdf.

265. No Place for Hate. Hate crimes and incidents in further and higher education: religion or belief [Electronic resource] / NUS's Research Publications. – 2012. – 56 p. – URL : https://www.nus.org.uk/PageFiles/12238/2012_NUS_No_Place_for_Hate_Religion_Belief.pdf.

266. No Student Left Out: The do's and don'ts of student participation in higher education / [Ufert K., Päll A., Øye O., Ness J., Bergan S., Klemenčič M. and others] // ESU's Publications. – 2011. – 81 p.

267. NUS Awards [Electronic resource]. – URL : <http://www.nusawards.org.uk/>.

268. NUS/HSBC (NUS/HSBC Student Experience Report: Finance and Debt [Electronic resource] / NUS's Research Publications. – 2010. – 28 p. – URL : <https://www.nus.org.uk/PageFiles/12238/NUS-HSBC-report-Finance-web.pdf>.

269. NUS-UK / A brief history [Electronic resource]. – URL : <http://www.nus.org.uk/en/who-we-are/our-history/a-brief-history/>.

270. Nyborg P. The Roots of the European University Association [Electronic resource] / Per Nyborg. – April, 2014. – 43 p. – URL : www.eua.be/Libraries/eua-documents/Before_EUA.pdf?.

271. Oslo Manual: Guidelines for Collecting and Interpreting Innovation Data. – 3-rd edition. – OECD/EC, 2005. – 191 p.

272. OTUS Opiskelun ja koulutuksen tutkimussäätiö [Electronic resource]. – URL : <http://www.otus.fi/index.php>.

273. Overview on Student-Centered Learning in Higher Education in Europe [Electronic resource] / B. Todorovski, E. Nordal, T. Isoski // ESU's Publications. – Brussels, 2015. – 40 p. – URL : <http://pascl.eu/wp-content/uploads/Overview-on-Student-Centred-Learning-in-Higher-Education-in-Europe.pdf>.

274. Pabien P. Students in Higher Education Governance in Europe: Contrasts, commonalities and controversies / P. Pabien and L. Minskova // Tertiary Education and Management. – 2011. – 17 (3). – P. 261–273.

275. Pépin L. The history of European cooperation in education and training. Europe in the making: An example [Electronic Resource] / Luce Pépin. – Brussels : European Commission, 2006. – 335 p. – URL : biblioteka-krk.ibe.edu.pl/opac_css/doc_num.php?explnum_id=301.

276. Persson A. Student participation in governance of HE in Europe: the results of a survey [Electronic resource] / Annika Persson. – Strasbourg. – 2003. – 50 p. – URL : <http://www.ehea.info>.

277. Prague Communiqué of the meeting of European Ministers in Charge of Higher Education [Electronic resource]. – URL : <http://www.moveonnet.eu/institutions/documents/bologna>.

278. Presidency Conclusions / Council of the EU: Lisbon European Council. – 2000. – 37 p.

279. PSRP / Komisja ds. Projektów [Electronic resource]. – URL : <https://www.psrp.org.pl/komisja-ds-projektow/>.

280. Quest for Quality for Students: A Student Quality Concept [Electronic resource] / [F. M. G. Palomares, B. Todorovski, A. Kazoka and H. Saarela (eds)]

// ESU's Publications. – 2013. – 10 p. – URL : <http://www.esu-online.org/news/article/6068/Quest-for-Quality-for-Students-Student-Quality-Concept/>.

281. Quest for Quality for Students: Going back to Basics [Electronic resource] / [Ch. Strahlman (ed)] // ESU's Publications. – 2012. – 65 p. – URL : <http://www.esu-online.org/asset/News/6068/QUEST-for-quality-for-students-publication-Part1.pdf>.

282. Quest for Quality for Students: Student Handbook on Quality Assurance [Electronic resource] / [F. M. G. Palomares and B. Todorovski (eds)] // ESU's Publications. – 2013. – 51 p. – URL : <http://www.esu-online.org/news/article/6068/Quest-for-Quality-for-Students-Student-Handbook-on-Quality-Assurance/>.

283. Quest for Quality for Students: Survey on Students' Perspectives [Electronic resource] / [F. M. G. Palomares and B. Todorovski (eds.)] / ESU's Publications. – 2013. – 116 p. – URL : <http://www.esu-online.org/news/article/6068/Quest-for-Quality-for-Students-Survey-on-Students-Perspectives/>.

284. Race for equality. A report on the experiences of Black students in further and higher education [Electronic resource] / NUS's Research Publications. – 2011. – 74 p. – URL : https://www.nus.org.uk/PageFiles/12238/NUS_Race_for_Equality_web.pdf.

285. Race J. Regional Cooperation in Higher Education: A Background and Overview / J. Race. – Strasbourg : Council of Europe, 1997. – 28 p.

286. Radaelli C The Europeanization of Public Policy / C. M Radaelli // The Politics of Europeanization [K. Featherstone, C. M. Radaelli (Eds.)]. – Oxford : Oxford University Press, 2003. – P. 27–56.

287. RAISE network [Electronic resource]. – URL : <http://raise-network.ning.com/>.

288. Ravinet P. From Voluntary Participation to Monitored Coordination: why European countries feel increasingly bound by their commitment to the Bologna Process / Pauline Ravinet // European Journal of Education. – Vol. 43, № 3. – 2008. – P. 353–367.

289. Recommendation by the Committee of Ministers to member states on the public responsibility for higher education and research [Electronic resource] / Council of Europe. – 2007. – URL : [https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?p=&Ref=CM/Rec\(2007\)6&Sector=secCM&Language=lanEnglish&Ver=original&BackColorInternet=9999CC&BackColorIntranet=FFBB55&BackColorLogged=FFAC75&direct=true](https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?p=&Ref=CM/Rec(2007)6&Sector=secCM&Language=lanEnglish&Ver=original&BackColorInternet=9999CC&BackColorIntranet=FFBB55&BackColorLogged=FFAC75&direct=true).

290. Resolution of the Council and the ministers for education meeting within the Council of 9 February 1976 comprising an action programme in the field of education [Electronic resource] // OJ C 38. – 1976. – URL : <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A41976X0219>.

291. Resolution of the Ministers of Education, meeting within the Council, of 6 June 1974 on cooperation in the field of education [Electronic resource] // Official Journal C 098. – 1974. – URL : <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A41974X0820>.

292. Rhodes R. Policy Network in British Politics. A Critique of Existing Approaches / D. Marsh and R. Rhodes // Policy Network in British Government. – Oxford : Clarendon Press, 1992. – 295 p.

293. Robertson R. Globalization: Social Theory and Global Culture / R. Robertson. – London u.a. : Sage, 1992. – 211 p.

294. Salzmann M. Student protests in Austria [Electronic resource] / M. Salzmann and J. Stern // World Socialist Web Site. – 2009. – URL : <https://www.wsws.org/en/articles/2009/11/aust-n07.html>.

295. Scott P. Globalization and the university / P. Scott // Keynote address presented at the 52nd bi-annual conference of CRE / Association of European Universities. – Valencia, 1999. – 10 p.

296. Scott P. The Meanings of Mass Higher Education / Peter Scott. – Buckingham : Open University Press, 1995. – 208 p.

297. Silently Stressed. A survey into student mental wellbeing [Electronic resource] / NUS's Research Publications. – 2011. – 13 p. – URL : <https://www.nus.org.uk/PageFiles/12238/THINK-POS-REPORT-Final.pdf>.

298. Simon B. The student movement in England and Wales during the 1930s / Brian Simon // *History of Education: Journal of the History of Education Society*. – 1987. – Volume 16, Issue 3. – P. 189–203.

299. Single European Act [Electronic resource]. – 1987. – URL : www.consilium.europa.eu/.../SingleEuropeanAct_Crest.pdf.

300. Smith A. Joint programmes of study. An instrument of European cooperation in higher education [EU Commission – Working Document] [Electronic resource] / A. Smith // *Studies : Education Series*. – No. 7, 1979. – 201 p. – URL : <http://aei.pitt.edu/42649/>.

301. *Social Change and Modernity* / H. Haferkamp, N. Smelser and others / [edited by H. Haferkamp and N. Smelser]. – University of California press, 1992. – 413 p.

302. Social objectives and the economic perspective of the Lisbon Strategy in relation to Higher Education [Electronic resource] / ESU Policy Paper. – 2010. – URL : <https://www.esu-online.org/?policy=2010-policy-paper-social-objectives-and-the-economic-perspective-of-the-lisbon-strategy-2004>.

303. Sorbonne Joint Declaration on Harmonisation of the architecture of the European higher education system [Electronic resource]. – URL : http://www.bologna-berlin2003.de/pdf/Sorbonne_declaration.pdf.

304. Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area / European Association for Quality Assurance in Higher Education. – 2009, Helsinki. – 41 p.

305. Standards and Guidelines for Quality Assurance in the European Higher Education Area (ESG) / European Association for Quality Assurance in Higher Education. – 2015, Brussels. – 32 p.

306. Standing Conference of European Ministers of Education, 7th session [Electronic resource]. – URL : www.coe.int/t/.../education/.../7_MED_Brussels_June1971.p...

307. Statement from the Paris Summit [Electronic resource]. – 1971. – URL : www.cvce.eu/content/publication/.../publishable_en.pdf.

308. Still in Red. Student Finance in 2010 [Electronic resource] / NUS's Research Publications. – 2010. – 60 p. – URL : <https://www.nus.org.uk/PageFiles/12238/STILL%20IN%20THE%20RED%20REPORT%20FINAL.pdf>.

309. Strikes cripple French Universities [Electronic resource] // BBC News. – May, 2009. – URL : <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/8038512.stm>.

310. Student advancement of graduates employability: Student handbook on employability [Electronic resource] / [E. Lenart, I. Sanchez Giner, M. Gaspar, M. T. Frederiksen (eds)] // ESU's Publications. – Brussels, 2014. – 80 p. – URL : <http://www.esu-online.org/news/article/6068/Student-Advancement-of-Graduates-Employability-Student-Handbook-on-Employability/>.

311. Student attitudes towards and skills for sustainable development [Electronic resource] / NUS's Research Publications. – 2014. – 52 p. – URL : https://www.heacademy.ac.uk/system/files/resources/student_attitudes_towards_and_skills_for_sustainable_development.pdf.

312. Student Experience Research. Part 1: Teaching and Learning [Electronic resource] / NUS's Research Publications. – 2012. – 28 p. – URL : https://www.nus.org.uk/PageFiles/12238/2012_NUS_QAA_Teaching_and_Learning.pdf.

313. Student Experience Research. Part 2: Independent Learning and Contact Hours [Electronic resource] / NUS's Research Publications. – 2012. – 28 p. – URL : https://www.nus.org.uk/PageFiles/12238/2012_NUS_QAA_Independent_Learning_and_Contact_Hours.pdf.

314. Student Experience Research. Part 3: Subject Differences [Electronic resource] / NUS's Research Publications. – 2012. – 28 p. – URL : https://www.nus.org.uk/PageFiles/12238/2012_NUS_QAA_Subject_Differences.pdf.

315. Student Experience Research. Part 4: First Year Student Experience [Electronic resource] / NUS's Research Publications. – 2012. – 28 p. – URL : https://www.nus.org.uk/PageFiles/12238/2012_NUS_QAA_First_Year.pdf.

316. Student Experts' Pool on Quality Assurance // ESU's Publications [Electronic resource]. – 2013. – 4 p. – URL : <http://www.esu-online.org/news/article/6068/Student-Experts-Pool-on-Quality-Assurance/>.

317. Student Göteborg Declaration [Electronic resource]. – URL : http://www.aic.lv/ace/ace_disk/Bologna/maindoc/STUD_GOETEB.pdf.
318. Student partnerships in quality Scotland [Electronic resource]. – URL : <http://www.sparqs.ac.uk/>.
319. Student-Centered Learning Toolkit [Electronic resource] / A. Attard, E. Di Iorio, K. Geven, R. Santa // ESU's Publications. – 2010. – 72 p. – URL : <http://www.esu-online.org/pageassets/projects/projectarchive/100814-SCL.pdf>.
320. Students' Rights Charter / The European Students' Union [Electronic resource]. – 2011. – URL : <http://www.esu-online.org/projects/archive/escbi/>.
321. Students Without Borders. A mapping project of international students' engagement in the Scottish higher education learning experience [Electronic resource] / NUS's Research Publications. – 2011. – 45 p. – URL : <https://www.nus.org.uk/Documents/NUS%20Scotland/Beyond%20Borders.pdf>.
322. Studentska unija Srbije / Projekti [Electronic resource]. – URL : <http://www.sus.org.rs/projekti/2004-razvoj-politike-za-mlade-u-srbiji>.
323. Success in the Student Market. A report of research findings [Electronic resource] / NUS's Research Publications. – 2012. – 88 p. – URL : https://www.nus.org.uk/Global/891_NUSSL_Understanding%20Student%20Needs%20Report_020412_v3.pdf.
324. Suomen Ylioppilaskuntien Liitto / History, Development cooperation and Educational Politics [Electronic resource]. – URL : <http://www.syl.fi/en/syl>.
325. Teichler U. The changing debate on internationalisation of higher education / U. Teichler // Higher Education. – 2004. – Vol. 48, Is. 1. – P. 5–26.
326. The Black Book of the Bologna Process / ESIB's Bologna Process Committee. – Bergen, 2005. – 52 p.
327. The Bologna Process 2020 – The European Higher Education Area in the new decade Communiqué of the Conference of European Ministers Responsible for Higher Education, Leuven and Louvain-la-Neuve, 28–29 April 2009. – Режим доступа : <http://www.ehea.info/cid101040/ministerial-conference-leuven-louvain-la-neuve-2009.html>.

328. The principles of student engagement [Electronic resource] // The Student Engagement Conversation, 2014. – 20 p. – URL : http://tsep.org.uk/wp-content/uploads/gravity_forms/4-8f8ea0c4180f64d078700886483e4a08/2014/09/The-Principles-of-Student-Engagement.pdf.
329. The Student Engagement Partnership [Electronic resource]. – URL : <http://tsep.org.uk/>.
330. The Student Union Development Handbook [V. Proteasa, M. Tabone, S. Kirkeboen, P. Hartmann (eds)] // ESU's Publications. – 2009. – 176 p.
331. The Treaty of Maastricht on European Union [Electronic resource]. – 1992. – URL : http://europa.eu/legislation_summaries/institutional_affairs/treaties/treaties_maastricht_en.htm.
332. The Treaty of Rome / European Commission [Electronic resource]. – URL : http://ec.europa.eu/economy_finance/emu_history/documents/treaties/rometreaty2.pdf.
333. The true cost of college. The price students pay for further education [Electronic resource] / NUS's Research Publications. – 2008. – 92 p. – URL : https://www.nus.org.uk/PageFiles/12238/2008_The_True_Cost_of_College.pdf.
334. Thomas L. Student retention in higher education: the role of institutional habitus? / L. Thomas // Journal of Education Policy. – vol. 17, no. 4. – 2002. – P. 423–432.
335. Touraine A. Le retour de l'acteur: Essai de sociologie / A Touraine. – Paris : Fayard, 1984. – 241 p.
336. Towards the Europe of Knowledge [Electronic resource] / European Commission Communication. – 1997. – URL : http://europa.eu/legislation_summaries/other/c11040_en.htm.
337. Trainingen op Maat (ToM) / Landelijke Studentenvakbond voor en door studenten [Electronic resource]. – URL : <http://www.lsvb.nl/>.
338. Treaty establishing the European Atomic Energy Community (Euratom) [Electronic resource]. – URL : <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2010:084:0001:0112:EN:PDF>.

339. Treaty of Amsterdam amending the Treaty on European Union, the Treaties establishing the European Communities and certain related acts [Electronic resource]. – 1997. – URL : www.europarl.europa.eu/topics/treaty/pdf/amst-en.pdf.

340. Trowler V. Student Engagement Literature Review / Vicki Trowler. – York : The Higher Education Academy, 2010. – 70 p.

341. Ulanovska A. Internationalisation as a major factor of European higher education integration / A. Ulanovska // Освітні інновації: філософія, психологія, педагогіка : матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції, 3 грудня 2015 року : у 4 ч. – Суми : видавничо-виробниче підприємство «Мрія», 2015. – Ч. 1. – С. 214–217.

342. Ulanovska A. S. Student involvement in the Bologna Process: studying the structure, character and impact of the European Students' Union / A. S. Ulanovska // Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, III (37), Issue : 75, 2015. – P. 17–20.

343. UNEF / Le syndicalisme comme réponse à la loterie libérale [Electronic resource]. – URL : <http://unef.fr/2011/06/09/le-syndicalisme-comme-reponse-a-la-loterie-liberale/>.

344. UNEF / Nos statuts [Electronic resource]. – URL : <http://unef.fr/nos-status/>.

345. UNEF / Qu'est ce que l'UNEF? [Electronic resource]. – URL : <http://www.ehea.info> <http://unef.fr/category/unef/quest-ce-que-lunef/>.

346. UNEF / Résultat de la recherche... [Electronic resource]. – URL : <http://unef.fr/?s=Bologne>.

347. Ustawa z dnia 27 lipca 2005 r. Prawo o szkolnictwie wyższym [Electronic resource] // Dziennik Ustaw z 30 sierpnia 2005 r. – URL : <https://www.pk.edu.pl/images/wybory2016/prawo/Ustawa.pdf>.

348. Veiga A. Differentiated Integration and the Bologna Process / A. Veiga, A. Magalhaes, A. Amaral // Journal of Contemporary European Research. – 2015. – Vol. 11, Iss. 1. – P. 84–102.

349. Veiga A. The open method of coordination and the implementation of the Bologna process / Amelia Veiga, Alberto Amaral // *Tertiary Education and Management*. – 2006. – Vol. 12, Is. 4. – P. 283–295.

350. Vught F. van Globalisation and Internationalisation: Policy Agendas Compared / Frans van Vught, Marijik van der Wende, Don Westerhijden // *Higher Education in a Globalising World*. – 2002. – Vol. 1 – P. 103–120.

351. Warden R. Spain: Protests against Bologna begin to spread [Electronic Resource] / Rebecca Warden // *University World News*. – December, 2008. – № 56. – URL : <http://www.universityworldnews.com/article.php?story=2008120509191347>.

352. White Paper «Growth, competitiveness, employment. The challenges and ways forward into the 21st century» [Electronic resource]. – 1993. – 151 p. – URL : <http://aei.pitt.edu/1139>.

353. White Paper On Education And Training «Teaching And Learning Towards The Learning Society» [Electronic resource]. – 70 p. – URL : http://europa.eu/documents/comm/white_papers/pdf/com95_590_en.pdf.

354. Convention on the Recognition of Qualifications Concerning Higher Education in the European Region [Electronic resource]. – URL : http://www.bologna-berlin2003.de/pdf/Lisbon_convention.pdf.

355. White Paper: European Governance [Electronic resource] / Communication from the Commission. – 25 July 2001. – URL : <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=URISERV%3A110109>.

356. Winckler G. Looking Back on Ten Years of Bologna Reforms [Electronic resource] / G. Winckler. – 2010. – 8 p. – URL : http://www.eua.be/typo3conf/ext/bzb_securelink/pushFile.php?cuid=3592&file=fileadmin/user_upload/files/TRENDS_2010_Report_Presentation/Welcome___Keynote_Speech_Georg_Winckler.pdf.

357. Wit H. de Internationalisation of Higher Education in the USA and Europe: A Historical Comparative and Conceptual Analysis / H. de Wit. – Westport : Greenwood Press, 2002. – 270 p.

358. Wit H. de. Internationalisation of Higher Education in Europe and its Assessment, Trends and Issues / Hans de Wit. – Amsterdam : Colophon, 2010. – 26 p.

359. Wit K. de Features and Future of the Network Society: The demographic, technological and social context of higher education / Kurt de Wit, Jef C. Verhoeven // The European Higher Education Area: Perspectives on a Moving Target. – Rotterdam : Sense Publishers, 2009. – P. 263–280.

360. Wit K. de The Higher Education Policy of the European Union With or Without the Member States? / K. De Wit, Jef C. Verhoeven // Department of Sociology Centre for Sociology of Education E. Van Evenstraat 2B B–3000 Leuven. – 29 p.

361. Wright B. G. Student-Centered Learning in Higher Education / Gloria Brown Wright // International Journal of Teaching and Learning in Higher Education. – Volume 23, № 3. – 2011. – P. 92–97.

362. Yerevan Communiqué [Electronic resource]. – 2015. – URL : http://media.ehea.info/file/2015_Yerevan/70/7/YerevanCommuniqueFinal_613707.pdf.

363. Zaharia S. The competences issue in the entrepreneurial university [Electronic resource] / S. Zaharia, C. Mironov, A. Borzea. – URL : http://level3.dit.ie/html/issue6/zaharia/zaharia_1.html#higher.

364. Zgaga P. Higher Education and Citizenship: «the full range of purposes» / P. Zgaga // European Educational Research Journal. – V 1. 8, № 2. – 2009. – P. 175–188.

ДОДАТКИ

Додаток А

Довідки про впровадження отриманих результатів дослідження

Міністерство освіти і науки України

Ministry of Education, Science of Ukraine

ГЛУХІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКАOLEKSANDR DOVZHENKO
HLUKHIV NATIONAL
PEDAGOGICAL UNIVERSITY41400, Сумська обл., м. Глухів,
вул. Києво-Московська, 24
E-mail: gdou@sm.ukrtel.net,
gdouoffice@gmail.com
Телефон: (05444) 2-34-27
Факс: (05444) 2-34-7424, Kyievo-Moskovska Str., Hlukhiv,
Sumy region, Ukraine, 41400
E-mail: gdou@sm.ukrtel.net,
gdouoffice@gmail.com
Telephone: (05444) 2-34-27
Fax: (05444) 2-34-74

« 19 » 10 2016 р. № 2689

На №

ДОВІДКА

про впровадження результатів науково-дослідної роботи Улановської Анни Сергіївни на тему: «Організаційно-педагогічні засади діяльності Європейського студентського союзу як суб'єкта Болонського процесу» за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія педагогіки

Довідкою підтверджується, що впродовж 2015-2016 року результати наукового дослідження Улановської Анни Сергіївни впроваджувалися у навчальний процес Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка.

Матеріали дисертації, опубліковані А.С. Улановською у фахових наукових виданнях України, були включені до навчальних дисциплін «Педагогіка вищої школи», «Менеджмент освіти» та «Методологія і методи наукових досліджень», що викладаються для магістрантів усіх спеціальностей. Зміст названих курсів було збагачено аналітичним матеріалом щодо модернізації вищої освіти в контексті Болонських ініціатив та розвитку Європейського простору вищої освіти, а також залучення студентів до цього процесу. Запропонований автором аналіз моніторингових та теоретичних розвідок Європейського студентського союзу дозволив студентам більш повно і цілісно осягнути процедури забезпечення якості освіти, можливості академічної мобільності, основні засади розвитку студентоцентрованого підходу у викладанні, актуальні проблем фінансування сучасних систем вищої освіти в Європі та процес залучення студентства до управління освітніми системами на різних рівнях.

Вважаємо, що впровадження результатів науково-дослідної роботи А.С. Улановської сприяло підвищенню ефективності навчального процесу та більш ґрунтовній теоретичній підготовці майбутніх педагогів, засвоєнню ними основних засад залучення до процесу модернізації вищої освіти студентства.

Результати впровадження обговорювалися на засіданні кафедри педагогіки та менеджменту освіти Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. (протокол №2 від 21 вересня 2016 року).

Довідка видана для подання в спеціалізовану вчену раду.

Проректор з наукової роботи
та міжнародних зв'язків

Завідувач кафедри
доктор пед. наук, професор

В.П. Зінченко

Г.В. Луценко

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

вул.Ст.Бандери, 12, м. Рівне, 33028, тел. (0362) 26-78-65, факс (0362) 26-37-15
E-mail: rectorat@rdgu.uar.net, код ЄДРПОУ 25736989

19.10.2016 № 186

На № _____ від _____

ДОВІДКА

**про впровадження результатів науково-дослідної роботи
Улановської Анни Сергіївни на тему: «Організаційно-педагогічні засади
діяльності Європейського студентського союзу як суб'єкта Болонського
процесу» за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія
педагогіки**

Довідкою підтверджується, що в навчальний процес Рівненського державного гуманітарного університету викладачами кафедри теорії і методики виховання було впроваджено результати дисертаційного дослідження Улановської А.С.

У зміст навчальних курсів було введено матеріали історико-педагогічного аналізу основних чинників модернізації вищої освіти в Європі та порівняльного аналізу діяльності найбільших Національних студентських союзів у контексті Болонського процесу. Висновки щодо теоретичних, організаційних та змістових засад діяльності Європейського студентського союзу як суб'єкта Болонського процесу та сучасного розвитку Європейського простору вищої освіти було використано в процесі викладання курсу «Болонський процес і вища освіта України».

Результати впровадження дають підстави вважати дисертаційне дослідження Улановської А.С. таким, що має теоретичне і практичне значення, зокрема для профільних педагогічних університетів, інститутів та факультетів, що здійснюють підготовку майбутніх учителів та управлінців освітньої галузі.

Результати впровадження обговорювалися на засіданні кафедри теорії і методики виховання (протокол № 11 від 4.10.2016 р.).

Завідувач кафедри теорії
і методики виховання

проф.Петренко О.Б.

Перший проректор

проф.Павелків Р.В.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПОЛТАВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.Г.КОРОЛЕНКА

вул. Остроградського, 2, м. Полтава, 36003
телефон 56-23-13 факс 2-58-67
E-mail: allmail@pnpu.edu.ua
код ЗКПО 31035253

20.10.2016 № 5332/01-55/33

ДОВІДКА

**про впровадження результатів науково-дослідної роботи
Улановської Анни Сергіївни на тему: «Організаційно-педагогічні засади
діяльності Європейського студентського союзу як суб'єкта Болонського
процесу» за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія
педагогіки**

Довідкою підтверджується, що впродовж 2015-2016 року результати наукового дослідження Улановської Анни Сергіївни впроваджувалися у навчальний процес Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Матеріали дисертації, опубліковані Улановською Анною Сергіївною у фахових наукових виданнях України, були включені до навчальних дисциплін «Управління освітнім процесом», «Управління навчально-виховним процесом», що викладаються для магістрантів природничого факультету за напрямом підготовки «Управління проектами», «Управління навчальним закладом», «Управління інноваційною діяльністю». Зміст названих курсів було збагачено аналітичним матеріалом щодо модернізації вищої освіти в контексті Болонських ініціатив та розвитку Європейського простору вищої освіти, а також залучення студентів до цього процесу. Запропонований автором аналіз моніторингових та теоретичних розвідок Європейського студентського союзу дозволив студентам більш повно і цілісно осягнути процедури забезпечення якості освіти, можливості академічної мобільності, основні засади розвитку студентоцентрованого підходу у викладанні, актуальні проблеми фінансування сучасних систем вищої освіти в Європі та процес залучення студентства до управління освітніми системами на різних рівнях.

Вважаємо, що впровадження результатів науково-дослідної роботи Улановської Анни Сергіївни сприяло підвищенню ефективності навчального процесу та більш ґрунтовній теоретичній підготовці майбутніх педагогів, засвоєнню ними основних засад залучення до процесу модернізації вищої освіти усіх зацікавлених сторін, зокрема студентства.

Перший проректор

Р. А. Сітарчук

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені А.С. МАКАРЕНКА

вул. Ромеєвська, 87, м. Суми, 40002, факс (0542) 22-15-17, тел. (0542) 22-14-95
E-mail: rector@sspu.sumy.ua Код ЄДРПОУ 02125510

25.10.2016 № 7773 На № _____ від _____

ДОВІДКА

**про впровадження результатів науково-дослідної роботи
Улановської Анни Сергіївни на тему: «Організаційно-педагогічні засади
діяльності Європейського студентського союзу як суб'єкта Болонського
процесу» за спеціальністю 13.00.01 – загальна педагогіка та історія
педагогіки**

Результати дисертаційного дослідження Улановської А. С. впроваджувалися у навчально-педагогічному процесі Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка викладачами кафедри педагогіки під час викладання навчальних курсів «Порівняльна педагогіка» та «Порівняльна педагогіка вищої школи».

Концептуальні засади залучення студентства до управління вищою освітою, а також організаційні та змістово-процесуальні засади діяльності найбільшої наднаціональної студентської представницької організації – Європейського студентського союзу, що є потужним суб'єктом Болонського процесу, сприяли поглибленню знань студентів щодо принципів, напрямів та існуючих проблем модернізації освітньої галузі в контексті розбудови Європейського простору вищої освіти. Порівняльний аналіз особливостей діяльності найбільших Національних студентських союзів та розроблена прогностична модель розвитку процесу залучення студентів до управління у вітчизняному освітньому контексті дозволили студентам цілісно осмислити шляхи розвитку студентських організацій як активних учасників модернізації вищої освіти в контексті Болонського процесу.

У ході обговорення результатів впровадження матеріалів дисертаційного дослідження Улановської А. С. на засіданні кафедри педагогіки (протокол № 1 від 30 серпня 2016 року) було погоджено доцільність їх використання у подальшій навчальній і науковій діяльності викладачів кафедри.

Проректор з наукової роботи

Шейко В. І.

Додаток Б
Емблеми ЄСС

WESIB

Логотип 1986 р.

Логотип 1998 р.

Логотип 2003 р.

Сучасний логотип

Джерело: [162]

Додаток В

Рис. В.1. Болонський процес як «рухома мішень» (за Б. Келм [219])

Розроблено автором на основі використання джерел: [115; 110; 126; 127; 134; 219; 238]

Додаток Г

Таблиця Г.1

Основні етапи євроінтеграції у галузі ВО (за Л. Пипен)

Етап	Характеристика етапу
<i>I етап</i> 1948– 1968	<i>Відсутність питань вищої освіти в євроінтеграційних процесах.</i> Зростання кооперації у економічній галузі. Заснування європейських структур (ЄСВС (1951 р.), ЄЕС та Євратом (1957 р.). Прагнення держав-членів ЄЕС зберегти національний суверенітет у галузі ВО. Обговорення на міжнародному рівні ініціативи щодо створення Європейського університету. Підтримка кооперації між європейськими університетами.
<i>II етап</i> 1969– 1984	<i>Установчий етап для європейської кооперації у ВО.</i> Початок європеїзації університетів. Заснування Європейського університету (1972 р.). Продуктивні зустрічі Міністрів освіти держав ЄЕС. Зростання впливу ЄК в освітній галузі. Окреслення основних напрямів майбутньої кооперації у процесі вироблення спільної освітньої політики. Розробка першої Програми дій в освіті (1976 р.). Недостатнє нормативне забезпечення наднаціонального співробітництва, що призвело до виникнення низки проблем, кульмінацією яких стала інституційна криза (1978–1980 рр.). Обговорення зв'язку освіти з соціальними та економічними пріоритетами Спільноти в умовах зростаючого безробіття серед молоді. Реалізація Спільних навчальних програм (1975–1986 р.), що сприяли міжуніверситетській співпраці та розвитку мобільності. Посилення співпраці у галузі професійної освіти як наслідок двох нафтових криз та зниження рівня життя населення
<i>III етап</i> 1985– 1992	<i>Запуск загальноєвропейських програм щодо професійної й вищої освіти</i> Новий рівень якості вищої і професійної освіти, а також поглиблення співпраці в названих галузях було досягнуто за допомогою запланованих та фінансованих освітніх програм: 1) COMETT (1986 р.) – співпраця між університетом та виробництвом для покращення якості підготовки до технологічних змін; 2) ERASMUS (1987 р.) – сприяння розвитку мобільності студентів, покращення взаємного визнання дипломів, розвиток обміну студентів та викладачів між навчальними закладами Союзу (охопити 10% студентів); 3) PETRA (1988 р.) – професійна підготовка молоді (перехід молоді до активного дорослого і професійного життя); установлення нових якісних норм професійної підготовки в ЄС; 4) «Молодь для Європи» (1988 р.) – розвиток обміну молоддю; знайомство з культурою інших народів; 5) IRIS (1988 р.) – розвиток інновацій у професійній підготовці з метою забезпечення кращої участі жінок у процесах європейської освітньої політики; 6) EUROTECNET (1990 р.) – розвиток інновацій у галузі професійної підготовки; врахування технологічних змін у системі професійної підготовки і методах навчання; 7) LINGUA (1990 р.) – поширення знань іноземних мов; підготовка більшої кількості європейців до спілкування як мінімум двома іноземними мовами; 8) TEMPUS (1990 р.) – транс'європейська мобільність у вищій освіті; зміна систем вищої освіти у країнах Центральної та Східної Європи. Це складова програми PHARE, яка була покликана допомогти соціально-економічній перебудові європейських країн цього регіону; 9) FORCE (1991 р.) – розвиток політики інновацій та обміну досвідом у професійній підготовці. У 1992 р. з ухваленням Маастрихтського договору (стаття 126). освіта здобула офіційний статус у процесі розбудови єдиної Європи. Це було результатом багатьох років роботи і мобілізації основних гравців на всіх рівнях.

IV етап 1993– 1999	Розвиток концепцій, пов'язаних із становленням суспільства знань. Створення спільного ринку ознаменувало новий етап розвитку ВО. У контексті зростання впливу глобалізації та становлення інформаційного суспільства в 1990 рр., широкого вжитку набули поняття <i>суспільство, засноване на знаннях та освіта впродовж життя</i> . У Білих книгах ЄК (1993 та 1995 рр.) значну увагу приділено питанням освіти та професійної підготовки. Вказуючи на подвійну місію освіти, а саме сприяння особистісному розвитку і засвоєння громадянських цінностей, а також сприяння подоланню безробіття, наголошено, що освіті належить важлива роль у ЄС. Проголошення 1996 р. Європейським роком освіти впродовж життя. Ще одним пріоритетом 90-х років було зміцнення і вдосконалення програм, заснованих у другій половині 80-х років. Підписання Сорбонської декларації (1998 р.) та Болонської угоди (1999 р.) про гармонізацію національних систем ВО та заснування ЄПВО.
V етап 2000– 2005	<i>Освіта та професійна підготовка в центрі економічної та соціальної стратегії ЄС до 2010 р.</i> Основні події в галузі освіти на початку XXI ст.: ухвалення 2000 р. нової економічної, соціальної та екологічної стратегії ЄС до 2010 р. (Лісабонська стратегія), у контексті якої ВО розглядається як основний засіб досягнення Європи знань, прийняття Європейською Радою в червні 2004 р. Договору про створення Європейської Конституції, щоб замінити всі існуючі договори. Вперше в історії співпраці, міністри освіти узгодили спільні цілі на 10 років і методи сприяння зближенню освітніх систем. Безперервне навчання стало ключовим принципом більш тісного політичного співробітництва.

Систематизовано автором на основі опрацювання джерела [275]

Таблиця Г.2

**Етапи еволюції освітньої політики (1955-1987 рр.)
(за А. Корбет)**

Етапи	Ключові події
I етап 1955-1957 рр.	Виникнення ідеї про заснування Європейського університету, що згодом була прописана в Римському договорі (Євратом) (1957 р.)
II етап 1958-1961 рр.	Перші спроби реалізувати положення про заснуванні міжнародної науково-дослідної інституції, прописані в Римському договорі (Євратом); розробка першої стратегії європеїзації ВО, що не була прийнята спільною.
III етап 1961-1969 рр.	Невдала спроба реалізувати альтернативну модель міжурядової співпраці в галузі ВО за сприяння Ради Європи.
IV етап 1969-1972 рр.	Початок кооперації між Міністрами освіти держав-членів Спільноти, одним із перших результатів якої було узгодження умов заснування Європейського університету.
V етап 1973-1976 рр.	Погодження напрямів міжурядової кооперації у галузі ВО та розробка пешої Програми дій в освіті.
VI етап 1977-1984 рр.	Розподіл сфер відповідальності в освітній галузі між Радою Європи, Європейським парламентом та Європейською комісією.
VII етап 1985-1987 рр.	Розробка програми Erasmus, що відіграла ключову роль у розвитку мобільності та становлення Європи знань.

Систематизовано автором на основі опрацювання джерел: [141; 142]

Додаток Д

Таблиця Д.1

Характеристика потужних студентських протестів проти комерціалізації ВО

	Основні причини протесту, вимоги студентів та досягнуті результати
Франція 2005 р.	Студенти протестують проти реформ у ВО, які проводяться у відповідності до вимог БП. Особливе невдоволення було викликано намірами уряду ввести в університетах до 2006 р. трициклову систему відому в Франції як LMD (<i>Licence – еквівалент ступеня Бакалавр, Masters and Doctorate</i>) з терміном навчання відповідно 3, 5 та 8 років. Ситуація настільки загострилася, що керівництво було вимушено закрити на деякий час Паризький університет.
2008- 2009 рр.	Студентський союз UNEF підтримав протест проти швидкого введення LMD, указуючи, що першочергово необхідно вирішити численні проблеми, а саме некогерентні програми курсів, низький рівень мобільності студентів, нерівність між ВНЗ і студентами, а також відсутність необхідних ресурсів [249]
	Потужні страйки студентів, до яких приєдналися й викладачі, прокотилися найбільшими містами Франції. Роботу більше ніж 20 із 83 французьких державних університетів було призупинено. Основним поштовхом до масових заворушень, які тривали більше 3 місяців, стали три реформи, ухвалені поспіхом без обговорення з академічною спільнотою: ускладнення програми підготовки педагогічних кадрів, зміни професійного статусу викладачів, а також надання більших повноважень в управлінні ректорам університетів. Однак згодом протест переріс у більш загальне протистояння намірам тогочасного Президента Франції Н. Саркозі скоротити видатки на освіту, надати університетам більше автономії, перетворивши їх на бізнес-орієнтовані та конкурентоспроможні структури. Студенти та викладачі, однак, сприйняли його пропозицію як ультра-капіталістичну спробу приватизувати систему ВО, що призведе лише до підвищення плати за навчання [197; 309]
	<i>Результат.</i> Якщо в першому випадку студентам не вдалося здійснити суттєвий вплив на процес імплементації болонських положень, то в 2008–2009 рр. повстання досягло деяких результатів. Уряд призупинив програму зменшення фінансування освіти, проте не відмовився від автономізації університетів та всіх змін, що даний процес передбачає.
Іспанія	Масові повстання студентів п'яти найбільших іспанських університетів (Барселонський університет, Автономний університет Барселони, Мадридський університет, Університет Севільї, Університет Валенсії) призвели до тривалого анти-Болонського руху в цій країні. Основною причиною негативних настроїв стала комерціалізація ВО та поступова приватизація державного сектору за завісою БП, а також підвищення плати за навчання [203, с. 114–115]
	<i>Результат.</i> На вимоги студентів, уряд Іспанії погодився дещо уповільнити темпи модернізації освіти, спростити процедуру ухвалення нових ступенів та залучити до конструктивного обговорення основних реформ академічну спільноту [351].

<i>Хорватія 2008 р.</i>	<p>Студентський страйк організований новоствореною спілкою «Незалежна студентська ініціатива» розпочався в Університеті Загреба. Основною метою було долучитися до загальноєвропейського руху проти поширення неоліберальних принципів у галузі ВО та введення плати за навчання. Студенти, зокрема, відстоювали статус освіти як суспільного блага, що ґрунтується на демократичних засадах та цінностях свободи й рівності [149, с. 325–326].</p> <p><i>Результат.</i> Незважаючи на досить загальний реформістський характер, відсутність конкретних цілей та слабку організацію протесту, студентам вдалося домогтися відміни плати за навчання. Крім того, цей страйк став важливим уроком для подальшого розвитку студентської активності в Хорватії</p>
<i>Австрія 2009 р.</i>	<p>Більше 40 тис. студентів вийшли на масштабний протест у Відні проти урізання витрат на освітню галузь. Страйкарі наполягали на редемократизації замість реалізації неоліберальної політики, вимагаючи відмови від БП, скасування плати за навчання, зняття вступних обмежень в університетах і коледжах, більше прав для студентів в управлінні ВО, краще забезпечення всіх навчальних закладів, а також достойну заробітну плату викладацькому складу [294].</p> <p><i>Результат.</i> Незважаючи на передвиборчі обіцянки правлячої партії відмінити плату за навчання, установлену в 2001 р., ніяких суттєвих кроків у цьому напрямі зроблено не було</p>

Систематизовано автором на основі використання таких джерел: [149; 197; 203; 249; 294; 309; 351]

Додаток Е

Таблиця Е.1

Програмні акти ЄСС (1999-2015 рр.)

<i>Рік</i>	<i>Назва документа</i>
1999	«Добробут студентів у новому тисячолітті» «Студентські права – загальнолюдські права» «Визнання кваліфікацій» «Боротьба проти расизму» «НІ означає НІ» «Розширення доступу до кваліфікованої вищої освіти»
2000	«Рекомендації щодо майбутніх обговорень розвитку європейської освіти» «Вертикальна мобільність»
2001	«Участь студентів у Європейському просторі вищої освіти» «Європейська структура кваліфікацій»
2002	«Студентське бачення спільної Європи» «Спільні ступені в контексті Болонського процесу»
2003	«Нові підходи до забезпечення студентського добробуту» «Нові виклики у процесі становлення ЄПВО» «Рівні можливості у вищій освіті» «ЄСІБ та Болонський процес» «Забезпечення якості та акредитація» «Електронне навчання»
2004	«Загальний документ щодо узгоджених стандартів, процедур і керівних принципів на європейському рівні» «Транснаціональна освіта» «Програма принципів» «Рамки кваліфікацій» «Відтік мізків» «Соціальні цілі й економічні напрямки Лісабонської стратегії»
2005	«Правила ЄС, що впливають на вищу освіту» «Інтелектуальна власність» «Фінансування вищої освіти» «Загальна угода щодо торгівлі послугами – GATS» «Комодифікація освіти»

Продовження таблиці Е.1

2006	«Студентська точка зору щодо Лісабонської стратегії ЄС» «Соціальний вимір вищої освіти» «Управління у вищій освіті» «Докторантура»
2007	«ЄКТС спільна система накопичення та трансферу кредитів» «Структура ступенів»
2008	«Успішність» «Мобільність» «До 2020 р. – студентоцентрований Болонський процес» «Гендерна рівність у вищій освіті»
2009	«Рівні можливості»
2010	«Студентоцентроване навчання» «Освіта впродовж життя» «Докторська освіта»
2012	«Соціальний вимір» «Актуалізація гендерної політики ЄСС» «Політика ЄСС щодо соціального виміру»
2013	«Політика ЄСС в галузі вищої освіти» «Суспільна відповідальність, управління та фінансування вищої освіти» «Якість вищої освіти» (з поправками) «Мобільність та інтернаціоналізація вищої освіти» (з поправками)
2015	«Права людини й стратегія солідарності» «Соціальний вимір»

Систематизовано автором на основі опрацювання Програмних актів ЄСС [182].

Додаток Ж

Таблиця Ж.1

Порівняльна таблиця доходів Європейського студентського союзу за 2010-2013 рр. (у грошовому еквіваленті)

	2010	2011	2012	2013
<i>Гранти / Фінансування проектів</i>	524 619 €	483 562 €	534 514 €	416 450 €
<i>Членські внески</i>	107 300 €	140 783 €	152 980 €	166 515 €
<i>Відшкодування витрат на поїздки</i>	73 225 €	125 400 €	128 635 €	86 442 €
<i>Інше</i>	8626 €	9000 €	70 941 €	12 989 €
Загальна сума	713 770 €	758 745 €	887 070 €	682 396 €

Розроблено автором на основі опрацювання джерел [174; 175; 176; 177].

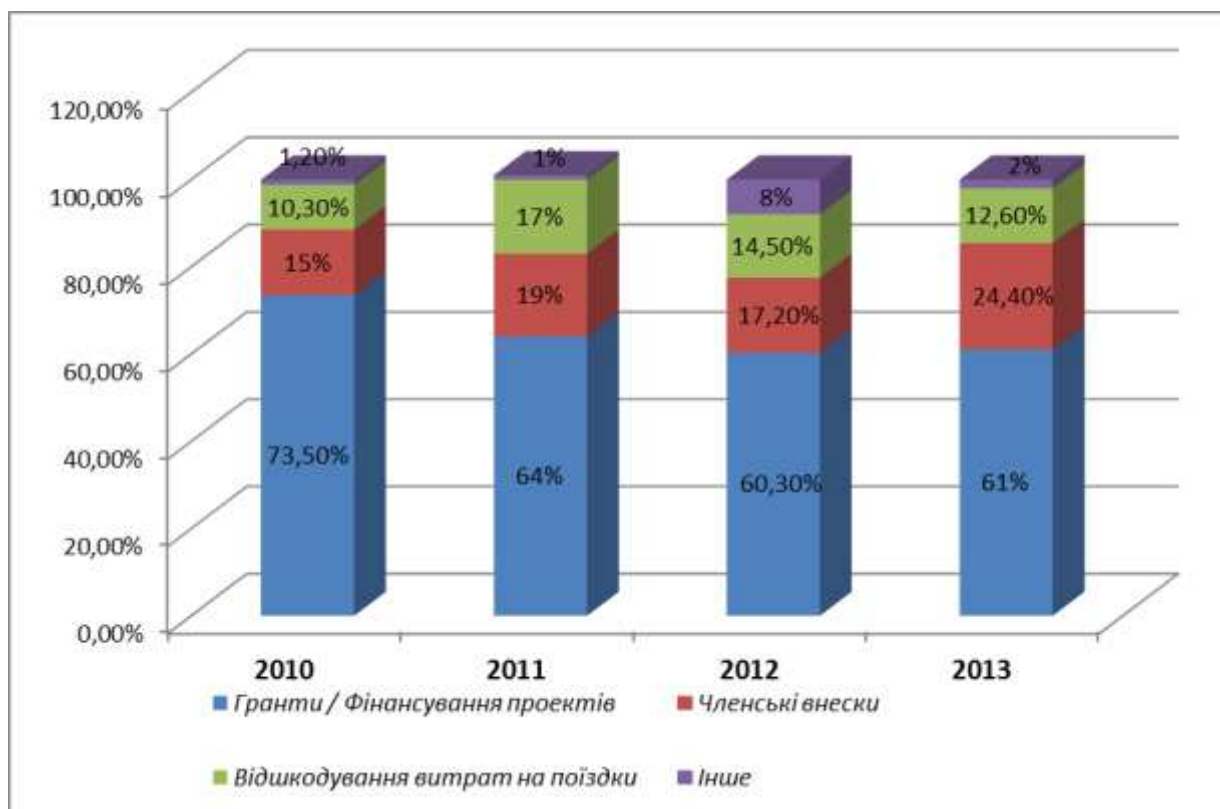

Рис. Ж.1. Доходи ЄСС за 2010-2013 рр. (у відсотковому значення)

Розроблено автором на основі опрацювання джерел [174; 175; 176; 177].

Порівняльна таблиця видатків Європейського студентського союзу за 2010-2013 рр. (у грошовому еквіваленті)

	<i>2010</i>	<i>2011</i>	<i>2012</i>	<i>2013</i>
<i>Заходи, зустрічі, поїздки та реалізація проектів</i>	425 835 €	440 892 €	425 712 €	197 150 €
<i>Персонал</i>	154 340 €	234 014 €	260 490 €	264 170 €
<i>Адміністративні витрати</i>	59 548 €	58 007 €	46 137 €	105 010 €
<i>Переказ коштів партнерам по проектам</i>	38 879 €	8541 €	109 907 €	5591 €
<i>Підтримка обраних представників ЄСС</i>	35 168 €	17 300 €	24 826 €	33 900 €
<i>Інше</i>	-	-	16 440 €	21 737 €
<i>Загальна сума</i>	654 222 €	758 754 €	883 512 €	627 558 €

Розроблено автором на основі опрацювання джерел [174; 175; 176; 177].

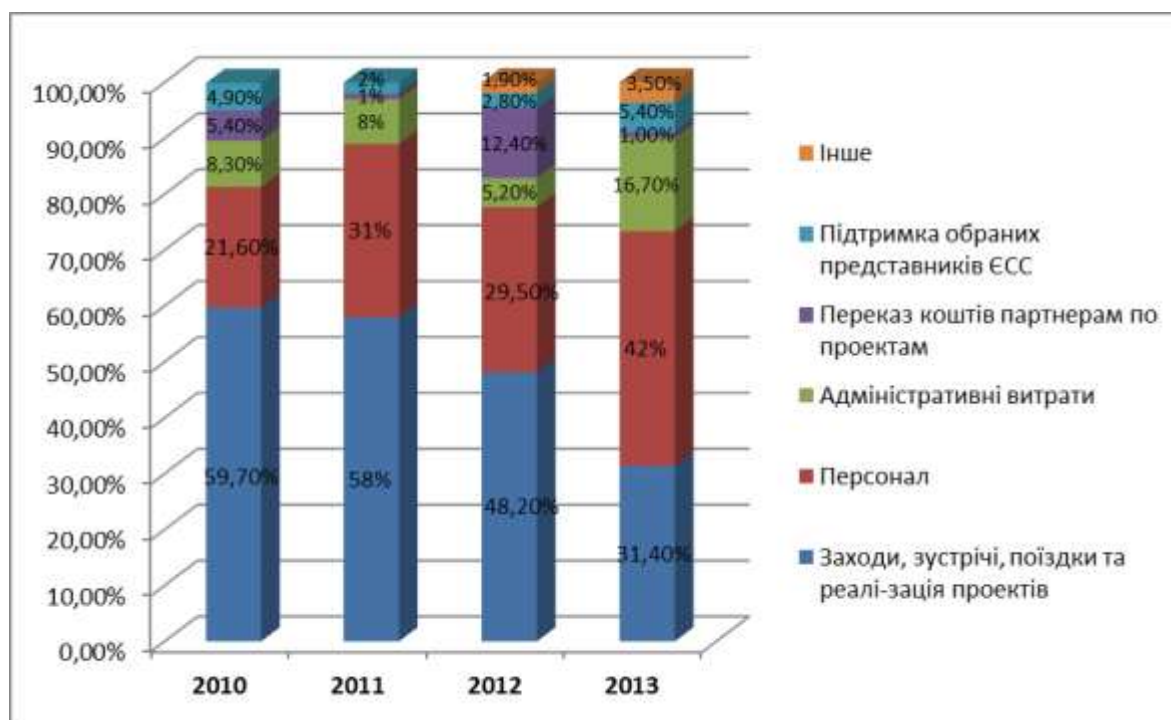

Рис. Ж.2. Видатки ЄСС за 2010-2013 рр. (у відсотковому значення)

Розроблено автором на основі опрацювання джерел [174; 175; 176; 177].

Порівняльна таблиця доходів і видатків ЄСС за 2010-2013 рр.

	<i>Доходи</i>	<i>Видатки</i>	<i>Баланс</i>
2010 р.	713 770 €	654 222 €	59 548 €
2011 р.	758 745 €	758 754 €	-9 €
2012 р.	887 070 €	883 512 €	3558 €
2013 р.	682 396 €	627 558 €	54 838 €

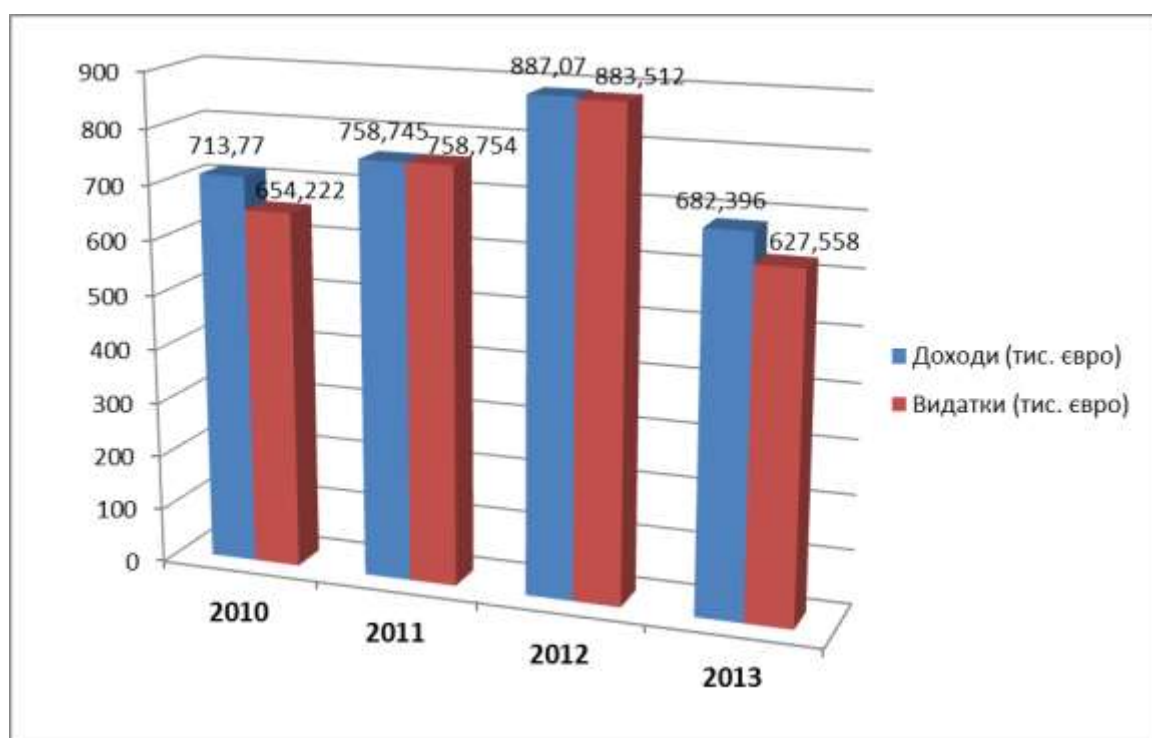

Рис. Ж.3. Доходи й видатки ЄСС 2010-2013 рр. (тис. євро)

Систематизовано автором на основі використання таких джерел: [173;174; 175; 176; 177; 178].

Додаток 3

Таблиця 3.1

**Рекомендації ЄСР щодо впровадження основних положень Болонського процесу
(опубліковані в аналітичних розвідках «Болонський процес очима студентів» 2007 р., 2009 р., 2012 р., 2015 р.)**

<i>Напрямок модернізації ВО</i>	<i>«Болонський процес очима студентів» 2007</i>	<i>«Болонський процес очима студентів» 2009</i>	<i>«Болонський процес очима студентів» 2012</i>	<i>«Болонський процес очима студентів» 2015</i>
<i>Забезпечення якості ВО (ЗЯВО)</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ більше уваги приділяти залученню студентів до процесу забезпечення якості (ЗЯ) на всіх рівнях; ✓ знайти ефективні способи зовнішнього ЗЯ, що допоможуть гарантувати якість кожної навчальної програми і в той же час уникнути зайвої бюрократії; ✓ надалі впроваджувати Європейські стандарти та рекомендації щодо ЗЯ на національному рівні. 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ ініціювати процес оцінки реалізації ЄСР на основі консультацій із залученням студентства; ✓ створити систему рівноправного партнерства в галузі ЗЯ; ✓ підвищити ефективність внутрішніх систем забезпечення якості та участі студентів у процесі ЗЯ на рівні ВНЗ; ✓ інформувати студентів про діяльність Європейського реєстру забезпечення якості та його вплив на процес ЗЯ у ЄПВО. 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ використовувати цілісний підхід у процесі ЗЯ, тобто включити всіх стейкхолдерів до даного процесу, дослідити організаційні, соціальні умови й інші обставини, що впливають на навчальний процес; ✓ посилити роль студентів у процесі ЗЯ; ✓ надавати інформацію про результати процесу ЗЯ. 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ залучати студентство до всіх процесів, пов'язаних із ЗЯ; ✓ заснувати незалежні Агенції із забезпечення якості; ✓ впроваджувати переглянуті Європейські стандарти та рекомендації щодо ЗЯ.
<i>Залучення студентства до процесу модернізації</i>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ розробити правові норми для регулювання участі студентства у процесу модернізації ВО; 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ розробити законодавчу базу, яка б гарантувала хоча б мінімальний рівень участі студентів у країнах, де її немає зовсім; 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ закріпити в законодавстві участь студентів в управлінні ВО на всіх рівнях; 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ переглянути законодавчу базу з метою гарантування залучення студентства на всіх рівнях;

Продовження таблиці 3.1

	<ul style="list-style-type: none"> ✓ покращити систему включення студентів до управлінських органів; ✓ надати студентам можливість брати участь у вирішенні питань, пов'язаних із фінансами, наймом персоналу й умовами праці. ✓ уряд і ВНЗ повинні поважати думку студентів, навіть якщо вона відрізняється від їхньої власної; ✓ вирішити проблему браку фінансових і людських ресурсів у студентських об'єднаннях. 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ залучати студентство до управління на практиці, а не лише на папері; ✓ дослідити систему фінансування студентських союзів, щоб вони могли завжди бути незалежними в своїх позиціях. 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ вважати студентів повноправними партнерами в усіх аспектах управлінської діяльності (академічному, фінансовому, структурному тощо); ✓ покращити систему залучення студентства до збору інформації та моніторингу щодо впровадження болонських положень у ЄПВО. 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ забезпечити підтримку студентських представників з боку управлінських структур; ✓ навчати та готувати студентів до представницької діяльності; ✓ створити платформу для обміну позитивним досвідом
<i>Соціальний вимір</i>	<p>для вирішення проблем соціального виміру БП необхідно:</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ залучити всіх стейкхолдерів до обговорення соціальних аспектів БП на національному рівні; ✓ провести аналіз соціально-економічних наслідків реформ БП; ✓ здійснити збір необхідних даних про соціально-економічний стан студентства на національному рівні; 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ міністерства повинні реалізувати Національні плани дій і всі країни-підписанти Болонської угоди мають розробити стратегію щодо поліпшення соціального аспекту ВО; ✓ усі стейкхолдери, у тому числі НСС, мають бути залучені як до розробки, так і до реалізації названі стратегії; ✓ потрібно забезпечити справедливості та доступності у даній галузі ВО; 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ здійснювати конкретні кроки у напрямку поліпшення соціального виміру на національному та інституційному рівнях; ✓ забезпечити доступність ВО для представників різних груп у суспільстві; ✓ створити більш тісний зв'язок між соціальними аспектами, розробити стратегію навчання впродовж життя. 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ вжити конкретних заходів щодо реалізації основоположних цілей соціального виміру модернізації ВО; ✓ впроваджувати стратегії розширення доступності ВО; ✓ підтримувати й надалі представників маргінальних груп населення під час їхнього навчання у ВНЗ ✓ забезпечувати фінансово дослідження соціальних аспектів модернізації ВО.

Продовження таблиці 3.1

	<ul style="list-style-type: none"> ✓ забезпечити фінансові стимули для розширення доступу до ВО для соціально незахищених верств населення; ✓ врегулювати систему фінансування студентства для одержання ВО; ✓ зробити кредити та гранти доступними для студентів 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ подолати всі існуючі види дискримінації шляхом розробки відповідної законодавчої бази; ✓ розширення доступу до ВО потрібно розглядати як користь для суспільства, відтак держава повинна надавати належне фінансування; скасувати плату за навчання, оскільки це є перешкодою на шляху до ВО 		
<i>Академічна мобільність</i>	<p>з метою подолання перешкод необхідно:</p> <ul style="list-style-type: none"> ✓ розробити систему трансферу кредитів для всіх країн ЄПВО; ✓ надати додаткову фінансову підтримку студентам із менш розвинутих країн Європи. Доцільним у даному контексті вважаємо заснування Європейського фонду мобільності. ✓ забезпечити рівні можливості для іноземних студентів 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ координувати фінансування мобільності на європейському, національному, регіональному та інституційному рівнях; ✓ забезпечити повну підтримку мобільності та можливість переведення кредитів; ✓ створення Європейського фонду мобільності; ✓ розробити Європейську хартію мобільності для забезпечення прав мобільних студентів по всьому ЄПВО; ✓ знищити візові перешкоди на шляху розвитку мобільності; ✓ кожен п'ятий студент повинен бути академічно мобільним протягом періоду навчання; ✓ покращити збір та аналіз інформації щодо мобільності. 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ розширити можливості для участі в програмах мобільності; ✓ вирішити проблеми, пов'язані з Національними програмами дій та розробкою стратегій інтернаціоналізації ВО, надати необхідне фінансове забезпечення національних стратегій; ✓ збільшити гранти в межах програми «Еразмус»; ✓ дослідити проблеми та перешкоди мобільності в межах окремих регіонів. 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ дотримуватися рекомендацій Робочої групи з мобільності та інтернаціоналізації ГСБП; ✓ розробляти й реалізувати стратегії, що забезпечать широкий і рівний доступ до програм мобільності; ✓ збільшити фінансування програм мобільності; ✓ створювати рівні можливості для місцевих та іноземних студентів; ✓ розробляти стратегії інтернаціоналізації на інституційному та національному рівнях.

Продовження таблиці 3.1

<p><i>Ступені та впровадження ЄКТС</i></p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ уникати дискримінації на користь своїх випускників бакалаврів під час прийому до магістратури; ✓ приділити особливу увагу низькому рівню участі жінок у другому та третьому циклах; ✓ реформувати навчальні програми та встановити зрозумілі кваліфікації, ✓ приділити увагу регулюванню системи співіснування «старої» і «нової» структури ступенів в багатьох країнах; ✓ розрахувати навчальне навантаження студента у процесі реалізації ЄКТС 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ дослідити стан впровадження ЄКТС на основі результатів навчання та студентського навантаження для всіх циклів; ✓ покращити участь студентства у процесі конструювання студенто-центрованих навчальних систем, ✓ забезпечити трициклову болонську систему в усіх країнах. 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ відновити процес імплементації ЄКТС на національному рівні; ✓ забезпечити особистісно-орієнтований підхід у ВО. ✓ розробити політику щодо забезпечення прав аспірантів; ✓ усунути існуючі перешкоди у переході між першим і другим циклами. 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ використовувати холістичний підхід до структурного реформування галузі ВО; ✓ розробити систему заохочень для країн, які повністю реалізували основні структурні реформи; ✓ затвердити єдину трициклову систему ступенів із чіткою диференціацією між ступенями.
<p><i>Освіта впродовж життя</i></p>		<ul style="list-style-type: none"> ✓ не розглядати старших студентів як особливу категорію з обмеженими правами; ✓ розробити досконалу стратегію безперервного навчання на основі системного підходу; ✓ враховувати навчання впродовж життя під час формування місії ВНЗ; ✓ розробити досконалу систему визнання попереднього навчання. 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ визначити ключові компетентності необхідні студентам для адаптації до потреб сучасного суспільства; ✓ розробити ефективні навчальні програми для дистанційної освіти; ✓ систематизувати процес збору даних щодо навчання дорослих. 	

Фінансування ВО			<ul style="list-style-type: none"> ✓ узгодити політичні декларації з реальним підвищенням державних інвестицій не менше ніж 2% ВВП у ВО в модернізації та реалізації болонських цілей; ✓ внески приватного сектора повинні розглядатися як механізм додаткового фінансування, відтак державні інвестиції залишаються домінуючим джерелом фінансового забезпечення ВО; ✓ ВО має охоплювати всі прошарки суспільства, тому необхідно надавати фінансову підтримку студентам з малопредставлених соціальних груп; ✓ заснувати спеціальну Робочу групу з питань фінансування ВО до 2015 р. 	<ul style="list-style-type: none"> ✓ розглядати ВО як суспільне благо та суспільну відповідальність; ✓ забезпечувати фінансову підтримку студентів за рахунок державних грантів і стипендій; ✓ збільшити надання грантів та зменшити позики для студентів; ✓ країни повинні підвищити рівень фінансового забезпечення освітньої галузі і зменшити навантаження на родини.
--------------------	--	--	--	---

Систематизовано автором на основі використання таких джерел: [161; 164; 165; 166].

Додаток И

Хартія студентських прав (2008 р.)***Преамбула***

Ми, студенти Європи, вважаємо, що освіта є правом, а не привілеєм; студенти є рівноправними партнерами в галузі освіти; освіта має суспільну, особистісну, культурну та економічну мету. Кожен студент, незважаючи на галузь чи форму його навчання, є уповноваженим володіти всіма правами й свободами, викладеними в цій Хартії. «Кожен студент є уповноваженим володіти всіма правами й свободами, викладеними в цій Хартії, вільної від будь-яких форм дискримінації, включаючи дискримінацію на основі політичних чи релігійних переконань, етнічного або культурного походження, статі, сексуальної орієнтації, віку, соціально-економічного становища або стану здоров'я.

Права, закріплені в цій Хартії, походять з основного права людини на освіту.

У цьому документі поняття «студенти» відноситься до всіх осіб, які навчаються з метою отримання кваліфікації у вищій освіті.

Доступ до вищої освіти

1. Кожна людина має право на інклюзивну, якісну та безкоштовну освіту.
2. Кожна людина має право на вільний доступ до правдивої інформації щодо змісту, результатів і вимог освітньої програми.
3. Кожна людина має право на фінансове забезпечення, необхідне для вступу до ВНЗ, успішного навчання та завершення освітньої програми.
4. Всі студенти мають право на визнання їхнього попереднього досвіду як невід'ємної складової якості освіти, а також можливість використовувати його.
5. Всі студенти мають право на освіту, основу на принципах рівності в усіх відношеннях, що покращує її якість.
6. Всі студенти мають право продовжувати навчання на наступному циклі.
7. Кожна людина перш ніж обрати програму навчання, має право на адекватне консультування щодо різних опцій.
8. Всі студенти мають право вступати до будь-якої інституції ВО без адміністративних, фінансових або фізичних обмежень.

Залучення студентства

9. Всі студенти мають право на вільне самоврядування у межах, визначених чинним законодавством. Студенти не повинні відчувати на собі негативні академічні, фінансові або юридичні репресії у результаті такої діяльності.
10. Всі студенти мають право брати участь, безпосередньо або через демократичне представництво, у всіх управлінських органах і форумах, що стосуються їхнього академічного досвіду.
11. Студенти мають право на прозору інформацію про всі аспекти діяльності ВНЗ.
12. Всі студенти мають право на власну позицію, яку поважають інші стейкхолдери в системі вищої освіти.
13. Всі студенти мають право на свободу висловлення поглядів не лише в академічній сфері.

Соціальні аспекти освіти

14. Всі студенти мають право на отримання адекватної консультативної допомоги та підтримки в повсякденному житті, а також у процесі навчання та підготовки до працевлаштування.
15. Всі студенти мають право отримувати необхідну соціальну підтримку у відповідності до їхніх індивідуальних потреб.
16. Всі студенти мають право бути фінансово незалежними.
17. Всі студенти мають право на вільне і справедливе оскарження будь-яких дій, що, з їхньої точки зору, мають дискримінаційний характер.
18. Всі студенти мають право на простір для соціальної взаємодії.
19. Всі студенти мають право на отримання певної соціальної підтримки, пов'язаної з академічною мобільністю.

Академічні аспекти освіти

20. Всі студенти мають право бути оціненими виключно на основі їхньої академічної успішності, що включає й позанавчальну діяльність.
21. Всі студенти мають право на вільне і справедливе оскарження будь-якого рішення, що стосується їхньої навчальної діяльності.

22. Всі студенти мають право на гнучку навчальну програму.
23. Всі студенти мають право на освітнє середовище, яке сприяє розвитку критичного мислення та особистісного зростання.
24. Всі студенти мають право на методи навчання та оцінювання, що відповідають їхній формі навчання.
25. Всі студенти мають право на академічну свободу думки.
26. Всі студенти мають право на справедливе визнання кваліфікацій.
27. Всі студенти мають право на навчальні програми, що постійно переглядаються й оновлюються.
28. Всі студенти мають право брати участь у якості рівноправних партнерів у безперервній оцінці та вдосконаленні освітніх програм.
29. Всі студенти мають право на вільний доступ до повної та об'єктивної інформації про якість програми та установи, в якій вони хотіли б навчатися або вже навчаються.
30. Всі студенти мають право на атестацію своїх академічних досягнень зовнішніми незалежними екзаменаторами.

Право на недоторканність приватного життя і доступу до знань та інформації

31. Всі студенти мають право на визнання їхньої академічної роботи.
32. Всі студенти мають право на недоторканність приватного життя і право на захист від неправомірного використання особистої інформації.
33. Всі студенти мають право на вільний доступ до знань та їх розповсюдження.
34. Всі студенти мають право на освітні технології, засновані на принципі відкритого джерела.

© ЄСС 2011

Авторський переклад джерела [320].

Додаток К

Таблиця К.1

Сценарій розвитку європейської вищої освіти в майбутньому (розроблені експертами ЄСС)

Сценарій 1		
Вища освіта як приватне благо й приватна відповідальність		
Припущення	<p>1. Студенти є ключовими бенефіціарами вищої ВО, про що свідчить вищий прибуток упродовж життя тих, хто отримав ступінь бакалавра чи магістра.</p> <p>2. Вища освіта є товаром, за яких студент сплачує всі пов'язані витрати. ВНЗ регулювати доступ абітурієнтів автономно.</p> <p>3. Результати досліджень є товаром. Для підтвердження цього, знання, що продукуються в закладах ВО, захищаються законами про інтелектуальну власність. Засновано реальний і справедливий ринок інформаційних продуктів.</p> <p>4. Приватні підприємницькі ВНЗ конкурують на цьому ринку в процесі розповсюдження своїх продуктів, таких як ступені й результати досліджень, в залученні найбільш перспективних студентів і викладачів (людський капітал), а також у залученні інвесторів. Розподіл ресурсів між ВНЗ та поширення інтелектуальних продуктів регулюється за правилами вільної гри ринкових сил.</p> <p>5. Роль держави в галузі ВО обмежена й зводиться до зовнішньої процедури забезпечення якості</p>	
Переваги	Для ВНЗ та студентів	Для суспільства
	<p>1. Студенти розглядаються як клієнти, тому мають право приймати рішення щодо освітніх програм для свого навчання, а також обирати модулі (предмети) на власний розсуд.</p> <p>2. Оскільки ВНЗ доводиться конкурувати на ринку, якість викладання і навчання підвищується, тому що лише найкращим навчальним програмам вдається «вижити».</p> <p>3. Конкурентне середовище для ВНЗ підвищує загальну якість навичок та знань, засвоєних студентами. ВНЗ зацікавлені надати студентам знання, які гарантують працевлаштування після одержання ступеня.</p> <p>4. Студенти можуть брати безпосередню участь у процесах прийняття рішень у якості споживачів освітніх послуг</p>	<p>1. Навчальні програми є більш тісно пов'язаними з ринком праці, посилюючи взаємозв'язки між освітою, бізнесом і промисловістю.</p> <p>2. З можливістю для ВНЗ продавати інформаційні продукти загальна сума капіталу в галузі збільшується. ВНЗ мають можливість залучати приватних інвесторів, які очікують високі прибутки. Експорт інтелектуальних товарів сприяє зростанню промисловості в країнах, що розвиваються.</p> <p>3. Спрощений доступ закладів ВО до капіталу сприяє появі регіональних вишів. Розрив між доступом до ВО для жителів міських і сільських місцевостей зменшується.</p>

	<p>5. Нерівність в розподілі знань стає більш збалансованою, оскільки талановиті студентів з країн, що розвиваються, отримують доступ до університетів та знань по всьому світу.</p>	<p>4. ВНЗ стають більш автономними у прийнятті рішень і все менше залежать від політики уряду. У країнах з невисокою демократичною культурою це підвищує якість і універсальність знань, накопичених вишами</p>
<p>Недоліки</p>	<p>1. Студенти розглядаються як споживачі, що купують своє індивідуальне благо у формі диплома про вищу освіту та майже не беруть участі в ухваленні рішень та розробці освітніх навчальних програм.</p> <p>2. ВНЗ, як правило, цікавлять більше ті абітурієнти, які мають змогу внести більше коштів. В конкуренції за капітал ВНЗ адаптують свої послуги до потреб обраних цільових груп, які можуть покращити фінансове становище або підвищити репутацію закладу.</p> <p>3. Якість вмінь та навичок, отриманих студентами погіршується. Приватні інвестори більше зацікавлені в адаптації освіти до потреб ринку, ніж у фактичних навичках, що набувають студенти. Вибір напрямів досліджень корелюють з можливістю одержання прибутку за його результати.</p> <p>4. Акцент робиться на працевлаштуванні. Освіта розглядається, насамперед, як фінансова інвестиція і тому вибір спеціальності ґрунтується на очікуваній прибутковості й фінансових можливостях студента та його сім'ї.</p> <p>5. Доступ до ВО обмежений для тих, хто не може собі це дозволити.</p> <p>6. Студенти повинні шукати джерела фінансування, що робить їх більш залежними від їхніх сімей або ж змушує брати на навчання</p>	<p>1. Вища освіта стає предметом розкоші.</p> <p>2. Освіта розглядається як засіб для досягнення мети – працевлаштування та фінансової рентабельності. Найвигідніші спеціальності будуть процвітати, залишаючи менш фінансово вигідні дисципліни позаду. Гуманітарні науки й дослідження у цій галузі відійдуть на другий план.</p> <p>3. Обмеження доступу до знань через патентний закон зменшить загальну економічну продуктивність.</p> <p>4. Нерівність між тими, хто має доступ до навчання у престижних ВНЗ, і тими, хто навчається в менш шанованих закладах, стає більш вираженою і спричиняє соціальну нерівність у суспільстві.</p> <p>5. Промислово розвинені країни мають більше шансів захистити свої ринки й кращі стартові позиції, ніж країни, що розвиваються.</p>

Сценарій 2		
Вища освіта як суспільне благо й суспільна відповідальність		
Припущення	<p>1. Вища освіта розглядається як одне з основних прав та потреб.</p> <p>2. Вища освіта розглядається як суспільне благо й суспільна відповідальність. За рахунок податкових доходів держава фінансує вищу освіту таким чином, що жоден студент не повинен платити за навчання або після його завершення. Це створює циклічний процес, при якому заробітна плата випускників оподатковуються з метою фінансування освіти майбутніх поколінь.</p> <p>3. Рівний доступ до вищої освіти незалежно від соціально-економічного становища має ключове значення. Соціальна мобільність є однією з головних цілей вищої освіти.</p> <p>4. У той час як існує стимулювання вибору певних предметів, спеціальностей не фінансуються виключно на основі їхньої необхідності на ринку праці або в національній економічній діяльності.</p> <p>5. Будучи єдиним інвестором, держава має певну ступінь контролю над ВНЗ, тобто інституції не є повністю автономними (рівень автономії може змінюватися залежно від національних, соціальних, політичних, економічних умов і т.д.), але це не впливає на академічну свободу</p>	
Переваги	Для ВНЗ та студентів	Для суспільства
	<p>1. Студенти отримують повне фінансування, що дозволяє більше часу присвячувати навчанню.</p> <p>2. Більше можливостей фінансування є доступними для дорослих студентів.</p> <p>3. У той час як держава створює фінансові стимули й нагороди для ВНЗ за гарні результати, а також певні штрафні санкції для інституцій з поганими результатами існує певний рівень фінансової впевненості в короткостроковій перспективі. Державні зобов'язання щодо фінансування ВНЗ таким чином дозволяють установам фокусуватися на навчанні та дослідженні, а не на постійному пошуку приватних джерел фінансування</p>	<p>1. Позитивна кореляція між рівнем державних інвестицій і рівнем участі у вищій освіті.</p> <p>2. Збалансований економічний і соціальний розвиток, виховання колективності серед громадян, сприяння соціальній згуртованості та рівності</p>

Недоліки	<p>1. Економічна криза становить загрозу для державного фінансування у цілому, в довго-строковій перспективі. Система, яка повністю або, навіть, частково залежить від державних коштів буде вразливою до фінансових скорочень у результаті зниження загальних державних коштів і витрат.</p> <p>2. Уряд має фінансувати не лише вищу освіту, але й інші сфери (охорона здоров'я, нарахування пенсій, а також початкова й середня ланки освіти).</p> <p>3. Відсутність інституційної автономії, оскільки ВНЗ несуть відповідальність перед державою та повинні враховувати конкретні вимоги</p>	<p>Відсутність зв'язку з ринком праці, тобто низький рівень взаємодії з роботодавцями, що призводить до перенасичення кількості випускників з певних спеціальностей. У тривалій перспективі це може мати негативний вплив на економічне зростання і конкуренто-спроможність країни</p>
<p>Сценарій 3 Поєднання державного та приватного інвестування у вищу освіту</p>		
<p><i>Основні характеристики та перспективи</i></p>		
<p>1. Зростання приватних інвестицій у сфері вищої освіти не завжди означає збільшення комерційної зацікавленості в отриманні прибутку. Для того, щоб вища освіта залишалась суспільним благом, допустимими джерелами приватного фінансування є такі:</p> <ul style="list-style-type: none"> – плата за навчання; – інвестиції від роботодавців; – благодійні внески. <p>2. Головною причиною зростання приватних інвестицій є брак державних коштів для фінансування системи вищої освіти та забезпечення високої якості.</p> <p>3. Диверсифікація джерел фінансування ВНЗ збільшує рівень безпеки для установ та робить їх менш залежними від коливань державних пріоритетів.</p> <p>4. Такі переваги як справедливий доступ, різноманітні шляхи одержання знання та академічна свобода міцно вкоренилися в дискурсі освіти як суспільного блага. Потенційна небезпека приватних інвестицій у даному контексті полягає у тому, що справедливий доступ до вищої освіти буде скомпрометовано, оскільки він залежатиме від фінансової спроможності студентів, а не від їхньої успішності. До того ж науковці будуть у тій чи іншій мірі змушені служити приватним інтересам у своїх дослідженнях.</p> <p>5. Якість освіти, особистий і професійний розвиток та система працевлаштування не погіршаться приватними інвестиціями, а, навпаки, можуть бути посилені за рахунок коштів із приватного сектору. Однак, пошук приватних інвестицій призводить до привілейованості приватної користі вищої освіти для студента над суспільними перевагами системи в цілому.</p>		

Додаток Л

Таблиця Л.1

Характеристика особливостей діяльності НСС (членів ЄСС) щодо модернізації ВО в контексті Болонського процесу

	<i>Назва НСС</i>	<i>Країна та рік заснування</i>	<i>Кількість членів</i>	<i>Місія (за Статутом)</i>	<i>Напрями діяльності</i>	<i>Форми роботи</i>
1	ANSA Вірменська національна студентська асоціація	Вірменія 2003	17 місцевих студентських союзів; 90 тис. студентів	<ul style="list-style-type: none"> • пропагувати й захищати студентські права; • представляти інтереси студентів на національному й міжнародному рівнях 	<ul style="list-style-type: none"> • адвокація студентських прав; • демократизація освіти; • підвищення рівня залучення студентів до управління у ВО; • розвиток міжкультурної та міжнародної взаємодії студентів 	організація заходів, конференцій, семінарів, навчальних лекцій та тренінгів для студентів й інших суб'єктів розвитку ВО
2	ÖN Австрійський національний союз студентів	Австрія 1945	56 інституційних студентських об'єднань; 330 тис. студентів	<ul style="list-style-type: none"> • захист прав та задоволення потреб студентів; • забезпечення рівних можливостей для студентів у межах освітнього середовища та суспільства взагалі; • пошук шляхів вирішення актуальних проблем в освіті. 	<ul style="list-style-type: none"> • представництво студентських інтересів; • забезпечення якості ВО; • фінансування освітньої галузі; • демократизація ВО. 	поширення корисної інформації для студентів (брошури, вебсайти, індивідуальне консультування), юридична підтримка студентів, інші послуги студентам
3	ATGTI Азербайджанський союз студентських молодіжних організацій	Азербайджан 2010	110 студентських об'єднань державних і приватних ВНЗ; 70 тис. студентів	<ul style="list-style-type: none"> • представництво студентських інтересів; • підвищення рівня якості освіти; • сприяння активній участі студентства в соціальній, культурній та економічній сферах розвитку суспільства. 	<ul style="list-style-type: none"> • адвокація студентських прав; • забезпечення якості ВО; • соціалізація студентської молоді; • розвиток сфери послуг для студентів 	діяльність спеціальних відділів та робочих груп різного спрямування; реалізація проектів; організація тренінгів, семінарів, літніх таборів; міжнародний обмін досвідом

Продовження таблиці Л.1

4	ASU Азербайджанський студентський союз	Азербайджан 2008		розширення студентського впливу в громадянському суспільстві		
5	BSA Білоруська студентська асоціація	Білорусь 1987		виховання громадянської відповідальності в студентів	<ul style="list-style-type: none"> • всебічний розвиток студентів; • підвищення рівня якості освіти; • захист студентських інтересів і прав 	Культурні, освітні й розважальні заходи для студентів; обговорення актуальних проблем в освіті
6	FEF Федерація франкомовних студентів	Бельгія 1973	24 інституційних студентських об'єднань; 110 тис. студентів	<ul style="list-style-type: none"> • лобіювання студентських інтересів; • відсоювання вільного доступ до якісної освіти для всіх 	<ul style="list-style-type: none"> • демократизація освіти; • представництво студентських інтересів і прав; • підвищення рівня якості освіти; 	кампанії, акції на локальному рівні; робота зі ЗМІ; адвокація позицій організації в органах управління франкомовної спільноти Бельгії
7	VVS Фламандський студентський союз	Бельгія 1938	21 інституційних студентських об'єднань;	<ul style="list-style-type: none"> • захист студентських інтересів та прав; • демократична й якісна освіта для всіх 	<ul style="list-style-type: none"> • демократизація освіти; • представництво студентських інтересів і прав; • підвищення рівня якості освіти 	співпраця з органами управління у галузі ВО; поширення корисної інформації серед студентських об'єднань; робота зі ЗМІ
8	USRS Студентський союз Сербської республіки	Боснія і Герцеговина 1999	60 тис. студентів з усіх ВНЗ країни	<ul style="list-style-type: none"> • підвищення якості ВО; • покращення умов одержання освіти; • розвиток сучасного заможного суспільства заснованого на знаннях та загальнолюдських цінностях 	<ul style="list-style-type: none"> • освітня політика; • соціальна політика; • розвиток міжнародних зв'язків; • демократизація ВО. 	проекти, програми; робота в складі Національної ради з питань ВО

Продовження таблиці Л.1

9	NASC Національне представництво студентських рад	Болгарія 2000	51 інституційних студентських об'єднань; 250 тис. студентів	<ul style="list-style-type: none"> • захист прав студентів і аспірантів; • розвиток університетських студентських об'єднань; • підвищення якості освіти 	<ul style="list-style-type: none"> • представництво студентських інтересів; • залучення студентства до процесу управління у ВНЗ; • забезпечення якості ВО 	налагодження і підтримка активного діалогу з урядовими структурами, відповідальними за політику в галузі ВО; проектна діяльність; освітньо-наукова діяльність, організація культурних заходів
10	CSC Хорватська студентська рада	Хорватія 1996	200 тис. студентів різних типів ВНЗ	захист прав студентів і аспірантів	<ul style="list-style-type: none"> • реформування ВО; • залучення студентства до управління у ВО 	студентські програми в галузі освіти, культури, спорту, міжнародного співробітництва тощо; ініціювання законопроектів, що впливають на студентів та освіту в цілому
11	POFEN Кіпрська федерація студентських спілок	Кіпр 1973	студентські об'єднання 8 ВНЗ різного типу	<ul style="list-style-type: none"> • захист студентських прав; • вирішення соціальних, економічних, академічних проблем студентів; • масовізація кіпрського студентського руху 	<ul style="list-style-type: none"> • адвокація студентських прав; • соціальна політика; • економічний розвиток освітньої галузі; • становлення студентства як потужної соціальної групи. 	конференції, обговорення, виступи, партнерська кооперація з основними органами управління у галузі ВО.
12	SKRVS Студентська палата Ради інституцій вищої освіти	Чеська Республіка 1992	всі студенти ВНЗ Чехії	представництво інтересів усіх студентів ВНЗ Чехії на національному та міжнародному рівнях	<ul style="list-style-type: none"> • вільний доступ до ВО для всіх; • забезпечення якості освіти; • активне залучення студентів на інституційному рівні. 	ініціювання освітніх змін у національному контексті; робота зі ЗМІ; протестні акції, культурно-освітні заходи для студентів
13	DSF Датська студентська рада	Данія 1932	18 студентських організацій-членів 150 тис. студентів	<ul style="list-style-type: none"> • покращення соціальних й економічних умов для студентів; • сприяння підвищенню якості та доступності ВО 	<ul style="list-style-type: none"> • адвокація студентських прав; • демократизація освіти; • розвиток міжнародної кооперації 	робота комітетів (соціальний, академічний, міжнародних відносин); навчальні курси з розвитку студентських союзів; кампанії та протести; міжнародна діяльність; опитування
14	EUL Студентські профспілки Естонії	Естонія 1992	22 інституційних студентських союзів	захист освітніх, соціальних і культурних інтересів та прав студентів	<ul style="list-style-type: none"> • модернізаційний розвиток вищої школи; • соціальний вимір ВО; демократизація освіти 	участь у виробленні освітньої політики, проектна та науково-дослідна діяльність; організація культурних заходів для студентів

Продовження таблиці Л.1

15	SYL Фінська федерація університет- ських студентів	Фінляндія 1921	138 тис. студентів з 17 ВНЗ	<ul style="list-style-type: none"> • захист та розширення освітніх, фінансових і соціальних прав студентів; • підвищення якості освіти 	<ul style="list-style-type: none"> • розвиток системи ВО; • соціальна політика; • міжнародні відносини; • гендерна рівність; • охорона навколишнього середовища; • розвиток кооперації у галузі ВО 	робота в складі державних органів управління освітою; активна участь у національних обговореннях освітньої політики та студентських прав; науково-дослідна діяльність; організація конференцій семінарів, зустрічей.
16	FAGE Федерація студентських асоціацій	Франція 1989	1500 студентських асоціацій з 30 регіональних студентських федерацій та 20 секторальних національних союзів; 300 тис. студентів	<ul style="list-style-type: none"> • захист студентських прав; • розвиток потужного студентського руху 	<ul style="list-style-type: none"> • демократизація ВО; • розвиток сфери послуг для студентів • залучення студентства до процесу модернізації як системи ВО, так і суспільства взагалі. 	проектна діяльність, розробка пропозицій щодо формування освітньої політики; співпраця з державними органами управління ВО; розвиток членських організацій, навчальна діяльність (курси, тренінги, розробка навчальних матеріалів)
17	UNEF Національний союз студентів Франції	Франція 1907	30 тис. студентів	<ul style="list-style-type: none"> • захист освітніх, соціальних та економічних студентських прав; • представництво студентських інтересів у широкому соціальному контексті 	<ul style="list-style-type: none"> • представництво та адвокація студентських інтересів; • розвиток системи ВО • соціальні проблеми молоді • міжнародна діяльність. 	проекти, кампанії, робота двох національних Рад (CNESER та CNOUS)
18	fzs Незалежна асоціація студентських об'єднань	Німеччина 1993	90 студентських організацій 1млн. студентів	представництво соціальних, культурних, політичних та економічних інтересів студентів в освітньому та суспільно-політичному контексті	<ul style="list-style-type: none"> • демократизація ВО; • збільшення студентського представництва в усіх університетах; • розвиток студентської солідарності та міжнародної взаємодії; • реформування освітньої системи 	діяльність спеціальних комітетів; організація семінарів, обговорень, студентських з'їздів; підтримка членських організацій

Продовження таблиці Л.1

19	HÖÖK Угорський національний студентський союз	Угорщина 1989	70 студентських організацій 400 тис. студентів	<ul style="list-style-type: none"> • якісний розвиток системи ВО; • захист прав студентів, у тому числі транскордонних 	<ul style="list-style-type: none"> • представництво та адвокація студентських інтересів; • розвиток системи ВО • працевлаштування випускників 	організація різних заходів (обговорень, презентацій, дебатів) з питань, що стосуються студентської політики; ініціювання законів та державних актів; реалізація програм.
20	SHI Студентська рада Ісландії	Ісландія 1920	20 обраних студентських представників	покращення соціальних та економічних умов життя та навчання студентів.	<ul style="list-style-type: none"> • соціальна політика • розвиток системи ВО 	організація заходів, участь у дискусіях щодо вирішення нагальних проблем в освітній галузі.
21	USI Союз студентів Ірландії	Ірландія 1959	250 тис. студентів	захист та просування фундаментальних освітніх, соціальних, економічних, політичних, культурних та інших інтересів усіх студентів в Ірландії на національному та міжнародному рівнях	<ul style="list-style-type: none"> • демократизація ВО; • покращення умов життя і навчання студентів; • розвиток системи послуг для студентів; • соціальний захист та працевлаштування випускників. 	конференції, обговорення, виступи, поширення інформації
22	NUIS Національний союз студентів Ізраїля	Ізраїль 1934	300 тис. студентів із 64 ВНЗ	<ul style="list-style-type: none"> • захист статусу й прав студентів; • посилення соціального спрямування діяльності організації 	<ul style="list-style-type: none"> • розвиток системи вищої освіти та досліджень; • соціальний вимір: покращення умов для студентів та сприяння міжкультурній взаємодії; 	поширення інформації; проектна та науково-дослідна діяльність; організація або залучення до соціальних протестних кампаній та акцій.
23	UdU Союз університетських студентів	Італія 1994	10 тис. студентів	захист та просування інтересів студентів, а також абітурієнтів	<ul style="list-style-type: none"> • демократизація ВО; • фінансування освітньої галузі 	поширення інформації; проектна діяльність; виступи, кампанії та демонстрації
24	LSA Студентський союз Латвії	Латвія 1994	130 тис. студентів	представництво інтересів студентів на національному та міжнародному рівнях	<ul style="list-style-type: none"> • реформування освітньої системи; • забезпечення якості ВО; • розвиток співробітництва студентства та інших суб'єктів ВО. 	кооперація із латвійськими урядовими структурами; надання допомоги у розвитку інституційним студентським об'єднанням; проектна діяльність; організація навчання для представників студентських союзів

Продовження таблиці Л.1

25	LSS Литовський національний союз студентів	Литва 1989	21 студентських об'єднань 120 тис.	представництво студентів у ВО та адвокація їхніх прав на національному рівні	<ul style="list-style-type: none"> • модернізація системи ВО; • розвиток кооперації між різними стекхолдерами у галузі ВО. 	проектна діяльність, організація і проведення семінарів, форумів та кампаній; консультування членських організацій;
26	UNEL Національний союз студентів Люксембурга	Велике Герцогство Люксембург 1920		захист інтересів усіх студентів, що живуть або походять з Люксембургу	<ul style="list-style-type: none"> • розвиток демократичної університетської системи, заснованої на справедливості та солідарності; • захист демократичних прав громадян 	поширення інформації, організація освітньо-культурних заходів
27	NSUM Національний союз студентів Македонії	Македонія 1992		Представництво та захист студентів і їхніх прав	<ul style="list-style-type: none"> • забезпечення доступності та якості ВО; • працевлаштування випускників 	поширення інформації, організація освітньо-культурних заходів
28	KSU Рада університетських студентів	Республіка Мальта 1901	Всі студенти країни різних типів ВНЗ	<ul style="list-style-type: none"> • представництво інтересів студентів на національному та міжнародному рівнях; • боротьба за вільний доступ та якісну освіту 	<ul style="list-style-type: none"> • адвокація студентських прав; • демократизація ВО; • забезпечення якості освіти 	робота спеціальних комітетів; посередництво між владними структурами та студентами; надання різних послуг
29	ISO Міжміське студентське об'єднання	Нідерланди 1974	35 студентських спілок 700 тис. студентів	<ul style="list-style-type: none"> • представництво студентських інтересів; • забезпечення вільного доступу до ВО для усіх бажаючих; • участь у підвищенні якості освітніх послуг 	<ul style="list-style-type: none"> • демократизація ВО; • забезпечення якості освіти 	науково-дослідна діяльність; робота з членськими організаціями
30	LSVb Голандський студентський союз	Нідерланди 1983	13 місцевих студентських союзів	представництво інтересів місцевих та іноземних студентів	<ul style="list-style-type: none"> • демократизація ВО; • покращення умов життя та навчання студентів 	послуги для студентів; юридична підтримка та навчання студентських організацій; проведення досліджень

Продовження таблиці Л.1

31	NSO Національний студентський союз	Норвегія 2010	40 студентських представництв; 200 тис. студентів	<ul style="list-style-type: none"> розвиток Союзу; підтримка членських організацій. 	<ul style="list-style-type: none"> демократизація ВО; покращення умов життя та навчання студентів забезпечення якості освіти; залучення студентства до інституційного управління 	робота внутрішніх комітетів; тренінги, конференції та проекти для студентських представників
32	PSRP Студентський парламент Республіки Польщі	Республіка Польща 1995		<ul style="list-style-type: none"> розвиток студентської спільноти; захист студентських прав згідно з законами держави. 	<ul style="list-style-type: none"> розвиток громадянського суспільства; залучення студентів до управління у ВО. 	кооперація із органами управління у галузі освіти, розробка законодавчої бази; підвищення кваліфікації студентських представників; підтримка студентських проектів
33	FAIRe Академічна інформаційна й представницька федерація	Португалія 2001	31 студентська асоціація; 144 377 студентів	<ul style="list-style-type: none"> інтернаціоналізація студентських об'єднань; інформаційна та технічна підтримка членських організацій 	<ul style="list-style-type: none"> посилення студентського руху; розвиток системи ВО 	збір та поширення інформації; вивчення прогресивного зарубіжного досвіду; навчання студентських представників; міжнародна кооперація
34	ANOSR Національний альянс студентських організацій Румунії	Румунія 1999	84 студентських організацій	<ul style="list-style-type: none"> вплив на освітню і молодіжну політику країни; представництво студентських прав 	<ul style="list-style-type: none"> модернізація ВО; підвищення якості освіти; соціально-політичний вимір 	проектна діяльність; проведення досліджень; організація тренінгів, семінарів для студентів; робота в складі державних органів управління; масштабні протестні кампанії
35	SKONUS Студентська конференція сербських університетів	Сербія		<ul style="list-style-type: none"> всебічна підтримка студентів; сприяння розвитку вітчизняної освіти в контексті сучасних європейських академічних процесів 	<ul style="list-style-type: none"> модернізація системи ВО; адвокація студентських прав; покращення умов життя і навчання студентів 	проектна діяльність, організація тренінгів, семінарів та конференцій для студентів

Продовження таблиці Л.1

36	SUS Студентський союз Сербії	Сербія 1998	60 студентських об'єднань (факультетного рівня) 7 тис. студентів	організувати активну діяльність Союзу у всіх ВНЗ Сербії	<ul style="list-style-type: none"> реформування системи ВО; розвиток молодіжної політики в державі; підвищення якості освіти. 	участь у розробці законопроектів, що стосуються вищої школи, студентської чи молодіжної політики; проектна діяльність та освітня діяльність.
37	ŠRVŠ Студентська рада вищої освіти	Словацька Республіка 1998	Представники всіх ВНЗ	<ul style="list-style-type: none"> підвищення якості ВО; розширення можливостей для мобільності 	<ul style="list-style-type: none"> реформування освітньої системи у відповідності до потреб ринку праці; забезпечення якості ВО 	збір поширення інформації; проектна діяльність; протестні кампанії, тощо
38	SSU Словенський студентський Союз	Республіка Словенія 1994	100 тис. студентів	<ul style="list-style-type: none"> залучення до процесу розвитку системи ВО; покращення соціальних умов для студентів 	<ul style="list-style-type: none"> модернізація системи ВО; адвокація студентських прав. 	участь у розробці національної політики в галузі ВО та соціального захисту студентів; здоров'язбережувальні кампанії для студентів; послуги для студентів
39	CREUP Координаційний центр студентських представників державних університетів	Іспанія	22 провідних студентських представництва; 700 тис. студентів	<ul style="list-style-type: none"> представництво та захист студентських прав; розвиток студентського самоврядування 	<ul style="list-style-type: none"> формування дієвого студентського представництва на різних рівнях; розвиток співробітництва, в тому числі й на міжнародному рівні 	збір і поширення інформації; проектна та навчальна діяльність; розвиток студентських союзів
40	SAMOK Фінська федерація студентських союзів	Фінляндія 1996	26 студентських союзів; 140 тис. студентів	захист прав та інтересів студентів політехнічних вишів	<ul style="list-style-type: none"> розвиток системи ВО в цілому; соціальний захист студентів 	інформаційно-пропагандистська діяльність; дослідження у галузі освітньої політики та розвитку політехнічної освіти; семінари, конференції та тренінги для студентів
41	SFS Шведський національний студентський союз	Королівство Швеція 1921	50 студентських союзів; 300 тис. студентів	<ul style="list-style-type: none"> розвиток прогресивного суспільства, заснованого на знаннях; підвищення якості ВО 	<ul style="list-style-type: none"> забезпечення якості освіти; адвокація студентських інтересів 	реалізація досліджень; надання послуг студентам

Продовження таблиці Л.1

42	VSS-UNES-USU Асоціація швейцарських студентських об'єднань	Швейцарія 1920	10 студентських союзів	захист студентських інтересів на національному та міжнародному рівнях	<ul style="list-style-type: none"> • освітня політика; • соціальна політика; • розвиток міжнародної кооперації. 	діяльність спеціальних комісій; організація заходів, семінарів, конференцій
43	UASS Українська асоціація студентського самоврядування	Україна 2002	178 студентських об'єднань;	захист прав студентів та представництво їхніх інтересів на національному рівні	<ul style="list-style-type: none"> • забезпечення якості ВО; • розвиток системи послуг для студентів. 	проектна діяльність; реалізація досліджень, організація конференцій, форумів, семінарів
44	NUS-UK Національний студентський союз	Об'єднане королівство Великої Британії та Північної Ірландії 1992	600 студентських об'єднань 7 млн. студентів	<ul style="list-style-type: none"> • захист і розширення прав студентів; • розвиток та підтримка студентських союзів різних рівнів 	<ul style="list-style-type: none"> • залучення студентів до процесу освітніх змін; • демократизація ВО; • покращення умов життя та навчання студентів; • захист навколишнього середовища 	надання послуг студентам, кампанії та програми, проектна діяльність

Систематизовано автором на основі аналізу веб-сайтів НСС.

Додаток М

Логотипи та веб-сайти Національних студентських союзів, що входять до складу ЄСС

Вірменія
www.ansa.am

Австрія
www.oeh.ac.at

Азербайджан
www.atgti.az/

Азербайджан
-

Білорусь
studentby.org

Бельгія
www.fef.be

Бельгія
www.vvs.ac

Боснія і Герцеговина
www.su-rs.org

Болгарія
www.npss.bg

Хорватія
www.hsz.hr/

Кіпр
www.pofen.org.cy

Чеська Республіка
www.skrvs.cz

Данія
www.dsfnf.dk

Естонія
www.evlee

Фінляндія
www.syl.fi

Франція
www.fage.org

Франція
www.unef.fr/

Німеччина
www.fzs.de

Угорщина
www.hook.hu

Ісландія
-

Ірландія
www.usi.ie

Ізраїль
www.nuis.co.il

Італія
www.udu.it

Латвія
www.lsa.lv/

Литва
www.lss.lt

Люксембург
www.unel.lu

Македонія

-

Мальта

www.ksu.org.mt/

Нідерланди

www.iso.nl

Нідерланди

www.lsvb.nl

Норвегія

www.student.no

Республіка Польща

www.psrp.org.pl

Португалія

www.faire.pt

Румунія

www.anosr.ro/

Республіка Сербія

www.skonus.org

Республіка Сербія

www.sus.org.rs

Словаччина

www.srvs.sk

Словенія

www.studentska-org.si/

Іспанія

www.creup.es

Фінляндія

www.samok.fi

Швеція

www.sfs.se

Швейцарія

www.vss-unes.ch

Україна

www.uass.org.ua

www.nus.org.uk

Великобританія

Вибірка авторська.

Додаток Н

Таблиця Н.1

Проекти Європейського студентського союзу

<i>Назва проекту та період реалізації</i>	<i>Цілі</i>	<i>Внутрішні партнери (НСС)</i>	<i>Зовнішні партнери</i>	<i>Результат</i>
<p><i>1. На шляху до Європейської рамки кваліфікацій (Towards an EQF)</i></p> <p>2007–2008 рр.</p>	створення більшої прозорості і порівнянності між різними системами освіти, і тим самим покращення умов для академічної мобільності в рамках ЄС	Союз студентів Ірландії (USI); Німецький студентський союз (FZS)	Конфедерація німецьких асоціацій роботодавців (BDA); Асоціація норвезьких школярів (EON); Асоціація Гентського університету (Бельгія); Профспілка працівників освіти науки та культури (Словенія)	національні та транснаціональні дискусії із залученням широкого кола стейкхолдерів; національні звіти та фінальна доповідь щодо поглядів різних стейкхолдерів на ЄРК
<p><i>2. «Час для нової парадигми в освіті: студентоцентроване навчання» (Time for a New Paradigm in Education: Student Centered Learning (T4SCL))</i></p> <p>2009–2010 рр.</p>	підвищення потенціалу студентів і викладачів для сприяння зрушенням в освітній парадигмі		Освітній Інтернаціонал	звіт про результати досліджень «Студентоцентроване навчання. Теорія та практика»; аналіз проведеного опитування «Час для студентоцентрованого навчання»; публікація методичного посібника для студентів, викладачів та ВНЗ; розробка тренінгів, проведення міжнародної конференції та національних заходів з метою просування студентоцентрованої парадигми в освіті.

Продовження таблиці Н.1

<p>3. «Студентське просування питання щодо працевлаштування випускників» (<i>Student Advancement of Graduates Employability (SAGE)</i>)</p> <p>2011–2014 рр.</p>	<p>підвищення рівня знань про вплив модернізаційних перетворень у європейській вищій освіті на здатність до працевлаштування випускників</p>	<p>Національна конференція студентів Угорщини (HÖOK); Національний союз студентів Данії (DSF); Союз студентів фінських університетів прикладних наук (SAMOK)</p>	<p>Інститут інноваційного навчання (Німеччина); Національне управління кваліфікаціями (Румунія); Координаційна рада студентських представників у державних університетах (Іспанія)</p>	<p>публікації: «Здатність до працевлаштування очима студентів», «Посібник для студентів з розвитку здатності до працевлаштування», «Погляди студентів щодо модернізаційного порядку денного»; навчальна програма для студентських представників; інтерактивна он-лайн платформа http://www.sage.esu-online.org</p>
<p>4. «Пошук якості для студентів» (<i>QUEST for Quality for Students</i>)</p> <p>2010–2013 рр.</p>	<p>вивчення поглядів студентів щодо забезпечення якості ВО та збільшення рівня залучення студентства до цього процесу</p>	<p>НСС Шотландії (NUS-Scotland); FZS (Німеччина)</p>	<p>Румунська агенція із забезпечення якості у ВО (Aracis);</p>	<p>публікації: «Пошуки якості для студентів: назад до основ», «Посібник для студентів з питань забезпечення якості ВО», «Пошук якості для студентів. Студентська концепція якості», Пошуки якості для студентів: інституційний аналіз» Інтерактивна онлайн-платформа http://www.quest.esu-online.org</p>
<p>5. «Лісабонська стратегія та студенти» (<i>Lisbon and Students</i>)</p> <p>2006–2007 рр.</p>	<p>дослідження впливу реформ на студентів у контексті впровадження Лісабонської стратегії</p>		<p>Європейська комісія</p>	<p>загальноєвропейська конференція «Підвищення рівня залучення студентів до Лісабонської стратегії»; соціологічне дослідження «Лісабонська стратегія очима студентів»; регіональні тренінги з питань впливу Лісабонської стратегії на ВО та кооперацію між студентами, міністерствами й соціальними партнерами.</p>

Продовження таблиці Н.1

<p>6. «Поїхали!» (Let's Go Campaign)</p> <p>2007–2008 pp.</p>	<p>заохочення студентів та викладачів до зовнішньої мобільності, а також сприяння вирішенню проблем у даній сфері</p>		<p>Освітній Інтернаціонал</p>	<p>інформаційні матеріали, петиція щодо перешкод на шляху мобільності, інтерактивний веб-сайт для обміну досвідом.</p>
<p>7. «Фінансування майбутнього студентів» (Financing the Students' Future (FINST))</p> <p>2011–2013 pp.</p>	<p>підвищення рівня знань про різні системи фінансування ВО в Європі та наслідки, які вони мають для студентів; збільшення потенціалу НСС для активної участі в реформуванні фінансових засад освітньої системи.</p>	<p>Національний студентський союз Великобританії (NUS-UK); Студентські профспілки Естонії (EÜL); Австрійський національний союз студентів (ÖH)</p>	<p>Інформаційні системи ВНЗ (Німеччина)</p>	<p>публікації: «Посібник з фінансування ВО», «Інструментарій для студентів з питань фінансування ВО»; Рекомендації студентів щодо фінансового забезпечення ВО; Інтерактивна онлайн-платформа http://finst.esu-online.org</p>
<p>8. «Рівність у вищій освіті» (Equity in Higher Education)</p> <p>2007–2009 pp.</p>	<p>навчити студентських представників допомагати в реалізації політики справедливості та рівності можливостей у ВНЗ</p>	<p>Студентська рада вищої освіти (SRVŠ); Національний альянс студентських організацій Румунії (ANOSR); Студентські профспілки Естонії (EÜL); Австрійський національний союз студентів (ÖH)</p>	<p>Центр соціальних інновацій (Італія); Європейська мережа досліджень та інновацій (MENON Network)</p>	<p>змістовий пакет: дослідження та висновки щодо поглядів студентів на проблему забезпечення рівності в освіті, тренінгові програми; платформа для електронного навчання студентських представників</p>

Продовження таблиці Н.1

<p>9.«Збільшення ролі студентства у Болонському процесі» (<i>Enhancing The Student Contribution To Bologna</i>)</p> <p>2008–2011 рр.</p>	<p>збільшення залучення студентства до модернізаційних перетворень у контексті БП на національному та інституційному рівнях</p>	<p>Фламандський студентський союз (VVS) Австрійський національний союз студентів (ÖH) Національний студентський союз Великобританії (NUS-UK)</p>	<p>Оргбюро шкільних студентських спілок (OBESSU)</p>	<p>пакет матеріалів для тренінгів в конференцій; Публікації: «Рекомендації щодо розвитку студентських об'єднань», «Жоден студент не має бути виключеним», «Болонський процес на фінішній прямій»; документальне відео «Обличчя Болонського процесу»</p>
<p>10.«Взаємна оцінка студентоцентрованого підходу в навчанні»(<i>Peer Assesement of Student Centered Learning (PASCL)</i>)</p> <p>з 2014 р.</p>	<p>сприяння реалізації раціональних стратегій і підходів у розвитку СЦН на інституційному рівні та формування особистісно-орієнтованої культури у ВНЗ по всій Європі</p>		<p>Інституційна мережа університетів столиць Європи (UNICA); Фінський інститут педагогічних досліджень; Центрально-Європейський університет; Melius (Італія); Інноваційний центр (Мальта)</p>	<p>моніторингове дослідження щодо впровадження СЦН та виявлення основних проблем; Керівництво з оцінювання студентоцентрованого навчання; Підручник «Студентоцентроване навчання»; Інтерактивна онлайн-платформа http://pascl.eu/</p>

Систематизовано автором на основі аналізу джерел [182; 183;184;185;186; 187].

Таблиця Н.2

Характеристика найбільших проектів за участю Європейського студентського союзу

<i>Назва проекту</i>	<i>Період реалізації</i>	<i>Цілі</i>	<i>Партнери</i>	<i>Результат</i>
1. Сертифікат якості інтернаціоналізації в європейській вищій освіті (<i>Certificate for the Quality of Internationalisation in European higher education (CeQuInt)</i>)	2012–2015 рр.	розробка механізмів оцінювання якості програм та ВНЗ у контексті інтернаціоналізації ВО	Акредитаційна організація Голландії; Агенція із забезпечення якості ВО (Словенія); Польська акредитаційна комісія, Асоціація із академічної співпраці (Бельгія) та інші.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ методологія оцінювання інтернаціоналізації програм та інституцій; ✓ впровадження Європейського сертифікату з інтернаціоналізації, як відзнаки за досягнення у цій сфері
2. Обмін досвідом у підвищенні й забезпеченні якості (<i>Sharing Practice in Enhancing and Assuring Quality (SPEAQ)</i>)	2011–2013 рр.	розвиток механізмів обміну досвідом у галузі забезпечення якості дисциплін і установ ВО	9 університетів із різних країн Європи	<ul style="list-style-type: none"> ✓ матеріали для підтримки установ у розробці більш комплексного підходу до забезпечення якості; ✓ інформація щодо поглядів студентів і вчителів на процес забезпечення якості; стаття у науковому журналі про результати проекту; ✓ виступи на конференціях
3. Державні гранти та позики як засіб збільшення зовні-ньої мобільності (<i>STIME</i>)	2012–2013 рр.	розширення можливостей для академічної мобільності	Асоціація із академічної співпраці (Бельгія), Німецька національна організація по роботі зі студентами	дослідження національних систем грантів і позик для студентів, що охоплює 31 європейську країну.

Продовження таблиці Н.2

<p>4. Керівництво для університетів із включення студентів (Student guidance at university for inclusion (STAY IN))</p>	<p>2012–2014 pp.</p>	<p>сприяння підвищенню успішності шляхом заснування служби для підтримки студентів ВНЗ під час їхнього академічної кар'єри</p>	<p>Університет Мачерата, Будапештський університет технології та економіки, Севільський університет; Консалтингові компанії (MELIUS, ARCOLA Research), Європейська мережа дистанційного та електронного навчання</p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ система консультування для університетів (методи та засоби); ✓ електронна платформа, розроблена для консультування університетів та студентів; ✓ дослідження інноваційного досвіду включення студентів у навчальний процес
<p>5. Дослідження EUROGRADUATE</p>	<p>2013–2016 pp.</p>	<p>розробка методів подолання існуючих протиріч між ВО та ринком праці; забезпечення національних та міжнародних політиків, ВНЗ, ринку праці, студентів і дослідників необхідною інформацією та знаннями.</p>	<p>Центр досліджень з питань вищої освіти і науки (Німеччина), Інститут перспективних досліджень (Австрія), Центр європейської політики (Чехії), ЄАУ, ЄАВНЗ</p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ три коротких наукових дайджести з характеристикою попередніх результатів дослідження EUROGRADUATE; ✓ фінальна публікація проекту «Дослідження можливостей для Європейських випускників»; ✓ інтерактивна онлайн-платформа http://www.eurograduate.eu/
<p>6. Об'єднання Європи за допомогою цифрових технологій (Uniting Europe through digital empowerment (UniteIT))</p>	<p>2012–2015 pp.</p>	<p>створення інтернет-співтовариства, зосередженого на зборі й поширенні найкращого досвіду використання цифрової компетентності для допомоги певним групам ризику в суспільстві.</p>	<p>Телецентр Європа, Телецентр Хорватія Сербська Міжнародна мережа допомоги, Фонд розвитку демократичних прав (Угорщина) Асоціація з розвитку Інформаційних та комунікаційних технологій</p>	<ul style="list-style-type: none"> ✓ база даних UniteIT; ✓ електронний портал UniteIT; ✓ заснування робочих груп, вебінари та конференції

Продовження таблиці Н.2

6. <i>Обсерваторія соціального виміру (PLASD-SDO)</i>	2012–2015 pp.	забезпечення політиків і фахівців-практиків ресурсами для розробки ефективних заходів щодо забезпечення соціального аспекту ЄПВО	Інститут перспективних досліджень (Австрія); Інститут розвитку освіти (Хорватія); Німецький центр з досліджень у галузі вищої освіти і науки	✓ електронна база даних щодо засобів розвитку соціального виміру в ЄПВО; ✓ аналітичне дослідження соціального виміру у деяких європейських країнах
7. <i>SIS Catalyst</i>	2011–2014 pp.	дослідження різних механізмів залучення дітей шкільного віку до наукової та суспільної діяльності	Європейська мережа доступу, Центр з дослідження політики різноманітності, Університети Загреба, Ліверпуля, Тюбінгена та ін.	✓ публікація «Діти як агенти змін заради майбутнього науки та суспільства»; ✓ Статті ЄСС.
9. <i>Аналіз впливу зовнішніх процесів забезпечення якості на інституції ВО (IMPALA)</i>	2013–2016 pp.	розробка і застосування методології оцінки впливу європейських процедур забезпечення якості на ВНЗ	Акредитаційна комісія (Німеччина), Агенції забезпечення якості Румунії, Фінляндії, Іспанії; ЄМЗЯ	методологія оцінки впливу різних зовнішніх процедур забезпечення якості на ВНЗ
10. <i>Дослідження впровадження й застосування стандартів і керівних принципів забезпечення якості в ЄПВО (MAP-ESG)</i>	2010–2012 pp.	збір інформації про реалізацію і впровадження стандартів і принципів забезпечення якості в 47 країнах БП на національному рівні й у ВНЗ.	ЄАУ, ЄАВНЗ, ЄМЗЯ.	✓ комплексне дослідження ЄСР у різних країнах Європи; ✓ консультативний звіт ЄСС щодо реалізації проекту MAP-ESG
11. <i>Ефективні підходи до розвитку соціального виміру ВО (IDEAS)</i>	з 2013 p.	підвищення розуміння факторів, що впливають на розвиток суспільства.	Тавістокський інститут людських відносин, ЄАВНЗ, Інноваційний центр (Мальта)	база даних існуючих програми й проекти, які сприяють підвищенню справедливості щодо доступу до ВО

Систематизовано автором на основі аналізу джерел [165; 166; 176; 177; 178].

Додаток П

Таблиця П.1

Хронологія найбільш значимих подій в історії розвитку I'UNEF

Рік	Подія
1907	Заснування організації національного рівня на з'їзді місцевих студентських об'єднань у м. Ліль.
1946	Ухвалення Хартії Гренобля, у якій студента визначено як «молодого інтелектуального працівника». З того часу I'UNEF почав позиціонувати себе як невід'ємну частину робочого руху. Створення у Франції систем соціального забезпечення та добробуту студентів стало результатом активності I'UNEF.
1954–1957	I'UNEF очолив протестну кампанію за незалежність Алжиру.
1968	Найбільший страйк за всю історію Франції, що розпочався з повстання I'UNEF. Об'єднавшись, близько 50 тис. студентів та викладачів виступили проти поліцейських перевірок деяких університетів та арешту активістів, що організовували протестні акції. Незважаючи на те, що всі вимоги мітингарів було виконано, повстання не зупинилося, а переросло в загальнонаціональний рух проти політики Президента Франції того часу Шарля де Голля.
1971–2001	Відбувся розкол I'UNEF на I'UNEF-SE (Студентська Солідарність), що була пов'язана з Французькою комуністичною партією та I'UNEF-US (Профспілкова Єдність), яка пізніше еволюціонувала в I'UNEF-ID (Незалежність і Демократія) (пов'язана з соціалістичною партією).
1982	I'UNEF-ID присутній на міжнародному з'їзді студентських союзів, під час якого було схвалено рішення про заснування ЄСІБ.
1986	I'UNEF-SE та I'UNEF-ID очолили переможний страйк проти плати за навчання та відбір при вступі до коледжів.
1995	Масштабний протест проти урядового проекту зменшення мінімальної заробітної плати для молоді.
2001	Воз'єднання двох гілок I'UNEF в одну організацію.
2006	I'UNEF відіграв важливу роль в протесті проти ухваленого урядом Контракту першого найму.

Систематизовано автором на основі [343; 345].

Додаток Р

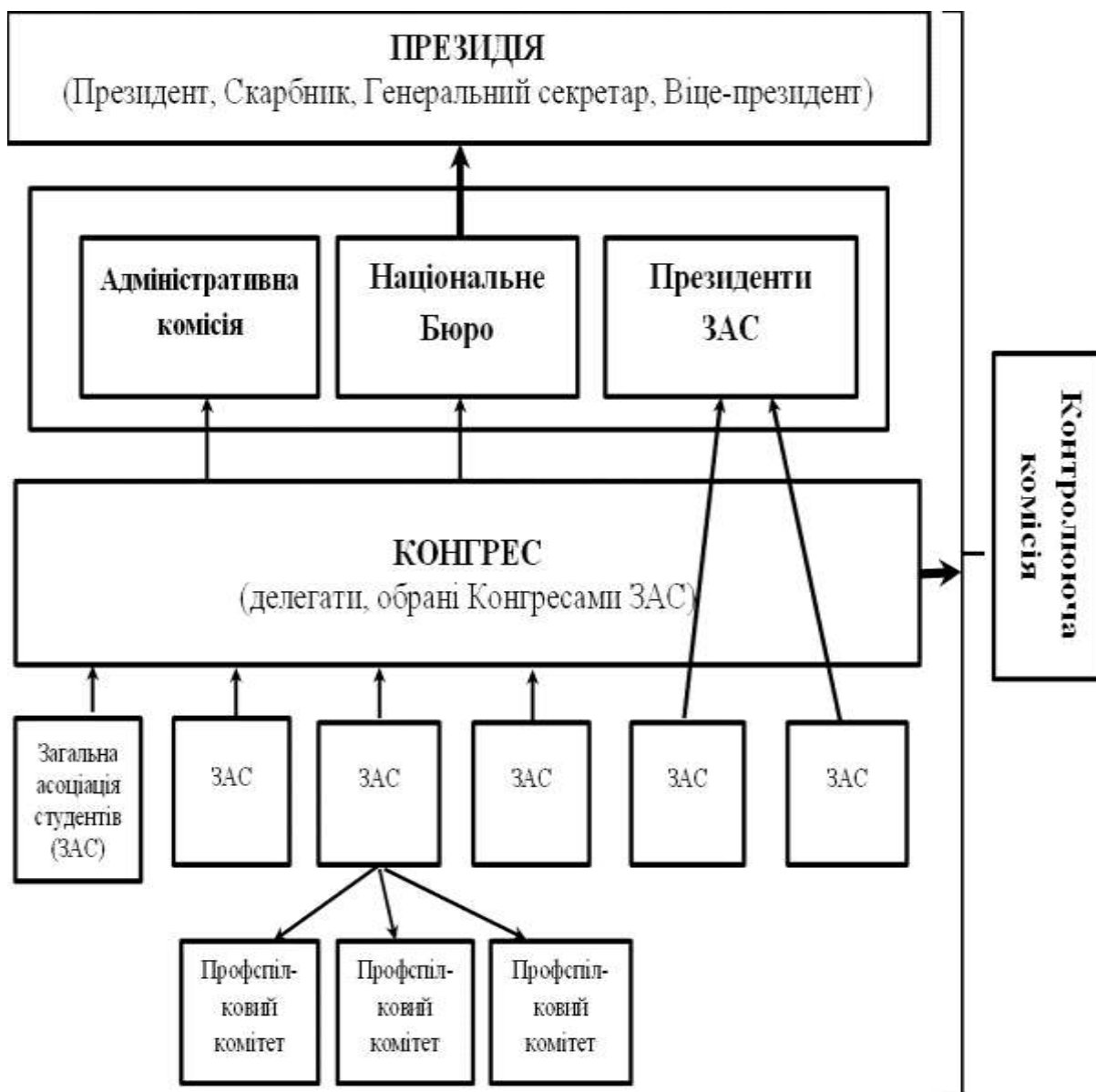

Рис. Р.1. Організаційна структура UNEF

Розроблено автором на основі аналізу джерела [344].

Додаток С

Таблиця С.1

Характеристика студентських протестів, ініційованих і проведених Національним альянсом студентських організацій Румунії (ANOSR)

Дата та основні події протесту	Принципові вимоги студентів	Результат протесту
<p>22 жовтня – 15 листопада 2003 р.</p> <p>Вуличні страйки, блокування кафедр та факультетів</p>	<ul style="list-style-type: none"> • забезпечення стипендіями не менш як 25% студентів ВНЗ, а також встановлення компенсації витрат на харчування й житло під час навчання; • зниження тарифів на проїзд у громадському транспорті для студентів; • збільшення субсидій для студентів-бюджетників на 50% в порівнянні з попереднім роком; • внесення змін до освітнього законодавства щодо можливості приватним особам надавати студентам гранти та кредити; • визначення кількості місць в університетах на основі вивчення попиту та пропозиції на ринку праці; • участь студентів у процесі ухвалення важливих рішень та забезпечення якості ВО 	<p><u>незначні досягнення:</u> надання купонів для студентів на проїзд залізничним транспортом</p>
<p>26 жовтня 2005 р.</p> <p>Вуличні демонстрації у найбільших містах країни спільно з профспілками</p>	<ul style="list-style-type: none"> • внесення поправок до Закону про освіту відповідно до Болонського процесу й реалій ринку праці; • визнання студентських організацій рівноправними партнерами управління освітою; • зміни у фінансуванні ВО 	<p>студентські вимоги не були почуті</p>
<p>7-11 листопада 2005 р.</p> <p>Кампанія «Дайте нам 5!»</p> <p>Петиція до Міністерства освіти, масові вуличні страйки з викладачами</p>	<ul style="list-style-type: none"> • збільшення витрат на освіту до 5% від ВВП країни; • зниження на 50% тарифів на проїзд у залізничному транспорті; • внесення поправок до Закону про освіту відповідно до Болонського процесу й реалій ринку праці; 	<p><u>виконано 80% вимог</u>, а саме: 5% від ВВП на освіту; зміни до Закону про освіту; уточнення статусу магістра й доктора філософії скорочення на 50% транспортних витрат для студентів у залізничній мережі;</p>

Продовження таблиці С.1

	<ul style="list-style-type: none"> розробка чітких критеріїв для забезпечення якості; участь студентів в процесі забезпечення якості шляхом включення до ARACIS; введення особистісно-орієнтованого фінансування; введення індивідуальної житлової субсидії; встановлення компенсації транспортних витрат у межах міста; підвищення стипендій 	підвищення стипендій на 8%, забезпечення основного фінансування на основі критеріїв якості; включення представників ANOSR до ARACIS; виділення коштів на будівництво 10 гуртожитків і відновлення старих
2 квітня 2009 р. Вуличні протести в усіх великих містах Румунії із залученням більше 3000 студентів	<ul style="list-style-type: none"> виконати зобов'язання щодо підвищення стипендій на 15%; збільшення субсидій відповідно до інфляції; підписання положення про механізми співпраці між Міністерством освіти і студентськими організаціями; збільшення фінансового забезпечення відповідно до інфляції; унікнення авторитарного контролю над студентським рухом; призначення радника від студентства в Міністерстві освіти; зміна підходів до фінансування галузі ВО 	підвищення стипендій на 15%
25 травня 2010 «Японський страйк» - близько 20 тис. студентів одягли білі пов'язки на знак протесту	збереження обсягів фінансування студентських стипендій, їдалень, гуртожитків тощо	вимоги студентів було виконано
28 лютого – 10 березня 2011 року Місцеві протести та загальний страйк у Бухаресті	<ul style="list-style-type: none"> отримання 25% участі студентів у виборах ректора; введення варіативних курсів; дозвіл на організацію студентських таборів взимку 	введення варіативних курсів, внесення змін до Закону про освіту щодо частки студентів у процесі виборів ректора; відмова щодо зимових студентських таборів
17 листопада 2011 року флеш-моби в 10 університетах	<ul style="list-style-type: none"> ухвалення студентського статуту; налагодження співпраці між студентськими представництвами й Міністерством освіти 	студентський статут не був прийнятий, з боку міністерства почався тиск на студентів. Текст поданого статуту було змінено – виключено найбільш важливі права для студентів

Систематизовано автором на основі таких джерел: [95; 97; 98].

Додаток Т

Таблиця Т.1

Характеристика етапів розвитку сучасного студентського руху в Україні

<i>Назва етапу</i>	<i>Тривалість</i>	<i>Сутнісні ознаки етапу</i>
<i>Неформальний</i>	1989–1991 рр.	<ul style="list-style-type: none"> - відсутність чіткої мети розвитку вищої освіти й необхідної нормативно-правової бази для заснування студентських представництв, що сприяло появі низки проблем при становленні і розвитку студентського руху нового типу; - стихійне формування самостійних студентських організацій у багатьох ВНЗ; - численні студентські страйки по всій країні, зокрема студентський протест 2-17 жовтня 1990 р. у Києві, організований і проведений Українською спілкою студентів (УСС) та Львівським студентським братством («оксамитова революція» або «революція на граніті»), що став, на думку істориків, певним проривом у вітчизняному студентському русі, оскільки внаслідок двотижневого голодування майже всі вимоги студентів було виконано
<i>Інституалізаційний</i>	1991–2004 рр.	<ul style="list-style-type: none"> - законодавче оформлення та інституалізація вітчизняного студентського руху – Закон України «Про освіту» від 23 березня 1991 р, Положення про державний вищий заклад освіти (1996 р), Закон України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» (1998 р.), Типове положення про органи студентського самоврядування (2001 р.), Закон України «Про вищу освіту»(2002 р.) - заснування потужних національних представницьких студентських об'єднань з метою соціально-правового захисту студентів, підвищення якості вищої освіти, розвитку студентського самоврядування на інституційному й національному рівнях (Асоціація правозахисних організаторів студентів України (2000 р.), Всеукраїнська рада студентів (2001 р.), «Українська асоціація студентського самоврядування» (2003 р.)); - політизація студентського руху (активне залучення студентської молоді до політичних об'єднань і партій, політичні протестні акції студентів (повстання 2004 р., що поклало початок Помаранчевої революції)

Продовження таблиці Т.1

<i>Розвивальний</i>	З 2005 р. до сьогодні	<ul style="list-style-type: none"> - активізація студентського руху в боротьбі за право рівноправної участі студентства в модернізаційних процесах у галузі вищої освіти на всіх рівнях; - розширення регіонального, всеукраїнського та міжнародного співробітництва студентських об'єднань (з'їзди, форуми, конференції студентських організацій, вступ Української асоціації студентського самоврядування (УАСС) до Європейського студентського союзу (2007 р.)); - залучення студентства до процесу забезпечення якості вищої освіти (участь студентів у програмі «Національна система забезпечення якості і взаємної довіри в системі вищої освіти (TRUST)» (2011–2014 рр.), всеукраїнський проект «Студентський погляд на законодавчі реформи у сфері вищої освіти» (2013 р.), включення студентів до Національного агентства із забезпечення якості освіти згідно з Законом України «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 р.); - законодавче закріплення прав органів студентського самоврядування (Зміни до Закону України «Про вищу освіту» від 19 січня 2010 р., Закон України «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 р.) - тиск з боку влади, адміністрацій ВНЗ та інших зацікавлених сторін на студентські організації різного типу (заангажованість деяких студентських об'єднань (Всеукраїнська студентська рада, заснована МОН України), рейдерське захоплення Студентської ради Києва (2013 р.) тощо)
---------------------	-----------------------	--

Розроблено автором.

Додаток У

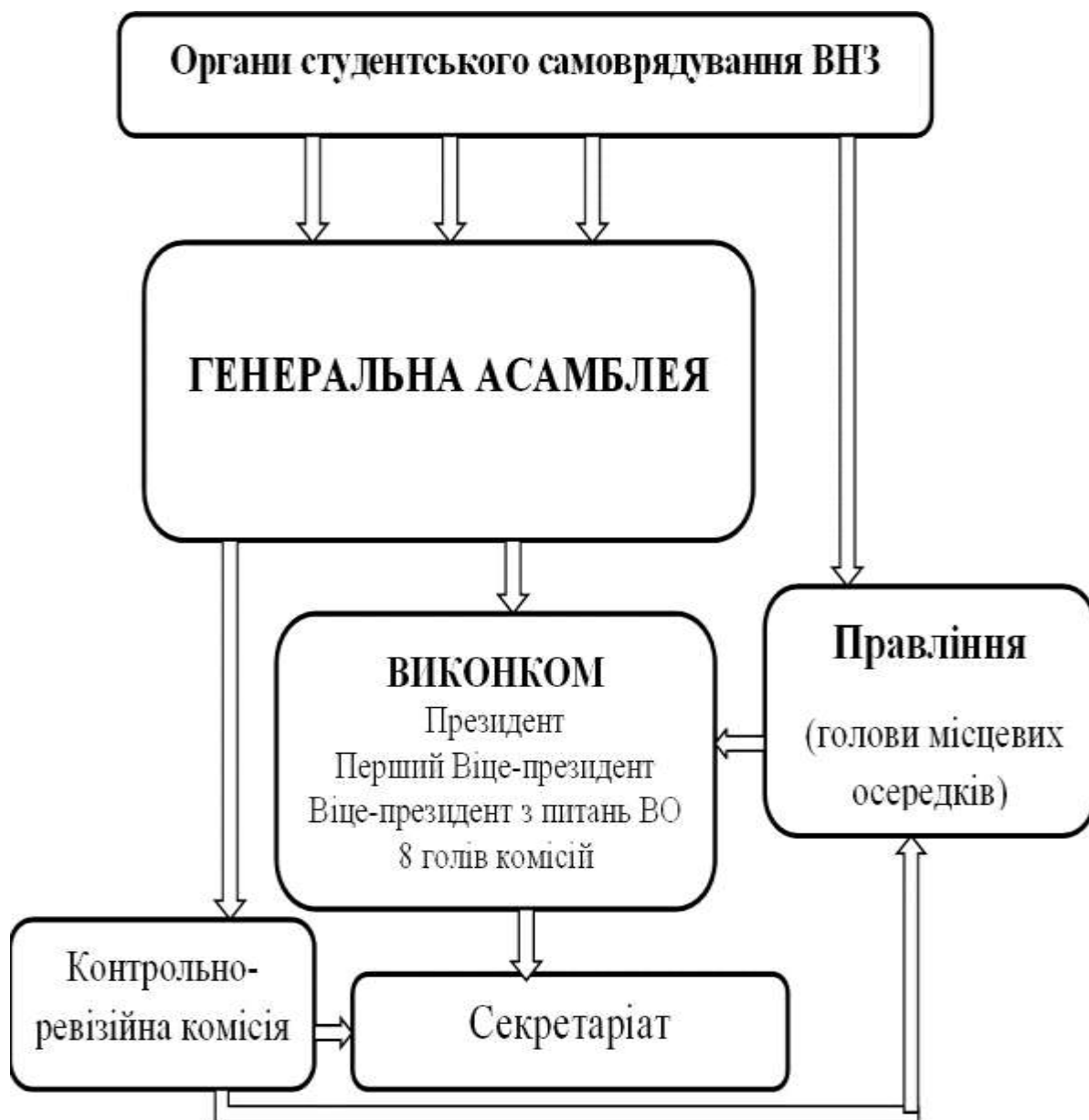

Рис. У.1. Організаційна структура Української асоціації студентського самоврядування (УАСС)

Джерело [67].

Додаток Ф

Таблиця Ф.1

Характеристика основних наукових розвідок Національного студентського союзу Великобританії (NUS-UK)

1. Фінансування ВО та забезпечення студентів			
<p>«Все ще в мінусі. Фінансова підтримка студентів у 2010» («Still in the Red. Student Finance in 2010») 2010 [308]</p> <p>- представлено результати моніторингового дослідження фінансового становища студентів Шотландії та їхніх поглядів щодо фінансування освітньої галузі;</p> <p>- здійснено аналіз основних проблем, пов'язаних із недостатнім фінансуванням ВО, для студентів і їхніх батьків;</p> <p>- наголошено на необхідності підвищення фінансової підтримки студентів</p>	<p>«Розорені й розбиті: погляди післядипломних студентів щодо фінансової підтримки» («Broke and Broken: taught postgraduate students on funding and finance») 2010 [124]</p> <p>- представлено результати моніторингового дослідження вартості післядипломного навчання, доступності інформації про фінансування, джерел фінансового забезпечення та досвіду самозабезпечення, а також боргів та поглядів студентів на ситуацію у фінансовій сфері;</p> <p>- наголошено на необхідності протистояти політиці «ігнорування» фінансових перешкод у доступі до післядипломної освіти</p>	<p>Фінансування та борги: студентський досвід. Доповідь NUS/HSBC (NUS/HSBC Student Experience Report: Finance and Debt 2010 [268]</p> <p>- представлено результати моніторингового дослідження, реалізованого за підтримки банку HSBC, щодо джерел фінансування навчання у ВНЗ, боргів студентів та фінансової підтримки від батьків;</p> <p>- з'ясовано, що основними джерелами фінансової підтримки студентів є родини й друзі, а також позики від банків, оскільки самі студенти, навіть працюючи, не можуть покрити витрат на навчання</p>	<p>«Зіставлення фактичних даних. Огляд літератури: Фінансова підтримка студентів у галузі вищої та додаткової освіти» (Mapping the Evidence. A Review of the Literature: Student Financial Support in Further and Higher Education) 2012р. [246]</p> <p>- у результаті вивчення нормативних та наукових джерел було доведено, що система фінансової підтримки студентів є занадто ускладненою та недостатньо дослідженою;</p> <p>- здійснено аналіз контекстуальних чинників змін у досліджуваній галузі;</p> <p>- представлено теоретичні та організаційні засади розитку системи фінансового забезпечення освіти</p>
<p>«Оцінка відчуження: звіт щодо тенденції відчуження студентів у галузі фінансування ВО» (Evaluating Estrangement: a report into the estrangement application process in higher education student finance) 2008 [195]</p>	<p>«Істинна вартість коледжу. Ціна, яку студенти платять за ВО» (The true cost of college. The price students pay for further education) 2008 [333]</p>	<p>«Розорені й розбиті: критика системи фінансування ВО» («Broke and Broken: a critique of the higher education finance system») 2009 [123]</p>	<p>Дослідження рівня задоволеності фінансовою допомогою на навчання (EMA Satisfaction Survey) 2010 [155]</p>

<p>- представлено результати моніторингового дослідження взаємозв'язку відчуженості студента від родини (з різних причин) та можливостей отримати фінансову підтримку для навчання з інших джерел.</p> <p>- розроблено рекомендації щодо фінансової підтримки «відчужених студентів»</p>	<p>- представлено результати моніторингового дослідження повної вартості навчання для студентів в Англії та Уельсі;</p> <p>- доведено, що студенти спираються на родинну підтримку та власний заробіток для покриття витрат, пов'язаних з навчанням;</p> <p>- результатом відсутності підтримки з боку державних фондів є незавершене навчання або ж втрата доходу (для старших студентів)</p>	<p>- представлено критичний аналіз системи фінансування ВО, у якому виявлено основні недоліки та загрози для студентів;</p> <p>- доведено, що існуюча система породжує нерівність у доступі до ВО та одержання диплому;</p> <p>- наголошено на необхідності конкретних змін у системі фінансової підтримки студентів</p>	<p>- представлено результати моніторингового дослідження рівня задоволеності студентів фінансовою допомогою на навчання (ЕМА);</p> <p>- доведено, що система фінансової допомоги не була повністю відновлена після економічного колапсу 2008 р.;</p> <p>- розроблено ряд рекомендацій щодо вдосконалення досліджуваної системи</p>
<p>2. Вища освіта й академічний досвід студентів</p>			
<p><i>Дослідження студентського досвіду 2012 (Student Experience Research 2012)</i></p> <p>Частина 1: Викладання і навчання [311]</p> <p>представлено результати моніторингового дослідження сприйняття студентами свого академічного досвіду, а саме якості професорсько-викладацького складу, можливості висловлюватися щодо якості курсу чи програми, відповідності одержаних знань і навичок обраному професійному спрямуванню, системи оцінювання</p>	<p><i>Дослідження студентського досвіду 2012 (Student Experience Research 2012)</i></p> <p>Частина 2: Самостійне навчання та консультації [312]</p> <p>- представлено результати моніторингового дослідження поглядів студентів щодо організації самостійного навчання та контактних годин із викладачем;</p> <p>- подано пропозиції студентів щодо вдосконалення досліджуваної системи</p>	<p><i>Дослідження студентського досвіду 2012 (Student Experience Research 2012)</i></p> <p>Частина 3: Предметна диференціація [313]</p> <p>представлено результати моніторингового дослідження мотивацій студентів для навчання, поглядів щодо різноманіття предметів і технологій навчання, оцінювання студентами своїх шансів на працевлаштування, зокрема закордоном</p>	<p><i>Дослідження студентського досвіду 2012 (Student Experience Research 2012)</i></p> <p>Частина 4: Академічний досвід першокурсників [315]</p> <p>представлено результати опитування першокурсників щодо належності інформаційного супроводу на початку академічного року, поселення у гуртожиток, організації навчання, у тому числі самостійного та прогностичної можливості отримати необхідні компетенції для майбутнього працевлаштування</p>

3. Студентські спільноти та їхнє забезпечення			
<p style="text-align: center;"><i>«Прихований стрес. Дослідження психічного здоров'я студентів» (Silently Stressed. A survey into student mental wellbeing) 2011 [297]</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - представлено результати моніторингового дослідження різних факторів, що призводять до стресів та психічних розладів у студентів, а саме екзамени, роздуми про перспективи працевлаштування по закінченню навчання, балансування між роботою та навчанням, фінансові проблеми; - доведено, що студенти, зазвичай, не звертаються за професійною допомогою у стресових ситуаціях; - розроблено рекомендації для зниження ризику розвитку стресових станів у студентів 	<p style="text-align: center;"><i>«Студенти без кордонів. Дослідження залучення іноземних студентів у Шотландській ВО» (Students Without Borders. A mapping project of international students' engagement in the Scottish higher education learning experience) 2011 [321]</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - досліджено рівень залучення іноземних студентів, які навчаються у Шотландії, до навчального процесу; - виявлено основні перешкоди на шляху залучення іноземних студентів; - розроблено рекомендації щодо подолання перешкод 	<p style="text-align: center;"><i>«Жити разом, працювати разом» (Living Together, Working Together) 2010 [236]</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - представлено результати дослідження позитивного досвіду університетів та місцевих управлінських структур у розробці стратегій щодо розселення приїжджих студентів, а також роботи зі спільнотами, які вони утворюють. - доведено, що в контексті розвитку мобільності, проблема забезпечення студентів житлом є як ніколи актуальною. Важливими заходами є ретельне планування, розробка спеціальних програм та співпраця ВНЗ, студентських союзів і місцевих жителів 	<p style="text-align: center;"><i>Дослідження витрат на проживання (Accommodation Costs Survey) 2013 [86]</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - представлено результати моніторингового дослідження різних категорій цільового житла для студентів; визначено середню орендну плату та схарактеризовано додаткові витрати; - розроблено рекомендації щодо покращення умов оренди житла студентами
4. Злочини студентів на ґрунті ненависті			
<p style="text-align: center;"><i>«Немає місця ненависті. Злочини та інциденти на ґрунті ненависті серед студентів. Сексуальна орієнтація та гендерна ідентичність» 2011</i></p>	<p style="text-align: center;"><i>«Немає місця ненависті. Злочини та інциденти на ґрунті ненависті серед студентів. Інвалідність» 2012 [264]</i></p>	<p style="text-align: center;"><i>«Немає місця ненависті. Злочини та інциденти на ґрунті ненависті серед студентів. Релігія та вірування» 2012 [265]</i></p>	<p style="text-align: center;"><i>«Немає місця ненависті. Злочини та інциденти на ґрунті ненависті серед студентів. Расова та етнічна приналежність» 2012 [263]</i></p>

<ul style="list-style-type: none"> - представлено результати моніторингового дослідження проявів дискримінації по відношенню до сексуальних меншин, зокрема агресивного ставлення до них, серед студентів та; - розроблено рекомендації щодо подолання насильства та агресії по відношенню до представників сексуальних меншин 	<ul style="list-style-type: none"> - представлено результати моніторингового дослідження проявів агресивного ставлення до студентів із обмеженими можливостями; - розроблено рекомендації щодо подолання упередженого й агресивного ставлення по відношенню до студентів із обмеженими можливостями 	<ul style="list-style-type: none"> - представлено результати моніторингового дослідження злочинів та проявів агресивного ставлення серед студентів по відношенню до представників інших релігій; - розроблено рекомендації щодо налагодження міжкультурного діалогу та виховання толерантності в ставленні до представників інших релігій й вірувань 	<ul style="list-style-type: none"> - представлено результати моніторингового дослідження злочинів та інших проявів расизму серед студентів; - розроблено рекомендації щодо налагодження міжкультурного діалогу та виховання толерантності в ставленні до етнічних меншин
5. Рівність можливостей та толерантність			
<p style="text-align: center;"><i>«Зустрічайте батьків. Академічний досвід студентів із дітьми» (Meet the Parents. The experience of students with children in further and higher education) 2010 [251]</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - представлено результати моніторингового дослідження академічного досвіду студентів, які мають дітей. - здійснено аналіз основних перешкод, з якими зіткається досліджувана категорія студентів; - розроблено низку рекомендацій щодо збору необхідної інформації у цьому напрямі, вироблення підходів у навчанні студентів, що мають дітей, організації позааудиторних заходів 	<p style="text-align: center;"><i>«Життя, а не цифри. Звіт про досвід використання соціальних пакетів студентами з обмеженими можливостями» (Life, not numbers a report into the experiences of disabled students in higher education using personal care packages) 2010 [233]</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - представлено результати моніторингового дослідження щодо забезпечення студентів із обмеженими можливостями необхідними послугами (соціальний пакет); розроблено рекомендації щодо подолання різних перешкод на шляху надання досліджуваній категорії студентів якісної підтримки та допомоги 	<p style="text-align: center;"><i>«Приховані знаки. Вивчення досвіду переслідування, жорстокості та сексуального насильства по відношенню до жінок» (Hidden Marks. A study of women students' experiences of harassment, stalking, violence and sexual assault) 2010 [209]</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - представлено результати огляду наукової літератури та онлайн-опитування жінок, які навчаються у ВНЗ щодо переслідування, жорстокості та сексуального насильства по відношенню до них. - досліджено розуміння жінками поняття безпека, ступінь поширення переслідувань та насильства, визначено причини, чому лише 17% жінок заявлять у поліцію про інцидент. - розроблено рекомендації щодо подолання насильства 	<p style="text-align: center;"><i>«У погоні за рівністю. Звіт про досвід темношкірих студентів у ВО» (Race for equality. A report on the experiences of Black students in further and higher education) 2011 [284]</i></p> <ul style="list-style-type: none"> - представлено результати моніторингового дослідження академічного досвіду темношкірих студентів, зокрема проблем, з якими вони зіткаються при вступі до ВНЗ та безпосередньо в університетському містечку; - розроблено рекомендації як для самих студентів, так і для освітніх установ та студентських союзів щодо покращення рівня залучення темношкірих студентів до академічного життя

6. Етика й захист навколишнього середовища
<i>«Погляди студентів щодо сталого розвитку та необхідних навичок» (Student attitudes towards and skills for sustainable development) 2010-2013 [311]</i>
<ul style="list-style-type: none"> - представлено результати моніторингового дослідження поглядів студентів на концепцію сталого розвитку природного та соціального середовища; - з'ясовано, що більше ніж дві третини респондентів вважають за необхідне включення вивчення сталого розвитку в освітню програму; - розроблено рекомендації для студентів та студентських союзів, професорсько-викладацького складу та ВНЗ щодо інтегрування концепції сталого розвитку в академічний досвід здобувачів ВО
7. Комерційні дослідження
<i>«Успіх на студентському ринку. Звіт про результати досліджень» (Success in the Student Market. A report of research findings) 2012 [323]</i>
<ul style="list-style-type: none"> - метою дослідження стало розширення розуміння потреб студентів та розробка механізмів, які може використовувати студентський союз для задоволення цих потреб; - представлено класифікацію студентів за їхнім ставленням до студентського союзу: «амбасадори СС» – мають позитивне ставлення та відіграють ключову роль у розвитку союзу; «студентські маси» – типовий профіль студентів, які звертаються до СС, коли це їм потрібно; «зрілі студенти» – діяльність СС їм нецікава; «активно відчужені студенти» – мають негативне ставлення до СС. - доведено, що пріоритетною для студентів залишається соціальна активність і, незважаючи на економічну кризу, вони готові витратити все більше коштів на соціальні заходи; - розроблено рекомендації для студентських союзів щодо розвитку механізмів надання соціальних послуг студентам та збільшення доходів у результаті

Систематизовано автором на основі використання джерел [86; 123; 124; 155; 195; 209; 233; 236; 246; 251; 263; 264; 265; 268; 284; 285; 297; 308; 311; 312; 313; 314; 315; 321; 323; 333].